İhtisas · DHBT · MBSTS

ders notları

Eser – Müellif Defteri

Fıkıh · Hadis · Kelâm · Tefsir

Ders: .....

Dönem: .....

Temel eserler, müellifleri, vefat tarihleri, şerh – ihtisar zincirleri ve sınav tuzakları.

Tarihler: (ö. hicrî/milâdî) · Kaynak denetimi: TDV İslâm Ansiklopedisi

Tedris Pro uygulaması Google Play'de · tedrispro.com.tr

İçindekiler

FIKIH 3

- Fıkıh Kaynakları (Mezheplere Göre) 3
- Fıkıh Mezhepleri — İmamlar 25
- Fıkıh Usûlü 28

HADİS 36

- 1. Hadis Edebiyatının Gelişimi: Sahîfeden Şerhe 36
- 2. Ulûmü'l-hadîs (Hadis Usulü) Eserleri 40
- 3. Hadis Metinleri (Tasnif Türleri) 51
- 4. Kütüb-i Tis'a ve Şerhleri 56
- 5. Ricâl Edebiyatı 63
- 6. Hadis İlimleri 66
- 7. Hadis Çalışmaları (Derleme Türleri) 70

KELÂM 77

- Ekollerin Tasnifine Göre Kelâmî Eserler 77
- Şîa Ekolü 93
- Reddiyeler ve Kelâm Tarihi 102
- Kelâmcılar Listesi (Ekollere Göre) 105

TEFSİR 111

- Yöntem Bakımından Tefsir Çeşitleri 111
- Tefsir Usûlü (Ulûmü'l-Kur'ân) Eserleri 119
- Kur'ân İlimlerine Dair Müstakil Eserler 123
- Yüzyıllara Göre Müfessirler ve Tefsirleri 130

BÖLÜM 1

FIKIH

Mezheplere göre temel fıkıh eserleri · Metin–şerh–hâşiye zincirleri · Mezhep imamları · Fıkıh usûlü metotları

Fıkıh Kaynakları (Mezheplere Göre)

Bu bölümde dört Sünnî mezhep ile Zâhirî mezhebinin temel fıkıh kitaplarını, bu kitapların birbirinden nasıl doğduğunu ve sınavda en çok karıştırılan eser–müellif eşleştirmelerini çalışacağız. Her mezhebin literatürü aşağı yukarı aynı yolu izler: önce imamın ve yakın öğrencilerinin görüşleri derlenir, sonra bunlar derli toplu muhtasarlara dönüşür, muhtasarlardan ezberlenmeye elverişli metinler (mütûn) seçilir, metinler şerhlerle açılır, şerhlerin üzerine hâşiyeler yazılır; yeni ortaya çıkan meseleler de fetva/nevâzil kitaplarında toplanır. Bu zinciri kavrayan öğrenci, hangi kitabın hangisine dayandığını ezberlemek yerine mantığıyla çözer.

Fıkıh literatürü nasıl büyür?

İmam ve ashabın rivayetleri → **Muhtasar** → **Metin (mütûn)** → **Şerh** → **Hâşiye / ta'lîk** → **Fetâvâ · nevâzil**

Her halka bir öncekine dayanır; ihtisar zinciri kısaltır, şerh ve hâşiye genişletir.

Telif türü	Ne demek?	Tipik örnek
Muhtasar	Mezhepte fetvaya esas olan hükümleri delil ve tartışmaya girmeden, özlü biçimde sıralayan kitap.	**Muhtasarü'l-Kudûrî**, **Muhtasarü'l-Müzenî**, **Minhâcü't-tâlibîn**
Metin (çoğ. mütûn)	Okutulmak ve ezberlenmek üzere çok sıkı yazılmış muteber muhtasar; mezhebin "resmî" özet cümleleri gibidir.	Hanefî'de mütûn-i erbaa: **el-Muhtâr**, **Mecmau'l-bahreyn**, **Kenzü'd-dekâik**, **el-Vikâye**
Şerh	Bir metni açıklayan, delillerini ve farklı görüşleri ekleyen eser. Metin cümleleri şerhin içine yedirilirse memzûc şerh denir.	**el-Mebsût** (el-Kâfî şerhi), **Fethu'l-kadîr** (el-Hidâye şerhi)
Hâşiye / ta'lîk	Bir şerhin kenarına yazılan açıklama ve düzeltme notlarının kitaplaşmış hâli.	**Reddü'l-muhtâr** (ed-Dürrü'l-muhtâr hâşiyesi)
İhtisar	Uzun bir eserin kısaltılması; zincirde yönü şerhin tersidir.	**el-Vecîz** ← **el-Vasît** ← **el-Basît** (Gazzâlî)

Telif türü	Ne demek?	Tipik örnek
Tekmile / zeyl	Tamamlanamamış ya da yetersiz görülen bir eseri tamamlayan ek.	**Netâicü'l-efkâr** (Fethu'l-kadîr tekmilesi)
Fetâvâ · nevâzil · vâkıât	İmamlardan sonra ortaya çıkan olaylara verilen cevapların derlemesi.	**Fetâvâ-yı Kâdîhân**, **el-Fetâva'l-Hindiyye**, **el-Mi'yâr**

İpucu Son yıllarda "aşağıdakilerden hangisi muhtasar türüne örnektir?" tarzı sorular çıkıyor. Böyle bir soruda hacimli şerhleri (**el-Mebsût**, **Bedâiu's-sanâi'**, **Muğni'l-muhtâc**) eleyip muhtasar olanı (**Minhâcü't-tâlibîn** gibi) bul: şerhin adı çoğu zaman "şerh, fetih, tebyîn, muğnî, nihâye" gibi açıklama çağrıştıran kelimeler taşır.

1. Hanefî Mezhebi

Hanefî literatürü, Ebû Hanîfe'nin ö. 150/767 Kûfe'deki ilim meclisinde tartışılan meselelerin öğrencileri tarafından yazıya geçirilmesiyle başlar; mezhebin iskeletini **İmam Muhammed eş-Şeybânî** kurar. Sonra bu birikim sırasıyla muhtasarlara, mütûna, şerh ve hâşiyelere, son olarak da fetva kitaplarına ve Mecelle'ye taşınır. Aşağıdaki zaman çizelgesi bu yolculuğun duraklarını gösterir.

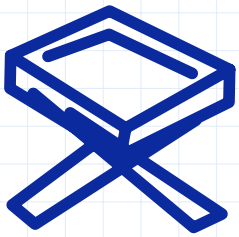

Metin ezberlenir, şerhle açılır

Mesâilin üç tabakası

Hanefî fakihleri mezhep içindeki görüşleri güvenilirlik derecesine göre üç katmana ayırır. Fetva verilirken önce birinci katmana bakılır; orada cevap yoksa aşağıya inilir.

Fetvada başvuru sırası: mesâilin üç tabakası

Zâhirü'r-rivâye
İmam Muhammed'in kitapları · en muteber

Nâdirü'r-rivâye
Keysâniyyât · Hârûniyyât · Cürcâniyyât · Rakkıyyât

Nevâzil · vâkıât · fetâvâ
İmamlardan sonraki meşâyihin görüşleri

Önce tepeye bakılır; orada cevap yoksa bir alt katmana inilir.

Tabaka	Ne içerir?	Örnek eserler
1. Zâhirü'r-rivâye (mesâilü'l-usûl)	İmam Muhammed'in, güçlü ve yaygın rivayetle nakledilen kitaplarındaki görüşler; mezhebin en muteber katmanı.	**el-Asl (el-Mebsût)** · **el-Câmiu's-sağîr** · **el-Câmiu'l-kebîr** · **es-Siyerü'l-kebîr** · **ez-Ziyâdât (+ es-Siyerü's-sağîr)**

Tabaka	Ne içerir?	Örnek eserler
2. Nâdirü'r-rivâye (gayr-i zâhirü'r-rivâye)	İmamlardan nakledilmekle birlikte rivayeti o kadar yaygın ve güçlü olmayan görüşler.	**Keysâniyyât** · **Hârûniyyât** · **Cürcâniyyât** · **Rakkıyyât**
3. Nevâzil / vâkıât / fetâvâ	İmamlardan sonra ortaya çıkan olaylar hakkında sonraki Hanefî fakihlerinin (meşâyih) görüşleri.	**Ebü'l-Leys es-Semerkandî** ö. 373/983, **Kitâbü'n-Nevâzil** · **Nâtıfî** ö. 446/1054, **el-Vâkıât**

6
Geleneksel sayımda zâhirü'r-rivâye kitabı

30 cilt
el-Mebsût'un Kahire baskısı

⚠ **Dikkat!** Zâhirü'r-rivâye kitapları genellikle altı diye sayılır; ancak TDV İslâm Ansiklopedisi, Şeybânî'nin **es-Siyerü's-sağîr** adıyla müstakil bir eser yazdığının bilinmediğini, bu yüzden bazı kaynakların listeyi beşe indirdiğini kaydeder. Sınavda "altı eser" ifadesiyle karşılaşırsan geleneksel sayımı esas al.

🔍 **Biliyor muydun?** **Ebü'l-Leys es-Semerkandî** üç tabakanın üçü için de eser vermiştir: zâhirü'r-rivâyeye dayanan **Hizânetü'l-fıkh**, nâdirü'r-rivâyeyi toplayan **Uyûnü'l-mesâil** ve Hanefî nevâzil literatürünün ilk ve en meşhur örneklerinden **Kitâbü'n-Nevâzil**.

Hanefî literatürünün kronolojisi

Hanefî fıkıh literatürü – ana duraklar

- **182/798** — **Ebû Yûsuf**
  Kitâbü'l-Harâc
- **189/805** — **İmam Muhammed eş-Şeybânî**
  Zâhirü'r-rivâye kitapları
- **321/933** — **Tahâvî**
  el-Muhtasar
- **334/945** — **Hâkim eş-Şehîd**
  el-Kâfî
- **428/1037** — **Kudûrî**
  el-Muhtasar (el-Kitâb)
- **483/1090** — **Serahsî**
  el-Mebsût
- **587/1191** — **Kâsânî**
  Bedâiu's-sanâi'
- **593/1197** — **Merğînânî**
  el-Hidâye
- **710/1310** — **Ebü'l-Berekât en-Nesefî**
  Kenzü'd-dekâik
- **861/1457** — **İbnü'l-Hümâm**
  Fethu'l-kadîr
- **956/1549** — **İbrâhim el-Halebî**
  Mülteka'l-ebhur
- **1252/1836** — **İbn Âbidîn**
  Reddü'l-muhtâr
- **1868–1876** — **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye**
  Ahmed Cevdet Paşa başkanlığında

Temel eserler

Eser	Müellif	Açıklama
Kitâbü'l-Harâc	**Ebû Yûsuf** ö. 182/798	Vergi ve malî konuların yanında muâmelât, ceza, idare ve devletler hukukuna da değinen eser; Abbâsî halifesi için yazılmış bir kamu maliyesi kitabıdır.

Eser	Müellif	Açıklama
el-Asl (el-Mebsût) **el-Câmiu'l-kebîr** **el-Câmiu's-sağîr** **es-Siyerü'l-kebîr** **es-Siyerü's-sağîr** **ez-Ziyâdât**	**İmam Muhammed eş-Şeybânî** ö. 189/805	Mezhebin omurgası sayılan bu kitaplara zâhirü'r-rivâye denir. **el-Asl** en hacimlisidir ve "el-Mebsût" diye de anılır; **es-Siyerü'l-kebîr** ise savaş ve devletler arası ilişkiler hukukunun (siyer) klasiğidir.
el-Muhtasar	**Tahâvî** ö. 321/933	Hanefî muhtasar geleneğinin ilk örneklerinden. **Cessâs** ö. 370/981 bu esere **Şerhu Muhtasari't-Tahâvî**'yi yazmıştır.
el-Kâfî	**Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî** ö. 334/945	Zâhirü'r-rivâye kitaplarını tekrarlardan arındırıp fıkıh bablarına göre bir araya getiren ihtisar. Mâverâünnehir'de öğretimi kolaylaştırmak için yazılmıştır.
el-Mebsût	**Şemsüleimme es-Serahsî** ö. 483/1090	**el-Kâfî**'nin şerhi; Kahire baskısı 30 ciltttir. Hanefî literatürünün en hacimli ve en çok başvurulan eserlerindendir, Türkçeye de çevrilmiştir.
el-Muhtasar (el-Kitâb)	**Kudûrî** ö. 428/1037	Hanefî geleneğinde yalnızca "el-Kitâb" denince bu eser anlaşılır; mütûn-i selâseden biridir ve asırlarca başlangıç kitabı olarak okutulmuştur. Şerhleri: 1. **el-Cevheretü'n-neyyire**, **Haddâd** ö. 800/1398 — kendi **es-Sirâcü'l-vehhâc**'ının özeti 2. **el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb**, **Abdülganî el-Meydânî** ö. 1298/1881
Tuhfetü'l-fukahâ	**Alâeddin es-Semerkandî** ö. 539/1144	Esas olarak Kudûrî'nin **el-Muhtasar**'ı üzerine kurulmuş, meseleleri delilleriyle genişleten bir eser.
Bedâiu's-sanâi' fî tertîbi'ş-şerâi'	**Kâsânî** ö. 587/1191	**Tuhfetü'l-fukahâ**'nın şerhi. Asıl gücü tertiptedir: meseleleri önce genel ilkelere, sonra alt bölümlere ayırarak mantıkî bir sistem içinde sunar.

Eser	Müellif	Açıklama
el-Hidâye	**Burhâneddin el-Merğînânî** ö. 593/1197	Müellifin kendi **Bidâyetü'l-mübtedî**'sinin şerhidir; Bidâye ise **Muhtasarü'l-Kudûrî** ile İmam Muhammed'in **el-Câmiu's-sağîr**'ini birleştirir. Hanefî fıkhının en çok şerh edilen, delil gösterme üslûbuyla örnek alınan kitabıdır. Şerhleri: 1. **el-Kifâye**, **Celâleddin el-Kurlânî** ö. 767/1366 2. **el-İnâye**, **Ekmeleddin el-Bâbertî** ö. 786/1384 3. **el-Binâye**, **Bedreddin el-Aynî** ö. 855/1451 4. **Fethu'l-kadîr**, **Kemâleddin İbnü'l-Hümâm** ö. 861/1457
el-Muhtâr li'l-fetvâ	**Mecdüddin el-Mevsılî** ö. 683/1284	Müellif bu metni **el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr** adıyla kendisi şerhetmiştir. Mütûn-i erbaadandır.
Mecmau'l-bahreyn	**İbnü's-Sââtî** ö. 694/1295	Adı "iki denizin birleştiği yer" demektir; Kudûrî'nin **el-Muhtasar**'ı ile **Ebû Hafs Necmeddin en-Nesefî**'nin ö. 537/1142 **el-Manzûmetü'n-Nesefiyye**'sini birleştirir. Mütûn-i erbaadandır.
Kenzü'd-dekâik	**Ebü'l-Berekât en-Nesefî** ö. 710/1310	Müellifin kendi **el-Vâfî**'sinin ihtisarıdır; Nesefî el-Vâfî'yi ayrıca **el-Kâfî fî şerhi'l-Vâfî** adıyla şerh etmiştir. Hem mütûn-i selâsede hem mütûn-i erbaada yer alır. Şerhleri: 1. **Tebyînü'l-hakâik**, **Fahreddin ez-Zeylaî** ö. 743/1343 2. **el-Bahrü'r-râik**, **Zeynüddin İbn Nüceym** ö. 970/1563
Vikâyetü'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye (el-Vikâye)	**Burhânüşşerîa Mahmûd el-Mahbûbî** ö. 730/1329-30	**el-Hidâye**'nin meselelerinden seçilmiş, delilleri çıkarılmış özet metin. Mütûn-i erbaadandır. Şerhi: **Şerhu'l-Vikâye**, **Sadrüşşerîa es-Sânî** ö. 747/1346; Sadrüşşerîa eseri ayrıca **en-Nükâye** adıyla kısaltmıştır.
Dürerü'l-hükkâm fî şerhi Ğureri'l-ahkâm	**Molla Hüsrev** ö. 885/1480	Müellifin kendi **Ğurerü'l-ahkâm**'ının şerhi; Osmanlı kadılarının adeta yarı resmî başvuru kitabı olmuştur.

Eser	Müellif	Açıklama
Mülteka'l-ebhur	**İbrâhim el-Halebî** ö. 956/1549	Başlıca Hanefî metinlerinden derlenen, Osmanlı döneminde en yaygın okutulan ve başvurulan fıkıh metni. Şerhi: **Mecmau'l-enhur**, **Şeyhîzâde Abdurrahman Efendi (Dâmâd Efendi)** ö. 1078/1667.
Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr (Hâşiyetü İbn Âbidîn)	**İbn Âbidîn** ö. 1252/1836	**Timurtâşî** nin ö. 1006/1598 **Tenvîrü'l-ebsâr ve câmiu'l-bihâr** metnine **Haskefî** nin ö. 1088/1677 yazdığı **ed-Dürrü'l-muhtâr** şerhi üzerine hâşiye. Son dönem Hanefî fetvasının ana kaynağıdır; oğlu **Kurretü uyûni'l-ahyâr** ile tamamlamıştır.

Metin → şerh → hâşiye zincirleri

Zâhirü'r-rivâye zinciri

Zâhirü'r-rivâye (6 eser)
İmam Muhammed eş-Şeybânî (ö. 189/805)

- ihtisar **el-Kâfî** — Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî (ö. 334/945)
  - şerh **el-Mebsût** — Serahsî (ö. 483/1090)

Muhtasarü'l-Kudûrî ve ondan doğanlar

el-Muhtasar (el-Kitâb)
Kudûrî (ö. 428/1037)

- şerh **el-Cevheretü'n-neyyire** — Haddâd (ö. 800/1398)
- şerh **el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb** — Abdülganî el-Meydânî (ö. 1298/1881)
- **Tuhfetü'l-fukahâ** — Alâeddin es-Semerkandî (ö. 539/1144) · Kudûrî'yi esas alır
  - şerh **Bedâiu's-sanâi'** — Kâsânî (ö. 587/1191)

el-Hidâye ve şerhleri

el-Hidâye
Merğînânî (ö. 593/1197) · kendi Bidâyetü'l-mübtedî'sinin şerhi

- şerh **el-Kifâye** — Kurlânî (ö. 767/1366)

- şerh **el-İnâye**
  Bâbertî (ö. 786/1384)
- şerh **el-Binâye**
  Aynî (ö. 855/1451)
- şerh **Fethu'l-kadîr**
  İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457)
  - tekmile **Netâicü'l-efkâr**
    Kâdîzâde Ahmed Şemseddin (ö. 988/1580)
- ihtisar **el-Vikâye**
  Burhânüşşerîa Mahmûd (ö. 730/1329-30)
  - şerh **Şerhu'l-Vikâye**
    Sadrüşşerîa es-Sânî (ö. 747/1346)
  - ihtisar **en-Nükâye**
    Sadrüşşerîa es-Sânî

Kenzü'd-dekâik ve şerhleri

Kenzü'd-dekâik
Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) · el-Vâfî'nin ihtisarı

- şerh **Tebyînü'l-hakâik**
  Zeylaî (ö. 743/1343)
- şerh **Remzü'l-hakâik**
  Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451)
- şerh **el-Bahrü'r-râik**
  Zeynüddin İbn Nüceym (ö. 970/1563)
- şerh **en-Nehrü'l-fâik**
  Sirâceddin İbn Nüceym (ö. 1005/1596)

Tenvîrü'l-ebsâr zinciri (İbn Âbidîn Hâşiyesi)

Tenvîrü'l-ebsâr ve câmiu'l-bihâr
Timurtâşî (ö. 1006/1598)

- şerh **ed-Dürrü'l-muhtâr**
  Haskefî (ö. 1088/1677)
  - hâşiye **Reddü'l-muhtâr**
    İbn Âbidîn (ö. 1252/1836)

Fetva kitapları ve kanunlaştırma

Metin ve şerhler mezhebin sabit doktrinini verirken, fetva kitapları uygulamada karşılaşılan somut olaylara verilen cevapları toplar. Bu eserler müftü ve kadıların el kitabı olduğu için sınavlarda "uygulamaya dönük eser" ipucuyla sorulur.

Eser	Müellif / hazırlayan	Açıklama
Fetâvâ-yı Kâdîhân (el-Fetâva'l-Hâniyye)	**Kâdîhân** ö. 592/1196	Müellifin mezhep içindeki görüşler arasında yaptığı tercihlerle öne çıkan fetva kitabı; **İbn Kutluboğa**, Kâdîhân'ın "sahih" saydığı görüşlerin başkalarınınkine tercih edileceğini söyler.
el-Fetâva'l-Bezzâziyye	**Bezzâzî** ö. 827/1424	İlk Hanefî imamlarının görüşleriyle sonraki fetvaları muteber kitaplardan özetleyip değerlendiren derleme (812/1409-10'da tamamlandı).
el-Fetâva'l-Hindiyye (el-Fetâva'l-Âlemgîriyye)	**Şeyh Nizâm başkanlığındaki âlimler heyeti**	Babür hükümdarı Evrengzîb'in emriyle 1664–1672 yılları arasında hazırlanmıştır; **el-Hidâye**'nin tertibini izler, zâhirü'r-rivâyeye dayanan görüşleri esas alır ve devletçe uygulamaya konmuştur.
el-Eşbâh ve'n-nezâir	**Zeynüddin İbn Nüceym** ö. 970/1563	Hanefî fıkhının küllî kaidelerini ve benzer meseleleri toplayan kavâid eseri.
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye	**Ahmed Cevdet Paşa başkanlığındaki Mecelle Cemiyeti** 1868–1876	Hanefî fıkhının borçlar, eşya ve yargılama hukukuna dair hükümlerinin maddeler hâlinde kanunlaştırılmasıdır; bir mukaddime ve 16 kitapta 1851 madde. İlk 100 madde mukaddimedir ve küllî kaideleri içerir.

1851
Mecelle'nin madde sayısı

16
Mecelle'nin kitap sayısı

100
Mukaddimedeki madde

Mütûn-i selâse ve mütûn-i erbaa

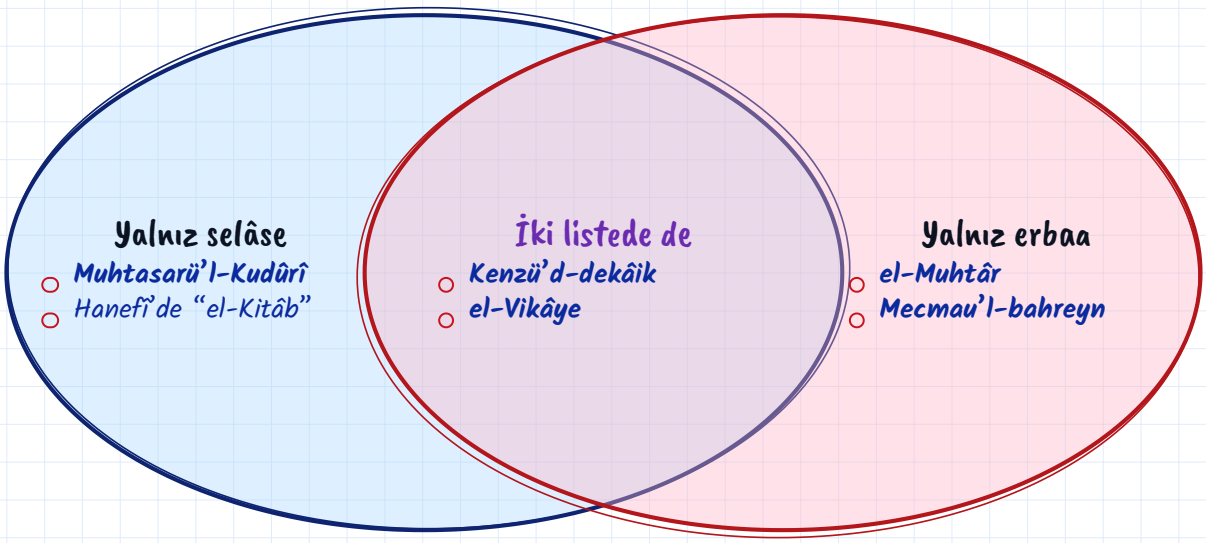

Hatırla! Mütûn-i selâse (üç metin): **Muhtasarü'l-Kudûrî** · **Kenzü'd-dekâik** · **el-Vikâye**.
Mütûn-i erbaa (dört metin): **el-Muhtâr** · **Mecmau'l-bahreyn** · **Kenzü'd-dekâik** · **el-Vikâye**.
Kenz ile Vikâye iki listede de vardır; Kudûrî yalnız selâsede, Muhtâr ile Mecma yalnız erbaada. **el-Hidâye** ise hiçbir listede yoktur; o bir metin değil, şerhtir.

İpucu Mütûn-i erbaa soruları iki kalıpla gelir: "hangisi mütûn-i erbaadandır?" (doğru cevap çoğu zaman **el-Vikâye** ya da **el-Muhtâr**) ve "hangisi mütûn-i erbaadan değildir?" (çeldirici genellikle **el-Hidâye**). Hidâye'yi Vikâye'nin kaynağı olarak hatırla: Vikâye Hidâye'den seçilmiştir, Hidâye'nin kendisi metin değildir.

Dikkat! **el-Mebsût** adı iki yerde geçer: İmam Muhammed'in **el-Asl**'ı da "el-Mebsût" diye anılır; ancak "el-Kâfî'nin şerhi olan el-Mebsût" denince **Serahsî** kastedilir. Hâkim eş-Şehîd'in eseri de el-Kâfî'dir, el-Vâfî değil; el-Vâfî Nesefî'nindir.

Dikkat! **el-Vikâye** eski kaynaklarda ve pek çok ders kitabında **Tâcüşşerîa**'ya nispet edilir; nitekim bazı sınav sorularında da "Tâcüşşerîa, el-Vikâye" eşleştirmesi geçmiştir. TDV İslâm Ansiklopedisi'ne göre ise müellif, Tâcüşşerîa Ömer'in kardeşi **Burhânüşşerîa Mahmûd**'dur ö. 730/1329-30; Tâcüşşerîa ö. 709/1309 Hidâye şerhi **Nihâyetü'l-kifâye**'nin müellifidir. Seçeneklerde hangisi varsa Vikâye'yi bu aileyle (Mahbûbî ailesi) eşleştir.

Dikkat! **el-İhtiyâr**, Hidâye şerhi değildir; **Mevsılî**'nin kendi **el-Muhtâr**'ına yazdığı şerhtir. "Hangisi Hidâye şerhi değildir?" sorusunun klasik çeldiricisi budur. Hidâye şerhlerini dört ismin baş harfleriyle hatırla: Kifâye – İnâye – Binâye – Feth.

Kendi eserini şerh eden Hanefiler

Mevsılî
el-Muhtâr → el-İhtiyâr

Merğînânî
Bidâyetü'l-mübtedî → el-Hidâye

Molla Hüsrev
Ğurerü'l-ahkâm → Dürerü'l-hükkâm

Ebü'l-Berekât en-Nesefî
el-Vâfî → el-Kâfî; el-Vâfî'yi ayrıca Kenzü'd-dekâik adıyla ihtisar etmiştir

Biliyor muydun? Serahsî **el-Mebsût**'un önemli bir bölümünü hapisteyken, elinde kitapları olmadan öğrencilerine imlâ ettirmiştir: öğrenciler **el-Kâfî**'yi okur, o da açıklar ve yazdırırdı. Kâsânî'nin hocası Semerkandî ise **Bedâiu's-sanâi**''i o kadar beğenmiştir ki fakih kızı Fâtıma'yı Kâsânî ile evlendirirken mehir olarak bu kitabı kabul etmiştir.

Biliyor muydun? Şeyhülislâm **Ebüssuûd Efendi**'ye neden önemli meseleleri toplayan bir kitap yazmadığı sorulduğunda, "**el-Bezzâziyye** varken böyle bir şey yapmaktan hayâ ederim" dediği nakledilir.

Hanefî istılahları: ikili imam adları

Şeyhayn
Ebû Hanîfe + Ebû Yûsuf

İmâmeyn (Sâhibeyn)
Ebû Yûsuf + İmam Muhammed

Tarafeyn
Ebû Hanîfe + İmam Muhammed

2. Mâlikî Mezhebi

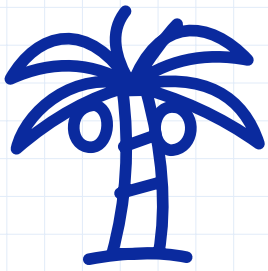

Medine ameli

Mâlikî literatürünün başında her zaman İmam Mâlik'in **el-Muvatta''**ı durur; ancak Muvatta' bir mezhep fıkhı kitabı olarak değil, hadis ile Medine uygulamasını birlikte veren bir eser olarak yazılmıştır. Mezhebin fıkıh külliyatı, Mâlik'in öğrencilerinden alınan cevapların derlenmesiyle oluşur: **Esed b. Furât**'ın **el-Esediyye**'si, onu **İbnü'l-Kâsım**'a arz ederek yeniden düzenleyen **Sahnûn**'un **el-Müdevvene**'si ve buna eklenen üç büyük derlemeyle birlikte ümmehât (ana kaynaklar) ortaya çıkar. VII. (XIII.) yüzyılda **İbnü'l-Hâcib**'in muhtasarı yeni bir dönem açar; **Halîl b. İshak**'ın **el-Muhtasar**'ı ise bütün Mâlikî dünyasının temel metni hâline gelir ve şerh–hâşiye faaliyeti onun etrafında yoğunlaşır. Mâlikîler ayrıca fetva ve kazâ literatürü bakımından çok zengindir.

Mâlikî literatürünün omurgası

el-Muvatta' → el-Esediyye → el-Müdevvene → Ümmehât (4 ana kaynak) → Muhtasarlar (İbnü'l-Hâcib, Halîl) → Şerh · hâşiye

Muvatta' hadis–fıkıh karışık bir başlangıçtır; mezhep fıkhının asıl merkezi Müdevvene'dir.

Ümmehât	Müellif	Özelliği
el-Müdevvene (el-Müdevvenetü'l-kübrâ)	**Sahnûn** ö. 240/854	Mâlikî fıkhının merkezî kaynağı.
el-Vâzıha fi's-sünen ve'l-fıkh	**İbn Habîb** ö. 238/853	Endülüs Mâlikîlerinin temel metni.
el-Utbiyye (el-Müstahrece)	**el-Utbî** ö. 255/869	On bir fakihten gelen rivayetleri derler; Endülüs'te Müdevvene'den sonra en muteber kaynak. Şerhi: **el-Beyân ve't-tahsîl**, **İbn Rüşd el-Ced** ö. 520/1126.

Ümmehât	Müellif	Özelliği
el-Mevvâziyye	**İbnü'l-Mevvâz** ö. 269/883	Mezhep birikimini delillendirmesiyle öne çıkan Mısır kaynaklı derleme.

Hatırla! Mâlikî ümmehâtını "M-V-U-M" diye sırala: Müdevvene (Sahnûn) · Vâzıha (İbn Habîb) · Utbiyye (Utbî) · Mevvâziyye (İbnü'l-Mevvâz).

Mâlikî mezhebinin kuruluş kuşakları (vefat, hicrî)

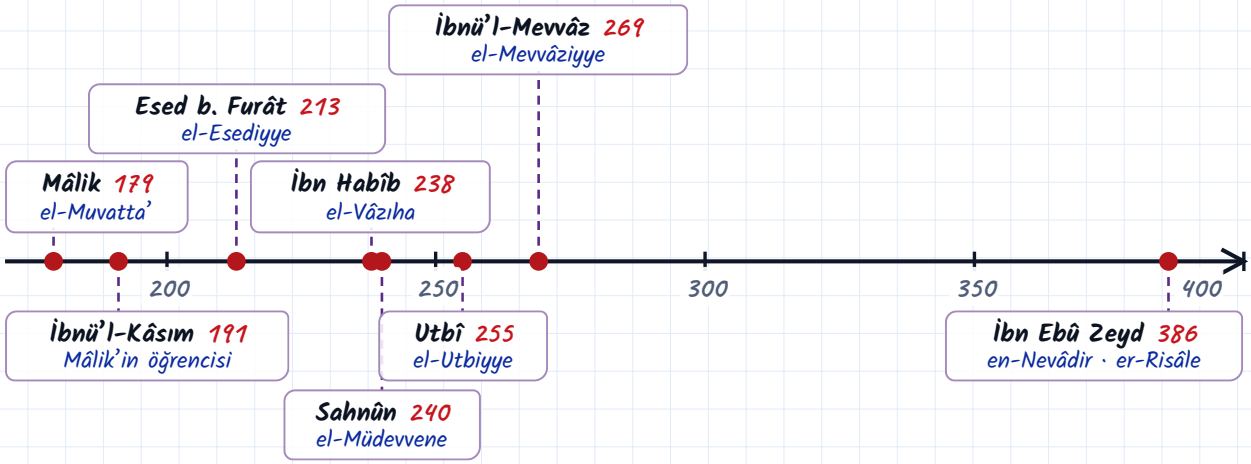

Eser	Müellif	Açıklama
el-Muvatta'	**İmam Mâlik** ö. 179/795	Hadis, sahâbe ve tâbiûn görüşleri ile Medine amelini birlikte veren, ilk tasnif eserlerinden. En yaygın rivayetleri **Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî** ö. 234/849 ve **İmam Muhammed** rivayetleridir. Şerhleri: 1. **et-Temhîd**, **İbn Abdilber** ö. 463/1071 2. **el-İstizkâr**, **İbn Abdilber** 3. **el-Münteka**, **Ebü'l-Velîd el-Bâcî** ö. 474/1081 4. **Tenvîrü'l-havâlik**, **Süyûtî** ö. 911/1505 5. **Şerhu'l-Muvatta'**, **Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî** ö. 1122/1710
el-Esediyye	**Esed b. Furât** ö. 213/828	Hanefî metinlerindeki meseleleri çıkış noktası alıp bunlara Mâlikî cevaplar derleyen eser; DİA'nın ifadesiyle "Iraklı metoda, Hicazlı muhtevaya" sahiptir.
el-Müdevvene (el-Müdevvenetü'l-kübrâ)	**Sahnûn (Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî)** ö. 240/854	**Esed b. Furât**'ın **el-Esediyye**'sini Mısır'da **İbnü'l-Kâsım**'a arz edip gözden geçirerek bablara göre düzenlemiştir. Mâlikî mezhebinin temel kaynağıdır.

Eser	Müellif	Açıklama
en-Nevâdir ve'z-ziyâdât	**İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî** ö. 386/996	**el-Müdevvene**'de bulunmayan görüş ve rivayetleri diğer ana kaynaklardan toplayan ansiklopedik eser; Müdevvene'nin şerhi değil, tamamlayıcısıdır.
er-Risâle	**İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî**	Başta çocuklara ve yeni başlayanlara Ehl-i sünnet akaidi ile Mâlikî fıkhının esaslarını öğretmek için yazılmış, çok okunan el kitabı.
el-Câmi' beyne'l-ümmehât	**İbnü'l-Hâcib** ö. 646/1249	Ümmehâttaki meseleleri özetleyen fıkıh muhtasarı; Mâlikî fıkıh tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı sayılır. (İbnü'l-Hâcib'in ayrıca bir fıkıh usulü muhtasarı vardır.)
el-Muhtasar (Muhtasar-ı Halîl)	**Halîl b. İshak el-Cündî** ö. 776/1374	Son derece sıkı, adeta şifreli cümlelerle yazılmış; bütün Mâlikî çevrelerinin temel metni olmuştur. Başlıca şerhleri: **Mevâhibü'l-celîl (Hattâb)**, **Abdülbâkî ez-Zürkânî** ö. 1099/1688, **Harâşî** ö. 1101/1690, **eş-Şerhu'l-kebîr (Ahmed ed-Derdîr**, ö. 1201/1786). **Desûkî**'nin ö. 1230/1815 Derdîr şerhi üzerine **Hâşiye ale'ş-Şerhi'l-kebîr**'i vardır.
ez-Zahîre · el-Furûk	**Şehâbeddin el-Karâfî** ö. 684/1285	**ez-Zahîre** meseleleri birbiriyle ilişkilendiren bir fıkıh ansiklopedisidir; **el-Furûk** ise birbirine benzeyen meseleler arasındaki farkları kaideler üzerinden açıklayan furûk eseridir.
Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid	**İbn Rüşd el-Hafîd** ö. 595/1198	Mezheplerin görüşlerini ve ihtilâf sebeplerini karşılaştıran mukayeseli fıkıh kitabı.
el-Kavânînü'l-fıkhiyye	**İbn Cüzey el-Kelbî** ö. 741/1340	Mâlikî fıkhını özetlerken Şâfiî, Hanefî ve Hanbelî görüşlere de işaret eden mukayeseli fıkıh kitabı.
el-Mi'yâr	**Venşerîsî** ö. 914/1508	Kuzey Afrika ve Endülüs fakihlerinin fetvalarını toplayan büyük fetva külliyatı; müellif aktardığı fetvaları yer yer tenkit edip kendi tercihini de belirtir.

el-Muvatta' ve şerhleri

- **el-Muvatta'** — İmam Mâlik (ö. 179/795)
  - şerh **et-Temhîd** — İbn Abdilber (ö. 463/1071)
  - şerh **el-İstizkâr** — İbn Abdilber

şerh **el-Müntekâ**
Bâcî (ö. 474/1081)

şerh **Tenvîrü'l-havâlik**
Süyûtî (ö. 911/1505)

şerh **Şerhu'l-Muvatta'**
Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî (ö. 1122/1710)

Mâlikî müteahhirîn (vefat, hicrî)

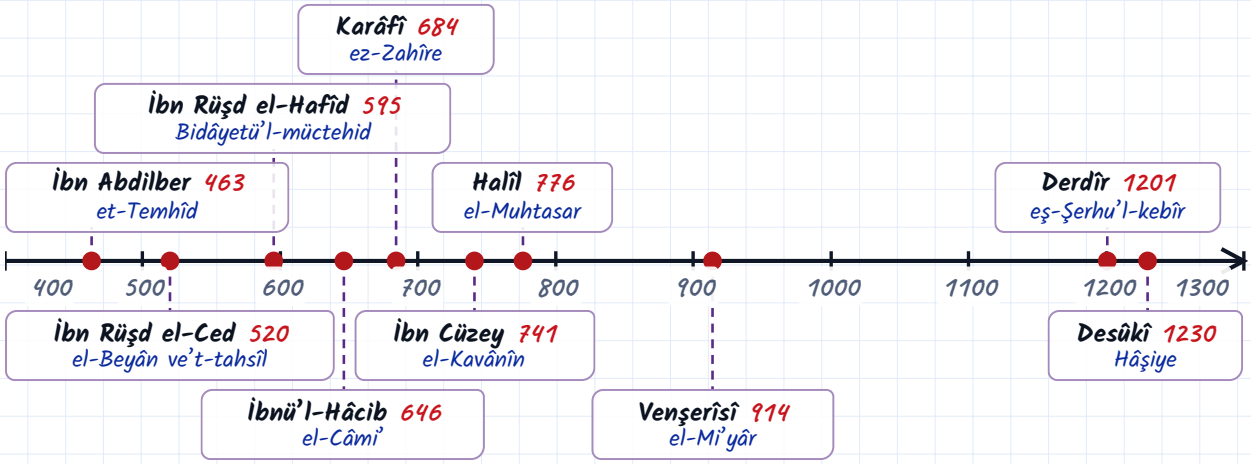

Muhtasar-ı Halîl zinciri

el-Muhtasar
Halîl b. İshak el-Cündî (ö. 776/1374)

- şerh **Mevâhibü'l-celîl**
  Hattâb
- şerh **Şerh alâ Muhtasarı Halîl**
  Abdülbâkî ez-Zürkânî (ö. 1099/1688)
- şerh **Harâşî şerhi**
  Harâşî (ö. 1101/1690)
- şerh **eş-Şerhu'l-kebîr**
  Derdîr (ö. 1201/1786)
  - hâşiye **Hâşiye ale'ş-Şerhi'l-kebîr**
    Desûkî (ö. 1230/1815)

el-Utbiyye → el-Beyân ve't-tahsîl

el-Utbiyye (el-Müstahrece)
el-Utbî (ö. 255/869)

- şerh **el-Beyân ve't-tahsîl**
  İbn Rüşd el-Ced (ö. 520/1126)

⚠ **Dikkat!** İki İbn Rüşd: **İbn Rüşd el-Ced** ö. 520/1126 → **el-Beyân ve't-tahsîl** (Utbiyye şerhi) ve **el-Mukaddimât** · torunu **İbn Rüşd el-Hafîd** ö. 595/1198 → **Bidâyetü'l-müctehid** (mukayeseli fıkıh). Dede fakih ve kadıdır; torun ise aynı zamanda meşşâî filozoftur.

⚠ **Dikkat!** İki Zürkânî: **Abdülbâkî ez-Zürkânî** ö. 1099/1688 Halîl'in Muhtasar'ını şerh etmiştir; oğlu **Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî** ö. 1122/1710 ise **el-Muvatta'** şerhinin müellifidir.

💡 **Hatırla!** **et-Temhîd** ile **el-İstizkâr** aynı müellifindir: İbn Abdilber. Mâlikî mezhebinde iki mukayeseli fıkıh kitabı: **Bidâyetü'l-müctehid** (İbn Rüşd el-Hafîd) ve **el-Kavânînü'l-fıkhiyye** (İbn Cüzey).

🎯 **İpucu** "Mâlikî mezhebinin kuruluş döneminde İmam Mâlik ve öğrencilerinin görüşlerini toplayan, mezhep içi faaliyetin temel kaynağı olan eser" tarifi doğrudan **el-Müdevvenetü'l-kübrâ – Sahnûn** eşleştirmesini ister. **el-Muvatta'** burada çeldiricidir, çünkü o mezhep meselelerini tedvin amacıyla yazılmamıştır.

3. Şâfiî Mezhebi

Şâfiî mezhebinin kendine has özelliği, imamın görüşlerinin iki döneme ayrılmasıdır: Irak'ta söylenenler kavl-i kadîm, Mısır'a yerleştikten sonra yeniden gözden geçirilenler kavl-i cedîddir. Mezhebin asıl dayanağı cedîd görüşlerdir. İmamın dağınık görünen görüşlerini sistemli bir bütüne kavuşturan **Müzenî**'nin **el-Muhtasar**'ı iki asır boyunca mezhebin merkez metni olmuştur. IV–V. (X–XI.) yüzyıllarda mezhep Iraklılar (**Ebû Hâmid el-İsferâyînî**, ö. 406/1016) ve Horasanlılar (**Kaffâl el-Mervezî**, ö. 417/1026) diye iki rivayet yoluna (tarîk) ayrılmış, bu iki yolu **Cüveynî**'nin **Nihâyetü'l-matlab**'ı birleştirmiştir. Ardından **Gazzâlî**'nin üç kademeli ihtisarı, **Râfiî** ile **Nevevî**'nin tahrirleri gelir; bu ikisine mezhepte şeyhân denir. Son dönemde fetvaya esas olan eserler Nevevî'nin **Minhâcü't-tâlibîn**'ine yazılan şerhlerdir.

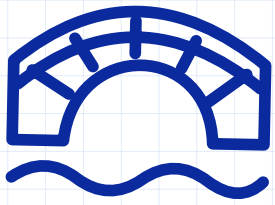

Irak'tan Mısır'a: kadîm → cedîd

İmam Şâfiî'nin iki dönemi

Kavl-i kadîm (Irak dönemi)
- Bağdat'ta söylenen ilk görüşler
- Başta **el-Hucce** olmak üzere az sayıda eserde korunmuştur
- Kural olarak fetvada cedîd esas alınır; kadîm görüşle fetva verilen meseleler istisnaîdir

↔

Kavl-i cedîd (Mısır dönemi)
- Mısır'da yeniden gözden geçirilen görüşler
- **el-Ümm**'de toplanmıştır
- Râvileri başta **Rebî' b. Süleyman el-Murâdî** ö. 270/884 ve **Müzenî**
- Mezhebin asıl dayanağıdır

Eser	Müellif	Açıklama
el-Ümm	**İmam Şâfiî** ö. 204/820	Mezhebin ana kaynağı; imamın Mısır dönemi (kavl-i cedîd) görüşlerini içerir.
el-Muhtasar	**Büveytî** ö. 231/846	Şâfiî'nin Mısırlı önde gelen öğrencisinin muhtasarı.
el-Muhtasar (Muhtasarü'l-Müzenî)	**Müzenî** ö. 264/878	İmamın görüşlerini sistemleştiren, iki asır boyunca mezhebin merkez metni olan muhtasar. Şerhleri: 1. **el-Hâvi'l-kebîr**, **Mâverdî** ö. 450/1058 2. **Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb**, **Cüveynî** ö. 478/1085
el-Mühezzeb	**Ebû İshak eş-Şîrâzî** ö. 476/1083	Şâfiî fıkhını delilleriyle işleyen klasik eser. Şerhi: **el-Mecmû'**, **Nevevî** ö. 676/1277; Nevevî şerhi tamamlayamamıştır.
et-Tenbîh	**Ebû İshak eş-Şîrâzî**	Medreselerde okutulan kısa Şâfiî fıkıh metni.
el-Muhtasar (Gâyetü'l-ihtisâr)	**Ebû Şücâ' el-İsfahânî** ö. 500/1107'den sonra	Mezhebin en kısa muhtasarlarından; başlangıç metni olarak pek çok şerhe konu olmuştur.
Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb	**İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî** ö. 478/1085	**Muhtasarü'l-Müzenî**'nin şerhi; Iraklı ve Horasanlı tarîkları birleştirir. **Gazzâlî** ö. 505/1111 bu eseri **el-Basît**, el-Basît'i **el-Vasît**, el-Vasît'i de **el-Vecîz** adıyla ihtisar etmiştir.
Fethu'l-azîz (eş-Şerhu'l-kebîr)	**Râfiî** ö. 623/1226	Gazzâlî'nin **el-Vecîz**'inin şerhi.
el-Muharrer	**Râfiî**	Büyük ölçüde Gazzâlî'nin **el-Vecîz**'inin ihtisarı.
Ravzatü't-tâlibîn	**Nevevî** ö. 676/1277	Râfiî'nin **Fethu'l-azîz**'inin ihtisarı.
Minhâcü't-tâlibîn	**Nevevî**	Râfiî'nin **el-Muharrer**'inin ihtisarı; son dönem Şâfiî fıkhının merkez metni. Şerhleri: 1. **Kenzü'r-râğıbîn**, **Celâleddin el-Mahallî** ö. 864/1459 2. **Tuhfetü'l-muhtâc**, **İbn Hacer el-Heytemî** ö. 974/1567 3. **Muğni'l-muhtâc**, **Hatîb eş-Şirbînî** ö. 977/1570 4. **Nihâyetü'l-muhtâc**, **Şemseddin er-Remlî** ö. 1004/1596

Şâfiî müellifler (vefat, hicrî)

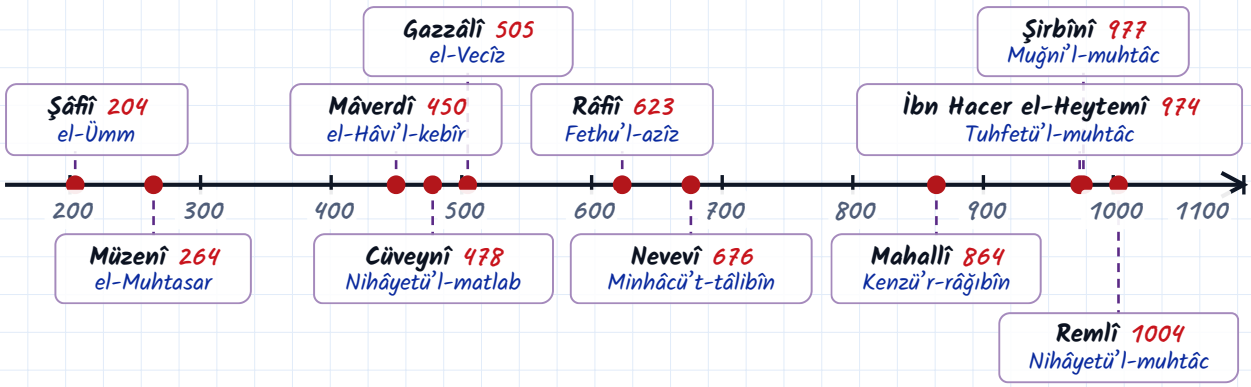

Muhtasarü'l-Müzenî'den Gazzâlî'ye

el-Muhtasar
Müzenî (ö. 264/878)

- şerh **el-Hâvi'l-kebîr**
  Mâverdî (ö. 450/1058)
- şerh **Nihâyetü'l-matlab**
  Cüveynî (ö. 478/1085)
  - ihtisar **el-Basît → el-Vasît → el-Vecîz**
    Gazzâlî (ö. 505/1111); her biri bir öncekinin özeti

el-Vecîz'den Nevevî'ye

el-Vecîz
Gazzâlî (ö. 505/1111)

- şerh **Fethu'l-azîz (eş-Şerhu'l-kebîr)**
  Râfiî (ö. 623/1226)
  - ihtisar **Ravzatü't-tâlibîn**
    Nevevî (ö. 676/1277)
- ihtisar **el-Muharrer**
  Râfiî
  - ihtisar **Minhâcü't-tâlibîn**
    Nevevî

Minhâcü't-tâlibîn ve şerhleri

Minhâcü't-tâlibîn
Nevevî (ö. 676/1277)

- şerh **Kenzü'r-râğıbîn**
  Celâleddin el-Mahallî (ö. 864/1459)
- şerh **Tuhfetü'l-muhtâc**
  İbn Hacer el-Heytemî (ö. 974/1567)

şerh **Muğni'l-muhtâc**
Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570)

şerh **Nihâyetü'l-muhtâc**
Şemseddin er-Remlî (ö. 1004/1596)

Hatırla! Şâfiî ana zinciri: **Muhtasarü'l-Müzenî** → (şerh) **Nihâyetü'l-matlab** → (ihtisar) **el-Basît** → **el-Vasît** → **el-Vecîz** → (ihtisar) **el-Muharrer** → (ihtisar) **Minhâcü't-tâlibîn** → (şerh) **Tuhfe** / **Muğnî** / **Nihâye**.
Yan kol: el-Vecîz → (şerh) **Fethu'l-azîz** → (ihtisar) **Ravzatü't-tâlibîn**.

Hatırla! Şâfiî fetva sıralaması: önce şeyhânın (Râfiî–Nevevî) ittifak ettiği görüş; ihtilâf ederlerse Nevevî; sonra Minhâc şârihleri. Müteahhirîn döneminde Mısır genellikle **Remlî**'yi, diğer bölgeler çoğunlukla **İbn Hacer el-Heytemî**'yi esas almıştır.

Dikkat! "Muhtâc" üçlüsünü karıştırma: **Tuhfetü'l-muhtâc** = İbn Hacer el-Heytemî · **Muğni'l-muhtâc** = Hatîb eş-Şirbînî · **Nihâyetü'l-muhtâc** = Remlî. **Nihâyetü'l-matlab** ise Cüveynî'nindir. **Ravzatü't-tâlibîn** de Râfiî'nin değil Nevevî'nindir (Râfiî'nin eserini kısaltır) — "yanlış eşleştirme" sorularının gözde tuzağı.

İpucu "Nevevî'nin yazdığı, müteahhirîn Şâfiî âlimlerinden İbn Hacer el-Heytemî, Remlî ve Şirbînî'nin şerh ettiği kitap" → **Minhâcü't-tâlibîn**. "Şâfiî mezhebine ait olmayan kitap" sorularında da genellikle bir Hanbelî eseri (**el-Muğnî**) çeldirici olarak konur.

4. Hanbelî Mezhebi

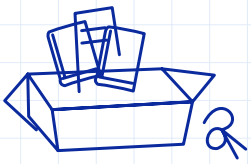

Mesâil mecmuaları derlenir

Ahmed b. Hanbel **el-Müsned** dışında kitap yazmamış, kendi fetvalarının yazıya geçirilmesini de istememiştir. Bu yüzden Hanbelî fıkhı, imamın binlerce soruya verdiği cevapların (mesâil) öğrencileri tarafından derlenmesiyle doğar: oğulları **Sâlih** ve **Abdullah**, **Ebû Bekir el-Merrûzî**, **Ebû Dâvûd es-Sicistânî** gibi isimler bu mesâil mecmualarını oluşturmuştur. Dağınık rivayetleri memleket memleket dolaşarak toplayıp **el-Câmi'**'de bir araya getiren **Ebû Bekir el-Hallâl** ö. 311/923 mezhebi adeta yok olmaktan kurtarmış; **Hırakî**'nin muhtasarı ilk el kitabı olmuştur. Mezhebin zirvesi **İbn Kudâme**'dir; ardından **İbn Teymiyye**, **İbnü'l-Kayyim**, **İbn Müflih** ve **Merdâvî** gelir. Son dönem (müteahhirîn) fetvası ise **Haccâvî** ve **İbnü'n-Neccâr**'ın metinleri ile bunların **Buhûtî** şerhlerine dayanır.

Eser	Müellif	Açıklama
el-Câmi' (li-mesâili'l-İmâm Ahmed)	**Ebû Bekir el-Hallâl** ö. 311/923	Ahmed b. Hanbel'in fıkhî görüş ve fetvalarını toplayan ilk büyük derleme; bugün yalnızca bazı bölümleri elimizdedir (ör. **Ahkâmü ehli'l-milel**, **el-Vukûf ve't-tereccül**).
el-Muhtasar (Muhtasarü'l-Hırakî)	**Ebü'l-Kâsım el-Hırakî** ö. 334/946	Hanbelî fıkhının ilk klasik el kitabı kabul edilir.
el-Muğnî	**Muvaffakuddin İbn Kudâme** ö. 620/1223	**Muhtasarü'l-Hırakî**'nin şerhi; diğer mezheplerin görüşlerini de delilleriyle veren ansiklopedik, mukayeseli bir eser.
el-Mukni'	**Muvaffakuddin İbn Kudâme**	Orta seviyedeki öğrenciler için yazılmış Hanbelî fıkıh metni; sonraki pek çok eserin çıkış noktası.
el-Furû'	**Şemseddin İbn Müflih** ö. 763/1362	Mezhep içindeki görüşleri kapsamlı biçimde derleyen fürû kitabı.
el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf	**Alâeddin el-Merdâvî** ö. 885/1480	**el-Mukni''**deki meselelerde mezhep içi ihtilâfları ve tercih edilen (râcih) görüşü gösterir. Merdâvî bunu **et-Tenkîhu'l-müşbi'** adıyla ihtisar etmiştir.
el-İknâ' li-tâlibi'l-intifâ'	**Mûsâ b. Ahmed el-Haccâvî** ö. 968/1560	Müteahhirîn döneminin iki temel metninden biri. Şerhi: **Keşşâfü'l-kınâ'**, **Mansûr el-Buhûtî** ö. 1051/1641
Zâdü'l-müstakni'	**Mûsâ b. Ahmed el-Haccâvî**	İbn Kudâme'nin **el-Mukni''**inin ihtisarı. Şerhi: **er-Ravzu'l-mürbi'**, **Buhûtî**
Müntehe'l-irâdât	**İbnü'n-Neccâr el-Fütûhî** ö. 972/1564	İbn Kudâme'nin **el-Mukni''**i ile **Merdâvî**'nin **et-Tenkîh**'i birleştirilerek hazırlanmıştır; müteahhirînin ikinci temel metni. Şerhi: **Dekâiku uli'n-nühâ**, **Buhûtî**

Hanbelî müellifler (vefat, hicrî)

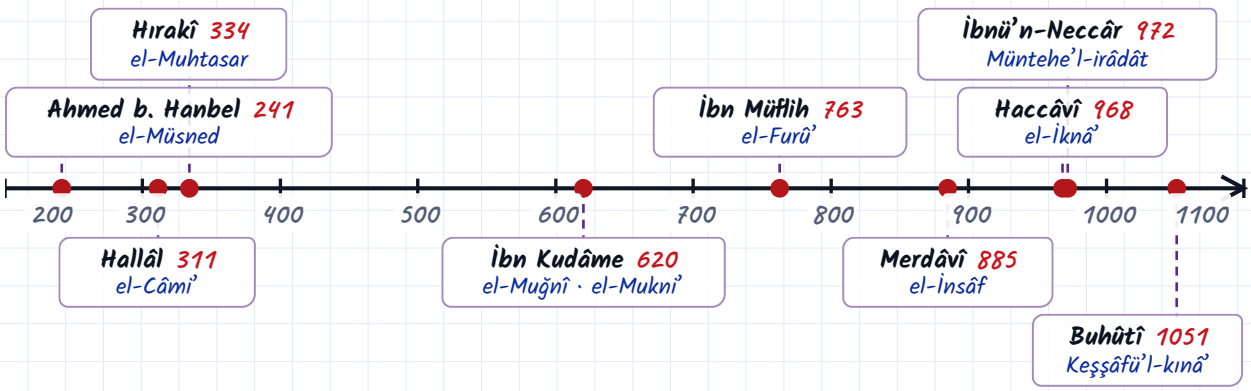

Muhtasarü'l-Hırakî → el-Muğnî

el-Muhtasar
Hırakî (ö. 334/946)

- şerh **el-Muğnî**
  İbn Kudâme (ö. 620/1223)

el-Mukni' halkası

el-Mukni'
İbn Kudâme (ö. 620/1223)

- ihtisar **Zâdü'l-müstakni'**
  Haccâvî (ö. 968/1560)
  - şerh **er-Ravzu'l-mürbi'**
    Buhûtî (ö. 1051/1641)
- **el-İnsâf**
  Merdâvî (ö. 885/1480) · râcih görüşleri gösterir
  - ihtisar **et-Tenkîhu'l-müşbi'**
    Merdâvî
- **Müntehe'l-irâdât**
  İbnü'n-Neccâr (ö. 972/1564) · Mukni' + Tenkîh
  - şerh **Dekâiku uli'n-nühâ**
    Buhûtî

Hatırla! İbn Kudâme'nin dört fıkıh kitabı, seviyeye göre: **el-Umde** (başlangıç) → **el-Mukni'** (orta) → **el-Kâfî** (farklı görüşler ve delillerle) → **el-Muğnî** (mukayeseli ansiklopedi). Usûlde ise **Ravzatü'n-nâzır**'ı vardır.

Hatırla! Buhûtî üç şerhle anılır: **Keşşâfü'l-kınâ'** (el-İknâ' şerhi) · **Dekâiku uli'n-nühâ** (Müntehe'l-irâdât şerhi) · **er-Ravzu'l-mürbi'** (Zâdü'l-müstakni' şerhi).

5. Zâhirî Mezhebi

Zâhiriyye, Bağdat'ta **Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî** ö. 270/884 tarafından kurulmuş; nasların zâhir (açık, lafzî) anlamına bağlı kalmayı esas almıştır. Kıyas, re'y, istihsan ve taklidi reddeder, icmâı da sahâbe icmâıyla sınırlar. Mezhebin sistemleştiricisi ve en büyük temsilcisi Endülüslü **İbn Hazm**'dır ö. 456/1064; Zâhirî fıkıh ve usûlü bugün büyük ölçüde onun eserlerinden öğrenilir.

Kıyas ve re'ye karşı

Eser	Müellif	Açıklama
el-Mücellâ → el-Muhallâ	**İbn Hazm** ö. 456/1064	İbn Hazm önce öğrencilere ve âlimlere rehber olsun diye **el-Mücellâ**'yı yazmış, ömrünün sonunda onu **el-Muhallâ** adıyla şerhetmeye başlamış ama tamamlayamadan vefat etmiştir. Tam adı: **el-Muhallâ bi'l-âsâr fî şerhi'l-Mücellâ bi'l-ihtisâr**. Oğlu **Ebû Râfi' el-Fazl** eksik kısmı tamamlamaya çalışmış; eser bu ikmalle 2308 meseleye ulaşmıştır.
el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm	**İbn Hazm**	Zâhirî fıkıh usulünün temel eseri.
Mülahhasu ibtâli'l-kıyâs	**İbn Hazm**	Kıyas, re'y, istihsan ve taklidin geçersizliğini savunan risâle.

⚠ **Dikkat!** Zâhirî sorularında iki tuzak vardır: (1) Mezhebin kurucusu İbn Hazm değil, **Dâvûd b. Alî**'dir; İbn Hazm onun sistemleştiricisidir. (2) **el-Muhallâ** Zâhirî, **el-Muğnî** Hanbelî'dir; ikisi de delil merkezli, mukayeseli eserler olduğu için eşleştirme sorularında yan yana konur.

⚠ Aynı adı taşıyan eserler – sınav tuzakları

Fıkıh literatüründe pek çok eser aynı ya da çok benzer adları taşır. Sınavda bunlar genellikle "hangi eşleştirme yanlıştır?" kalıbıyla sorulur. Aşağıdaki tablo her adın kimlere ait olduğunu ve onları ayırt etmenin yolunu gösterir.

Ortak ad	Kimlerin eseri?	Ayırt edici ipucu
el-Muhtasar	**Kudûrî** (ö. 428/1037, Hanefî; "el-Kitâb") · **Halîl b. İshak** (ö. 776/1374, Mâlikî) · **Büveytî** ö. 231/846 **ve Müzenî** ö. 264/878, **Şâfiî** · **Ebû Şücâ'** (Şâfiî) · **Hırakî** (ö. 334/946, Hanbelî) · **Tahâvî** (ö. 321/933, Hanefî) · **İbnü'l-Hâcib** (usûl)	Şerhe bak: Kudûrî → el-Lübâb / el-Cevhere · Halîl → Derdîr · Müzenî → el-Hâvî / Nihâyetü'l-matlab · Hırakî → el-Muğnî · Tahâvî → Cessâs
eş-Şerhu'l-kebîr	**Râfiî'nin Fethu'l-azîz'i** (Şâfiî, el-Vecîz şerhi) · **Derdîr'in Halîl şerhi** (Mâlikî)	Desûkî hâşiyesi geçiyorsa Mâlikî'dir.
el-Kâfî	**Hâkim eş-Şehîd** (Hanefî, zâhirü'r-rivâye ihtisarı) · **Nesefî, el-Kâfî fî şerhi'l-Vâfî** (Hanefî) · **İbn Kudâme** (Hanbelî)	"Serahsî'nin şerh ettiği" → Hâkim eş-Şehîd.
el-Muğnî	**İbn Kudâme** (Hanbelî fıkıh, Hırakî şerhi) · **Kâdî Abdülcebbâr** (Mu'tezilî kelâm: el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl)	Kelâm bağlamı → Abdülcebbâr.

Ortak ad	Kimlerin eseri?	Ayırt edici ipucu
el-Minhâc	**Nevevî, Minhâcü't-tâlibîn (fıkıh) · Beyzâvî, Minhâcü'l-vüsûl (usûl) · Nevevî, el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim (hadis)**	Tamlamanın ikinci kelimesine bak: tâlibîn / vüsûl / Müslim.
Nihâye	**Nihâyetü'l-matlab (Cüveynî) · Nihâyetü'l-muhtâc (Remlî) · Nihâyetü'l-kifâye (Tâcüşşerîa, Hidâye şerhi)**	matlab = Müzenî şerhi; muhtâc = Minhâc şerhi.
el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm	**İbn Hazm** (ö. 456/1064, **Zâhirî**) · **Âmidî** (ö. 631/1233, **mütekellimîn**)	Zâhirî bağlamı → İbn Hazm.
Keşfü'l-esrâr	**Nesefî (kendi Menârü'l-envâr'ının şerhi) · Abdülazîz el-Buhârî (Pezdevî usûlünün şerhi)**	Pezdevî geçiyorsa Abdülazîz el-Buhârî.
el-Mebsût	**İmam Muhammed'in el-Asl'ı · Serahsî'nin el-Kâfî şerhi**	"el-Kâfî şerhi, 30 cilt" → Serahsî.

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 Hanefî'de mesâilin üç tabakası?

cevap Zâhirü'r-rivâye, nâdirü'r-rivâye, nevâzil/vâkıât.

2 Zâhirü'r-rivâye → **el-Kâfî** (ihtisar) → **el-Mebsût** (şerh): müellifler?

cevap İmam Muhammed · Hâkim eş-Şehîd · Serahsî.

3 Mütûn-i erbaa?

cevap **el-Muhtâr**, **Mecmau'l-bahreyn**, **Kenzü'd-dekâik**, **el-Vikâye** (Hidâye yok!).

4 Mâlikî ümmehât?

cevap Müdevvene, Vâzıha, Utbiyye, Mevvâziyye.

5 Şâfiî'de "şeyhân" kimdir?

cevap Râfiî ve Nevevî.

6 Hanbelî mezhebini derleyerek ayakta tutan isim ve eseri?

cevap Ebû Bekir el-Hallâl, **el-Câmi'**.

7 el-Muhallâ kimin, neyin şerhi?

cevap İbn Hazm, kendi **el-Mücellâ**'sının.

Fıkıh Mezhepleri — İmamlar

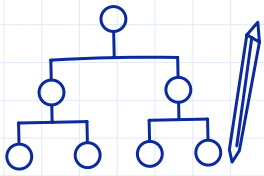

Hoca-talebe halkaları

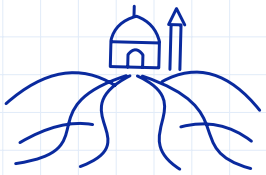

Mezhep imamlarını tanımak, literatürü anlamanın kısa yoludur: her imamın hocaları onun hangi ilmî geleneğe yaslandığını, öğrencileri de mezhebin kimler eliyle yazıya geçtiğini gösterir. Dört imam aynı iki asır içinde yaşamış ve birbirlerinden ders almıştır; bu yüzden hoca-talebe halkaları sınavların sevdiği bir konudur. Aşağıdaki zaman çizelgesi, imamları ve mezhebi yazıya geçiren ilk kuşak isimleri vefat sırasıyla verir.

Mezhep imamları ve ilk kuşak müellifler

- **150/767 — Ebû Hanîfe**
  Kûfe · Hanefî
- **179/795 — Mâlik b. Enes**
  Medine · Mâlikî
- **182/798 — Ebû Yûsuf**
  Kitâbü'l-Harâc
- **189/805 — İmam Muhammed eş-Şeybânî**
  Zâhirü'r-rivâye
- **204/820 — Şâfiî**
  Mısır · er-Risâle, el-Ümm
- **240/854 — Sahnûn**
  el-Müdevvene
- **241/855 — Ahmed b. Hanbel**
  Bağdat · el-Müsned
- **264/878 — Müzenî**
  Muhtasarü'l-Müzenî
- **270/884 — Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî**
  Zâhiriyye'nin kurucusu
- **311/923 — Ebû Bekir el-Hallâl**
  Hanbelî mesâilini derledi

Ebû Hanîfe (Nu'mân b. Sâbit) d. 80/699 Kûfe · ö. 150/767 Bağdat · Hanefî mezhebi

- Hocası: **Hammâd b. Ebû Süleyman** ö. 120/738; ilim silsilesi: Hammâd → İbrâhim en-Nehaî → Alkame → Abdullah b. Mes'ûd
- Öğrencileri: **Ebû Yûsuf** 113–182/731–798 · **İmam Muhammed eş-Şeybânî** 132–189/750–805 · **Züfer b. Hüzeyl** 110–158/728–775 · **Hasan b. Ziyâd** ö. 204/819
- Yöntemi: Kitap ve Sünnet'ten sonra sahâbe görüşlerine başvurur; nas yoksa kıyas, kıyasın uygun düşmediği yerde istihsan ile hüküm verir. Meseleleri öğrencileriyle tartışarak (şûrâ usulü) karara bağlar.
- Eserleri (nispet edilen risâleler): **el-Fıkhu'l-ekber** · **el-Fıkhu'l-ebsat** · **el-Âlim ve'l-müteallim** · **er-Risâle ilâ Osmân el-Bettî** · **el-Vasıyye**

Ebû Abdullah Mâlik b. Enes d. 93/712 Medine · ö. 179/795 Medine · Mâlikî mezhebi

- Hocaları: **Abdullah b. Yezîd b. Hürmüz** · **Nâfi'** (İbn Ömer'in mevlâsı) · **İbn Şihâb ez-Zührî** · **Rebîatü'r-re'y** · **Yahyâ b. Saîd el-Ensârî**; **Ca'fer es-Sâdık**'tan da rivayette bulunmuştur
- Öğrencileri: **İbnü'l-Kâsım** ö. 191/806 · **İbn Vehb** · **Eşheb** · **Esed b. Furât** ö. 213/828 · **Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî** ö. 234/849 · ayrıca **Şâfiî** ve Muvatta' râvisi olarak **İmam Muhammed**
- Yöntemi: Kitap ve Sünnet'in yanında Medine ehlinin ameli, mesâlih-i mürsele ve sedd-i zerâî' ile tanınır.
- Eseri: **el-Muvatta'**

Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî d. 150/767 Gazze · ö. 204/820 Mısır · Şâfiî mezhebi

- Hocaları: **İmam Mâlik** · **İmam Muhammed eş-Şeybânî** · **Süfyân b. Uyeyne** ö. 198/814
- Öğrencileri: **Ebû Bekir el-Humeydî** · **Ebû Sevr** · **Ahmed b. Hanbel** · Mısır'da **Büveytî**, **Müzenî**, **Rebî' b. Süleyman el-Murâdî**. **İshak b. Râhûye** ö. 238/853 de Şâfiî'den hadis rivayet etmiş, onunla yaptığı ilmî tartışmalardan sonra usulünü benimsemiştir.
- Yöntemi: Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyası sistemli bir usûl içinde tanımlayan ilk âlimdir; istihsanı eleştirir.
- Eserleri: **el-Ümm** · **er-Risâle** · **Ahkâmü'l-Kur'ân** · **İhtilâfü'l-hadîs** · **Dîvânü'ş-Şâfiî**

Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî d. 164/780 Bağdat · ö. 241/855 Bağdat · Hanbelî mezhebi

- Hocaları: **Ebû Yûsuf** · **Hüşeym b. Beşîr** · **Süfyân b. Uyeyne** · **Vekî' b. Cerrâh** ö. 197/812 · **Abdurrezzâk b. Hemmâm** · **İmam Şâfiî**
- Öğrencileri: **Buhârî** · **Müslim** · **Ebû Dâvûd** · **Nesâî** · **Osman b. Saîd ed-Dârimî** ö. 280/894; fıkhını oğulları **Sâlih** ve **Abdullah** Mesâil'de nakletmiştir
- Yöntemi: Önce nas, sonra sahâbe fetvaları, ardından mürsel ve zayıf hadis; kıyasa ancak zaruret hâlinde başvurur.
- Eserleri: **el-Müsned** · **Kitâbü'l-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl** · **Mesâil** · **Kitâbü'z-Zühd** · **Kitâbü'l-Vera'** · **Kitâbü't-Tereccül** (aslında Hallâl'ın **el-Câmi''**inden **el-Vukûf ve't-tereccül** bölümü)

Dört imamın ömür çizgileri (hicrî)

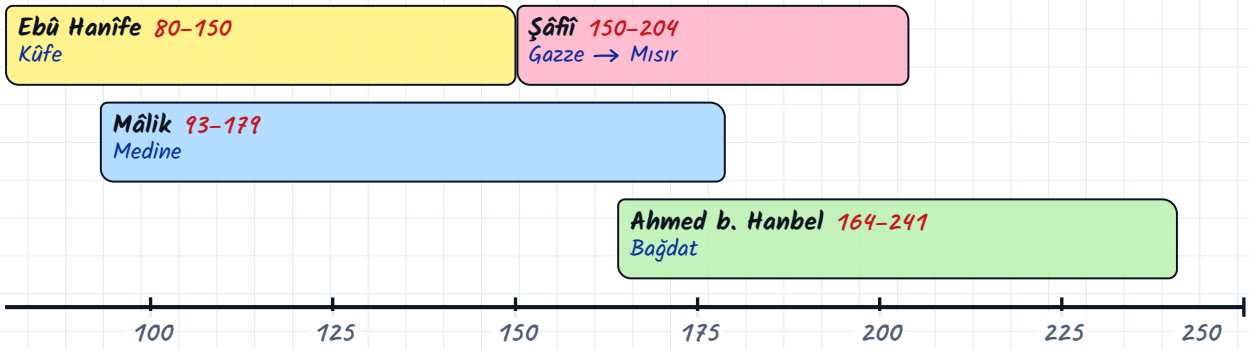

Mezhep imamları arasındaki hoca-talebe halkası

İmam Mâlik → **İmam Şâfiî** → **Ahmed b. Hanbel**

Ayrıca İmam Muhammed → Şâfiî ve Ebû Yûsuf → Ahmed b. Hanbel. Süfyân b. Uyeyne hem Şâfiî'nin hem Ahmed'in hocasıdır.

⚠ **Dikkat!** **İbn Süreyc** ö. 306/918 Şâfiî'nin doğrudan öğrencisi değildir; fıkhı Müzenî ve Rebî'in öğrencisi Enmâtî'den almış, "üçüncü asrın Şâfiî fakihi" olarak mezhebin sistemleşmesinde rol oynamıştır.

⚠ **Dikkat!** Ahmed b. Hanbel'in öğrencisi olan Dârimî, **Sünen** sahibi Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî değil, **Osman b. Saîd ed-Dârimî**'dir ö. 280/894; Ahmed'den hadis ve hadis usulü öğrenmiş, onun akaid görüşlerini de benimsemiştir.

🔍 **Biliyor muydun?** Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned** dışında kendisine nispet edilen kitapların hiçbirini bizzat yazmamış, fetvalarının yazılmasına da izin vermemiştir. "Eserleri" diye sayılanlar oğlu Abdullah başta olmak üzere öğrencilerinin onun ölümünden sonra derlediklerdir.

Tek bakışta dört imamın yöntemi

Ebû Hanîfe
Kıyas ve istihsan; meseleleri şûrâ usulüyle tartışır

Mâlik
Medine ehlinin ameli · mesâlih-i mürsele · sedd-i zerâî'

Şâfiî
Kitap, Sünnet, icmâ, kıyas: sistemli usûl; istihsanı eleştirir

Ahmed b. Hanbel
Önce nas ve sahâbe fetvası; kıyasa ancak zaruretle

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 Ebû Hanîfe'nin fıkıh hocası?

cevap Hammâd b. Ebû Süleyman (İbn Mes'ûd ekolü).

2 Mâlik'i diğer imamlardan ayıran delil?

cevap Medine ehlinin ameli.

3 Şâfiî'nin hem Mâlik'ten hem Hanefî'den ders aldığını gösteren iki hoca?

cevap İmam Mâlik ve İmam Muhammed.

4 Ahmed b. Hanbel'in Hanefî hocası?

cevap Ebû Yûsuf.

5 Zâhiriyye'nin kurucusu?

cevap Dâvûd b. Ali (sistemleştiren: İbn Hazm).

Fıkıh Usûlü

Fıkıh usulü, hükümlerin Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi delillerden nasıl çıkarılacağını inceleyen ilimdir. İlk müstakil eseri İmam Şâfiî'nin **er-Risâle**'sidir. Sonraki asırlarda usûl yazımında iki ana yol gelişmiştir: mezhebin fürû hükümlerinden hareket eden fukahâ (Hanefiyye) metodu ve kuralları kelâmî-mantıkî bir çerçevede teorik olarak kuran mütekellimîn (Şâfiiyye) metodu. VI-VII. (XII-XIII.) yüzyıllardan itibaren ikisini birleştiren memzûc (cem') metot ortaya çıkmış; bunların dışında Şâtıbî'nin makâsıd merkezli yaklaşımı ayrı bir çizgi olarak öne çıkmıştır. Sınav sorularının çoğu "bu eser hangi metotla yazılmıştır?" sorusuna dayanır.

İki ana usûl metodu

Fukahâ (Hanefiyye) metodu

- Fürûdan usûle gider: imamların verdiği hükümlerden onların dayandığı kuralları çıkarır (tümevarım).
- Amaç, mezhep hükümlerinin tutarlılığını ve dayanağını göstermektir.
- Kelâm tartışmalarına fazla girmez; bol fıkhî örnek kullanır.
- Çoğunlukla Hanefî usulcüler yazmıştır.
- Örnek: **el-Fusûl** (Cessâs), **Takvîmü'l-edille** (Debûsî), **Kenzü'l-vüsûl** (Pezdevî), **Menârü'l-envâr** (Nesefî).

↔

Mütekellimîn (Şâfiiyye) metodu

- Usûlden fürûa gider: kuralları önce teorik olarak kurar, mezhep hükümlerine uyup uymadığına bakmaz (tümdengelim).
- Kelâm ve mantık ilkeleriyle iç içedir; tanım ve delillendirme ön plandadır.
- Fıkhî örnekler azdır.
- Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî ve Mu'tezilî usulcüler bu yolu izlemiştir.
- Örnek: **el-Umed**, **el-Mu'temed**, **el-Burhân**, **el-Müstasfâ**, **el-Mahsûl**, **el-İhkâm**.

Fukahâ Metodu (Hanefî Metodu)

Bu metotta usûl, mezhebin fürû hükümlerini açıklamanın ve savunmanın aracıdır: imamların verdiği hükümler incelenir, bunların arkasındaki kurallar tespit edilir. Bu yüzden fürû ön plandadır ve kitaplar fıkhî örneklerle doludur.

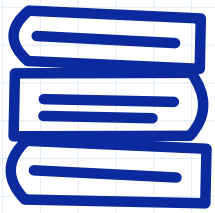

Fürûdan usûle

Müellif	Eser	Açıklama
Kerhî ö. 340/952	**er-Risâle (fi'l-usûl)**	İlk Hanefî imamlarının görüşlerinin dayandığı genel ilkeleri toplayan küçük risâle; usûl ve kavâid yazımının ilk halkalarındandır.
Cessâs ö. 370/981	**el-Fusûl fi'l-usûl**	Hanefî usulünün günümüze ulaşan ilk kapsamlı eseri.
Debûsî ö. 430/1039	**Takvîmü'l-edille**	Hanefî usul terminolojisini sistemleştirmiştir; Debûsî hilâf ilminin kurucusu sayılır.

Müellif	Eser	Açıklama
Fahrülislâm Pezdevî ö. 482/1089	**Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl (Usûlü'l-Pezdevî)**	Hanefî usulünün en çok okunan klasiklerinden. Şerhi: Abdülazîz el-Buhârî'nin **Keşfü'l-esrâr**'ı.
Serahsî ö. 483/1090	**Usûlü's-Serahsî**	**el-Mebsût**'u tamamladıktan sonra yazdığı usûl kitabı.
Alâeddin es-Semerkandî ö. 539/1144	**Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-ukûl**	Mâverâünnehir Hanefî usulünün önemli eserlerinden.
Alâeddin el-Üsmendî ö. 552/1157	**Bezlü'n-nazar fi'l-usûl**	Semerkant çevresinden bir Hanefî usûl kitabı.
Ahsîkesî ö. 644/1246-47	**el-Müntahab fî usûli'l-mezheb**	Kısa, ezberlenmeye uygun Hanefî usûl metni.
Ebü'l-Berekât en-Nesefî ö. 710/1310	**Menârü'l-envâr ve şerhi Keşfü'l-esrâr**	Metni de şerhi de Nesefî'nindir; Hanefî usûl tarihinde üzerinde en çok çalışma yapılan kitaplardandır.
Abdülazîz el-Buhârî ö. 730/1329	**Keşfü'l-esrâr an usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî**	Pezdevî usulünün şerhi.

Fukahâ metodu usulcüleri (vefat, hicrî)

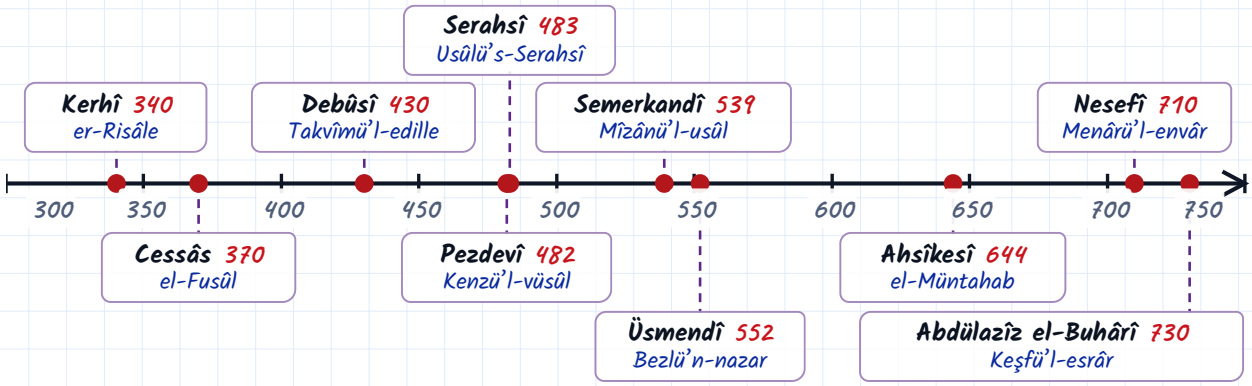

Menârü'l-envâr ve şerhleri

Menârü'l-envâr
Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)

- şerh **Keşfü'l-esrâr**
  Nesefî (kendi şerhi)
- şerh **İfâdatü'l-envâr**
  Alâeddin el-Haskefî (ö. 1088/1677)

- hâşiye **Nesemâtü'l-eshâr** — İbn Âbidîn (ö. 1252/1836)
- şerh **Fethu'l-ğaffâr** — Zeynüddin İbn Nüceym (ö. 970/1563)
- şerh **Nûrü'l-envâr** — Molla Cîven

Dikkat! İki Pezdevî kardeş: Fahrülislâm Ebü'l-Usr ö. 482/1089 → **Kenzü'l-vüsûl** (fıkıh usulü) · Sadrülislâm Ebü'l-Yüsr ö. 493/1100 → **Usûlü'd-dîn** (kelâm). "Usûl" kelimesi ikisinde de geçer; fıkıh usulü ağabeyindir.

İpucu "Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin yazdığı, fukahâ metoduyla telif edilmiş, **İfâdatü'l-envâr** ve **Keşfü'l-esrâr** gibi şerhleri bulunan usûl eseri" tarifi → **Menârü'l-envâr**.

Mütekellimîn Metodu

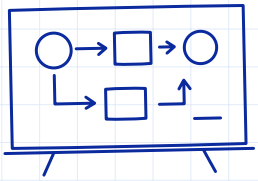

Önce kural, sonra fürû

Bu metotta usûl kuralları, herhangi bir mezhebin fürûuna uyup uymadığına bakılmaksızın teorik olarak tespit edilir; kural doğruysa mezhep hükmü ona uydurulur. Kelâm ve mantıkla iç içe olduğu için bu ada layık görülmüştür.

Müellif	Eser	Açıklama
İmam Şâfiî ö. 204/820	**er-Risâle**	Fıkıh usulünün ilk müstakil eseri.
Kâdî Ebû Bekir el-Bâkıllânî ö. 403/1013	**et-Takrîb ve'l-irşâd**	Eş'arî kelâmcının usûl eseri.
Kâdî Abdülcebbâr ö. 415/1025	**el-Umed**	Mu'tezilî usulcü; dört temel eserin ilki.
Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ö. 436/1044	**el-Mu'temed**	Mu'tezilî usulcü; mütekellimîn çizgisinin en etkili eserlerinden.
İbn Hazm ö. 456/1064	**el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm**	Zâhirî usûlü.
Kâdî Ebû Ya'lâ el-Ferrâ ö. 458/1066	**el-Udde fî usûli'l-fıkh**	Hanbelî usûlü.
İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ö. 478/1085	**el-Burhân**	Dört temel eserden biri.
Gazzâlî ö. 505/1111	**el-Müstasfâ**	Dört temel eserden biri; mantığı usûle mukaddime olarak yerleştirmiştir.

Müellif	Eser	Açıklama
Fahreddin er-Râzî ö. 606/1210	**el-Mahsûl**	Dört temel eserin özeti niteliğinde.
Muvaffakuddin İbn Kudâme ö. 620/1223	**Ravzatü'n-nâzır**	Hanbelî usûlü.
Seyfeddin el-Âmidî ö. 631/1233	**el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm**	Dört temel eserin özeti niteliğinde.
Kâdî el-Beyzâvî ö. 685/1286	**Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl (el-Minhâc)**	Şâfiî usulünün çok şerh edilen kısa metni.

Mütekellimîn usûlünün dört temel eseri ve özetleri

Hatırla! Mütekellimîn usûlünün dört temel eseri: **el-Umed** (Kâdî Abdülcebbâr) · **el-Mu'temed** (**Ebü'l-Hüseyin el-Basrî**, ö. 436/1044) · **el-Burhân** (Cüveynî) · **el-Müstasfâ** (Gazzâlî). İlk ikisi Mu'tezilî, son ikisi Eş'arî müelliflerindir. Bunları Râzî **el-Mahsûl**'de, Âmidî **el-İhkâm**'da özetlemiştir.

İpucu "Hangisi mütekellimîn metoduyla yazılmış eserlerden değildir?" sorusunda çeldirici olarak hep bir Hanefî eseri konur: Cessâs'ın **el-Fusûl**'ü (el-Usûl), Pezdevî, Serahsî ya da Debûsî gördüğünde cevabı bulmuşsundur.

Memzûc (Karma) Metot

Her iki yöntemin güçlü yanlarını birleştiren metottur: kuralları mütekellimîn gibi teorik olarak tartışır, ama fukahâ gibi mezhep hükümlerinden örneklerle destekler ve iki mezhebin görüşlerini karşılaştırır. Genellikle bir Hanefî ve bir Şâfiî usûl kitabının birleştirilmesiyle ortaya çıkar.

Memzûc metot: iki yolun buluştuğu yer

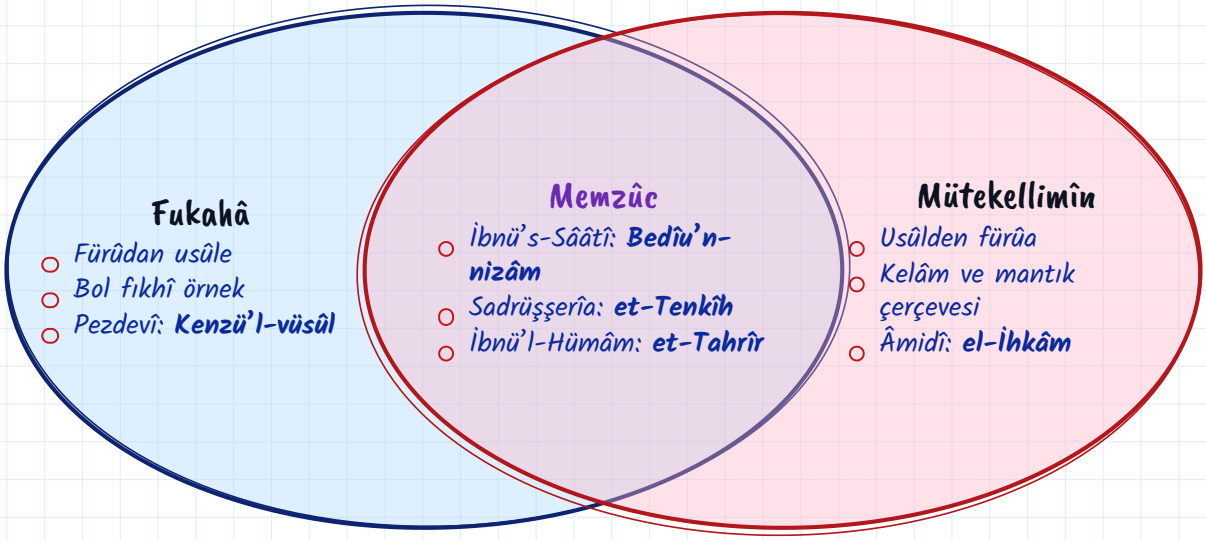

Bedîu'n-nizâm, Pezdevî'nin fukahâ yolundaki eseri ile Âmidî'nin mütekellimîn yolundaki eserini birleştirir.

Müellif	Eser	Açıklama
İbnü's-Sââtî ö. 694/1295	**Bedîu'n-nizâm (el-Bedî')**	Pezdevî'nin **Kenzü'l-vüsûl**'ü (fukahâ) ile Âmidî'nin **el-İhkâm**'ını (mütekellimîn) birleştirir.
Sadrüşşerîa es-Sânî ö. 747/1346	**Tenkîhu'l-usûl ve şerhi et-Tavzîh**	Metni de şerhi de Sadrüşşerîa'nındır. **Teftâzânî** ö. 792/1390 et-Tavzîh üzerine **et-Telvîh**'i yazmıştır.
Tâceddin es-Sübkî ö. 771/1370	**Cem'u'l-cevâmi'**	Yüz kadar usûl eserinin özünü topladığı söylenen, asırlarca medrese ders kitabı olan metin.
Molla Fenârî ö. 834/1431	**Fusûlü'l-bedâi' fî usûli'ş-şerâi'**	Osmanlı'nın ilk şeyhülislâmının kapsamlı usûl eseri.
Kemâleddin İbnü'l-Hümâm ö. 861/1457	**et-Tahrîr**	Hanefî ve Şâfiî usullerini birleştiren yoğun metin.
Molla Hüsrev ö. 885/1480	**Mirkâtü'l-vüsûl ve şerhi Mir'âtü'l-usûl**	Metni de şerhi de Molla Hüsrev'indir; Mir'ât Osmanlı medreselerinde ders kitabıdır.
Muhibbullah el-Bihârî ö. 1119/1707	**Müsellemü's-sübût**	Hintli Hanefî âlimin fukahâ ve mütekellimîn metotlarını mezcederek yazdığı eser.

Müellif	Eser	Açıklama
Ebû Saîd el-Hâdimî ö. 1176/1762	**Mecâmiu'l-hakâik**	Hanefî görüşleri esas alıp Şâfiî görüşlerle karşılaştıran usûl eseri; sonundaki 154 küllî kaide, Mecelle'nin kaideler bölümünün kaynaklarındandır.
Şevkânî ö. 1250/1834	**İrşâdü'l-fuhûl**	Mezheplerden bağımsız bir çizgide iki metodu birleştiren, karşılaştırmalı usûl kitabı.

Memzûc usûl eserlerinin müellifleri (vefat, hicrî)

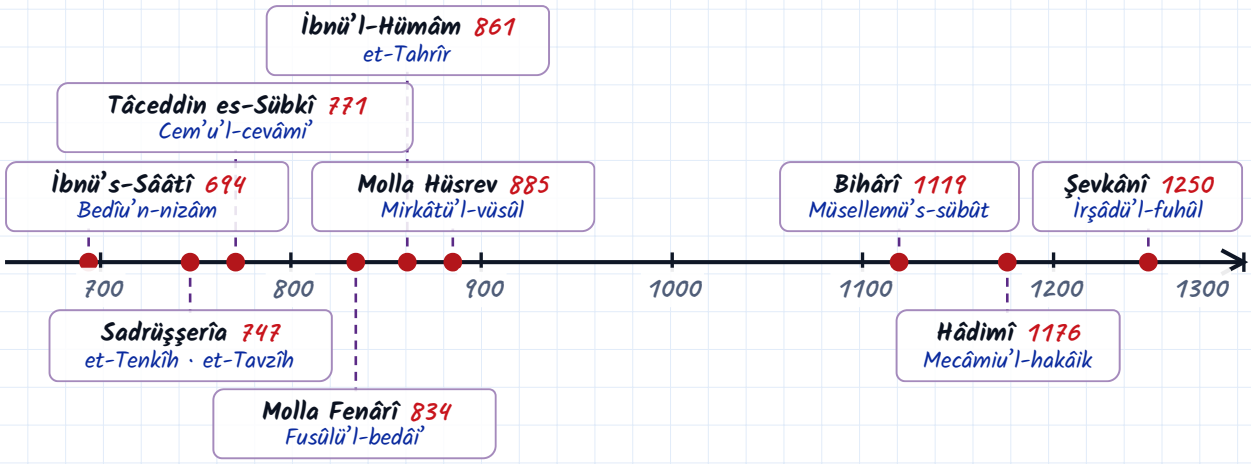

Hatırla! Kendi metnini kendisi şerh eden usulcüler: Nesefî (**Menâr** → **Keşfü'l-esrâr**) · Sadrüşşerîa (**et-Tenkîh** → **et-Tavzîh**) · Molla Hüsrev (**Mirkâtü'l-vüsûl** → **Mir'âtü'l-usûl**).

Dikkat! İki "el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm": İbn Hazm (ö. 456/1064, Zâhirî) ve Âmidî (ö. 631/1233, mütekellimîn). İki "Keşfü'l-esrâr": Nesefî'nin kendi **Menârü'l-envâr** şerhi ve Abdülazîz el-Buhârî'nin Pezdevî şerhi.

Makâsıd Yaklaşımı ve Farklı Çizgiler

Müellif	Eser	Açıklama
Şâtıbî ö. 790/1388	**el-Muvâfakât**	Endülüslü Mâlikî usulcü; usûlün temel konularını makâsıdü'ş-şerîa (dinin gayeleri) açısından yeniden ele alır. el-İ'tisâm'ı ise bid'atlara dairdir.

⚠ **Dikkat!** Bazı ders notlarında Şâtıbî'nin **el-Muvâfakât**'ı memzûc eserler arasında sayılır. TDV İslâm Ansiklopedisi ise onu fukahâ–mütekellimîn ayrımının dışında, makâsıd merkezli özgün bir yaklaşım olarak değerlendirir. Soruda "makâsıd" kelimesi geçiyorsa cevap Şâtıbî'dir.

ⓘ **Bilgi** Teâruz (delillerin çelişmesi) konusunda iki metot farklı sıralama izler. Hanefî usulcülerin sıralaması modern çalışmalarda genellikle nesih → tercih → cem' (uzlaştırma) → tesâkut diye verilir; cumhur ise işe önce iki delili uzlaştırmakla (cem') başlamayı tercih eder. Hanefî usulcüler bu konuyu muâraza, Şâfiî müelliflerin bir kısmı ise teâdül başlığıyla işler.

Teâruzda Hanefî usulcülerin sıralaması

Nesih → **Tercih** → **Cem' (uzlaştırma)** → **Tesâkut**

Cumhur ise işe önce iki delili uzlaştırmakla (cem') başlar.

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 Fıkıh usulünün ilk müstakil eseri?

cevap Şâfiî, **er-Risâle**.

2 Fukahâ metodunun yönü?

cevap Fürûdan usûle; mütekellimînde ise usûlden fürûa.

3 Mütekellimîn usûlünün dört temel eseri?

cevap el-Umed, el-Mu'temed, el-Burhân, el-Müstasfâ.

4 Pezdevî ile Âmidî'yi birleştiren memzûc eser?

cevap İbnü's-Sââtî, **Bedîu'n-nizâm**.

5 Tenkîhu'l-usûl üzerine Teftâzânî'nin yazdığı eser?

cevap **et-Telvîh** (et-Tavzîh üzerine).

6 Makâsıd denince akla gelen usûl eseri?

cevap Şâtıbî, **el-Muvâfakât**.

BÖLÜM 2

HADİS

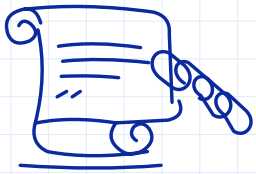

Hadis edebiyatının gelişimi · Usul eserleri · Tasnif türleri · Kütüb-i tis'a ve şerhleri · Ricâl · Hadis ilimleri · Derleme türleri

1. Hadis Edebiyatının Gelişimi: Sahîfeden Şerhe

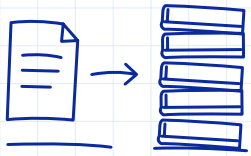

Bir hadis kitabını doğru tanımanın ilk şartı, o kitabın hadis edebiyatının hangi aşamasında ortaya çıktığını bilmektir. Hz. Peygamber'in sözleri önce ezberlerde ve küçük yazı parçalarında korundu; sonra toplandı, ardından konulara veya râvilere göre düzenlendi; en sonunda da bu temel kitaplar şerh edildi, derlendi ve fihristlendi. Bu bölüm, sonraki bölümlerde tek tek göreceğimiz eser türlerinin tarihî sırasını verir; sınavda "hangisi daha önce ortaya çıkmıştır" veya "hangi dönemin özelliğidir" soruları buradan gelir.

Hadislerin korunma ve kitaplaşma safhaları

Hıfz → **Kitâbet** → **Tedvîn** → **Tasnîf**

Hıfz ve kitâbet birlikte yürüdüğü için ikisine birden tesbit dönemi denir (I./VII. yüzyıl sonuna kadar). Tedvîn I. yüzyıl sonundan II. yüzyıl ortasına, tasnif II. yüzyıl ortasından IV. yüzyıl başına kadar sürer.

Hadis edebiyatının dönemleri (hicrî yüzyıllar)

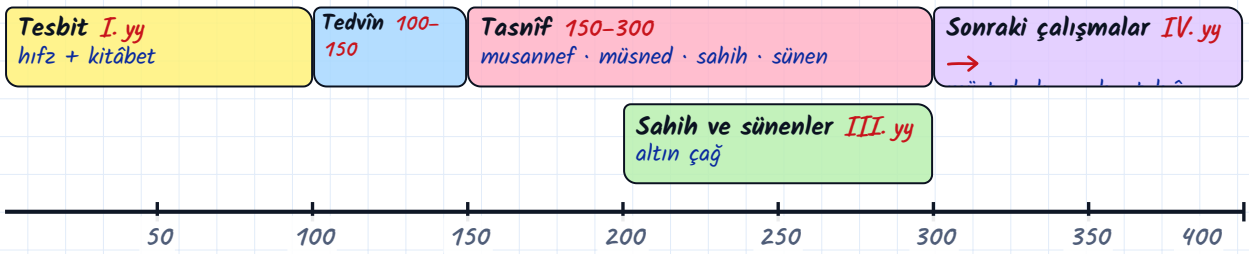

Tesbit dönemi: ezber ve sahîfeler

Sahîfe, başlangıçta üzerine âyet veya hadis yazılan deri, kâğıt gibi yazı malzemesinin adıydı; zamanla bu malzemede yazılı hadisleri içeren küçük kitapçığı ifade etmeye başladı. Hz. Peygamber'in ilk dönemde yazmayı yasakladığı, fakat Mekke'nin fethinde Ebû Şâh için hutbesinin yazılmasını emrettiği bilinir; ellinin üzerinde sahâbînin hadis yazması da yazıya genel bir izin verildiğini gösterir.

Sahîfe: ilk yazılı sayfalar

Sahîfe	Sahibi	Not
es-Sahîfetü's-sâdıka	Abdullah b. Amr b. Âs ö. 65/684-85	En çok hadis içeren sahâbî sahîfesi; muhtevası Ahmed b. Hanbel'in **el-Müsned**'ine geçmiştir
Hz. Ali'nin sahîfesi	Ali b. Ebû Tâlib	Kılıcına asılı olarak taşıdığı rivayet edilen yazılı belge
es-Sahîfetü's-sahîha	Ebû Hüreyre → talebesi Hemmâm b. Münebbih ö. 132/750	Yaklaşık 138 hadis; günümüze ulaşan ilk yazılı hadis metinlerinden
Diğer sahîfeler	Câbir b. Abdullah, Semüre b. Cündeb, Abdullah b. Ömer	Muhtevaları sonraki eserlerin içinde yaşamıştır

⚠ **Dikkat!** "Sâdıka" ile "sahîha"yı karıştırmayın: **es-Sahîfetü's-sâdıka** Abdullah b. Amr b. Âs'a, **es-Sahîfetü's-sahîha** ise Ebû Hüreyre'nin talebesi Hemmâm b. Münebbih'e aittir. Hemmâm bir tâbiîdir; bu yüzden "sahîfe sahibi sahâbîler" arasında sayılmaz (İhtisas 2025).

🔍 **Biliyor muydun?** Hemmâm'ın sahîfesini Berlin ve Şam kütüphanelerindeki yazmalara dayanarak geniş bir girişle yayımlayan âlim **Muhammed Hamîdullah**'tır 1908-2002. Sahîfe Türkçeye de birkaç kez çevrilmiştir (İhtisas 2013'te soruldu).

Tedvîn dönemi: resmî toplama

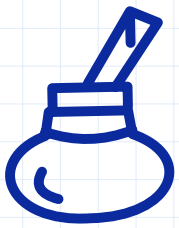

Zührî'nin defterleri

Tedvîn, ezberlerde ve dağınık yazılarda bulunan hadisleri henüz konu veya râvi düzenine sokmadan yazıya geçirip bir araya toplamaktır; bu işe cem'u'l-hadîs, yapan kişiye müdevvin denir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer de hadisleri toplamayı düşünmüştür; fakat Ebû Bekir rivayetlerin Hz. Peygamber'in ağzından çıktığı şekliyle aktarıldığından emin olamadığı, Ömer ise insanların Kur'an'ı ihmal etmesinden çekindiği için bu fikirden vazgeçmiştir. Resmî ilk teşebbüs Mısır valisi Abdülazîz b. Mervân'dan gelmiş, fikri oğlu Ömer b. Abdülazîz gerçekleştirmiştir.

İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742) · Medineli tâbiî

- Ömer b. Abdülazîz'in emriyle hadisleri resmen tedvin eden âlim; topladığı defterler halife tarafından farklı şehirlere gönderilmiştir.
- Yalnız merfû hadisleri değil, Hz. Peygamber'in fiilî sünnetlerini ve sahâbe sözlerini de kaydederek tasnif dönemine zemin hazırlamıştır.
- Siyer ve megâzî rivayetlerini de topladığı için megâzî türünün ilk müelliflerinden sayılır.

İpucu "Hadisleri ilk defa tedvin eden tâbiî" sorusunun cevabı Zührî'dir (İhtisas 2009). "Hafızalardaki ve yazılı kaynaklardaki rivayetleri bir araya toplama faaliyeti" tarifi tedvîni anlatır (2010). Tedvîni gerektiren sebepler arasında hadis bilen sahâbîlerin vefatı, sahâbenin Medine'den dağılması ve hadislerin kaybolma endişesi sayılır; "sahâbenin dinî konularda ihtilâfı" sebep olarak verilmez (2025).

Tasnif dönemi: konuya ve râviye göre düzen

Tasnif, toplanmış hadisleri belli bir plana göre sıralamaktır. II. yüzyılın ortalarında hızla yayılan bu faaliyetin öncüleri arasında **İbn Cüreyc** ö. 150/767, **Ma'mer b. Râşid** ö. 153/770, İbn Ebû Arûbe, Süfyân es-Sevrî ve Hammâd b. Seleme vardır. Kaynaklar tedvinden söz edilince Zührî'yi, tasnif denince İbn Cüreyc'i anar. Ma'mer'in **el-Câmi'**'i, öğrencisi Abdürrezzâk'ın **el-Musannef**'inin sonunda günümüze ulaşmıştır.

Telif türlerinin genel seyri

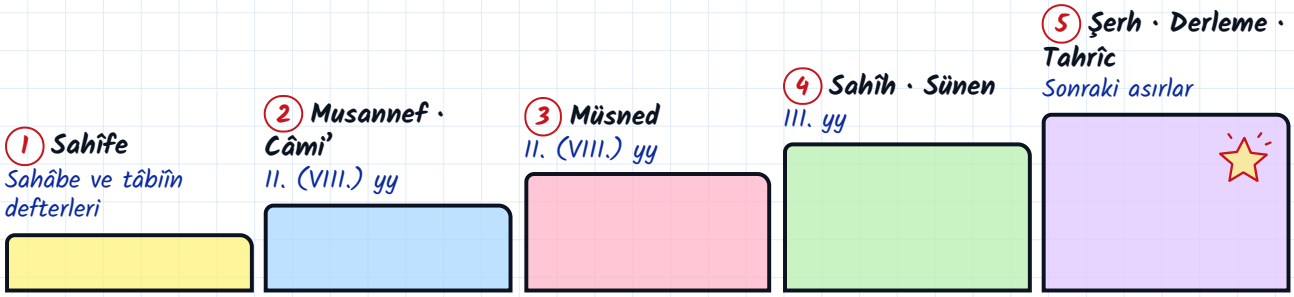

Bilgi Musannef ile müsnedden hangisinin önce çıktığı tartışmalıdır; ikisi de II. (VIII.) yüzyılda birlikte gelişmiştir. III. yüzyıl sahih ve sünenlerin, sonraki asırlar müstedrek, müstahrec, zevâid, şerh ve tahrîc çalışmalarının dönemidir.

Hadis edebiyatında dönüm noktaları

- **65/684-85** — **Abdullah b. Amr vefat etti**
  es-Sahîfetü's-sâdıka
- **124/742** — **Zührî**
  Resmî tedvin
- **150/767** — **İbn Cüreyc**
  İlk musannif diye anılır
- **179/795** — **İmam Mâlik**
  el-Muvatta'
- **204/819** — **Tayâlisî**
  Müsned türünün ilk örneği
- **241/855** — **Ahmed b. Hanbel**
  Mevcut en geniş müsned
- **256/870** — **Buhârî**
  İlk sahih hadis kitabı
- **360/971** — **Râmehürmüzî**
  İlk müstakil usul eseri
- **388/998** — **Hattâbî**
  İlk hadis şerhi (Meâlimü's-sünen)
- **405/1014** — **Hâkim**
  el-Müstedrek
- **606/1210** — **Mecdüddin İbnü'l-Esîr**
  Câmiu'l-usûl (cem')
- **807/1405** — **Heysemî**
  Mecmau'z-zevâid
- **852/1449** — **İbn Hacer**
  Fethu'l-bârî

İpucu Safhalar sırası sorusunda doğru dizi Hıfz – Kitâbet – Tedvîn – Tasnîf'tir (İhtisas 2026). Aynı sınavda III. (IX.) yüzyıl için "hadis ilminin altın çağı", "Kütüb-i sitte müelliflerinin çoğu bu asırda yaşadı" ve "konulara göre tasnif yaygınlaştı" doğru; "cerh ve ta'dîl bu dönemde başladı" ve "hadisler ilk kez bu dönemde yazıldı" yanlış kabul edildi.

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 Hadislerin korunma safhaları hangi sırayla gelir?

cevap Tesbit (hıfz + kitâbet) → tedvîn → tasnif.

2 Resmî tedvin kimin emriyle, kimin eliyle yapıldı?

cevap Ömer b. Abdülazîz'in emriyle, Zührî'nin eliyle ö. 124/742.

3 es-Sahîfetü's-sâdıka ve es-Sahîfetü's-sahîha kimindir?

cevap Sâdıka → Abdullah b. Amr; sahîha → Hemmâm (tâbiî).

4 Tasnifin öncüsü ve ilk müsned örneği kimdir?

cevap Tasnifin öncüsü İbn Cüreyc; ilk müsned örneği Tayâlisî.

5 İlk hadis şerhi hangisidir?

cevap Hattâbî'nin **Meâlimü's-sünen**'i.

2. Ulûmü'l-hadîs (Hadis Usulü) Eserleri

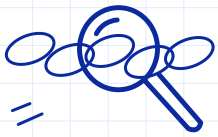

Hadis usulü, bir rivayetin kabul veya reddine esas olan kuralları ve bu kurallarda kullanılan terimleri inceler: râvi ile rivayet edilen metin, sened çeşitleri, tahammül ve edâ yolları, cerh ve ta'dîl, mütâbi' ve şâhid gibi konular bu ilmin alanıdır; helâl-haram hükümleri (hazr ve ibâha) ise onun değil fıkhın konusudur. Usul kaideleri önce başka eserlerin içinde dağınık halde bulunuyordu; IV. (X.) yüzyıldan itibaren müstakil kitaplar yazıldı. Literatür iki ana döneme ayrılır:

Usul literatürünün iki dönemi

Mütekaddimûn (IV-V./X-XI. yüzyıl)

- Bilgiler çoğunlukla senedli aktarılır (rivayet geleneği)
- Tertip henüz oturmamıştır
- Başlıca eserler: Râmehürmüzî, Hâkim, Hatîb el-Bağdâdî
- Hedef: rivayet âdâbını ve ehl-i hadîsin yöntemini savunmak

↔

Müteahhirûn (VI./XII. yüzyıldan sonra)

- Bilgiler senedsiz, tarifli ve derli toplu verilir
- Kâdî İyâz ile başlar, İbnü's-Salâh'ın **Mukaddime**'si etrafında gelişir
- İhtisar, nazım, şerh ve hâşiye zincirleri doğar
- Hedef: ezberlenebilir ders kitabı

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren ise Kâsımî ile başlayan ve şarkiyatçıların iddialarına da cevap veren yeni usul çalışmaları dönemi gelir.

Müstakil eserlerden önce: ilk kaynaklar

Hadis usulüne dair ilk kurallar, başka amaçla yazılmış kitapların içinde veya mukaddimelerinde yer aldı. Bu metinler, sonraki usulcülerin sürekli başvurduğu malzemedir:

Eser	Müellif	Usul açısından önemi
er-Risâle	**İmam Şâfiî** ö. 204/820	Haber-i vâhidin ve sünnetin delil değerini tartışır; aynı zamanda fıkıh usulünün ilk eseridir
el-Câmiu's-sahîh'in Mukaddime'si	**Müslim** ö. 261/875	İsnadın önemi, râvi tenkidi ve rivayet ilkeleri
Kitâbü'l-ilel (el-İlelü's-sagîr)	**Tirmizî** ö. 279/892	**el-Câmi''**in sonundaki 51. kitap; eserde kullandığı terimleri açıklar
Risâle ilâ ehli Mekke	**Ebû Dâvûd** ö. 275/889	**es-Sünen**'ini ve metodunu tanıtmak için Mekkelilere yazdığı mektup
Sorulara verdiği cevaplar	**Ahmed b. Hanbel** ö. 241/855	Râviler ve rivayetler hakkındaki değerlendirmeler
et-Târîhu'l-kebîr, el-evsat, es-sagîr	**Buhârî** ö. 256/870	Râviler hakkında cerh ve ta'dîl bilgisi içeren ilk kaynaklardan

Mütekaddimûn dönemi eserleri

Eser	Müellif	Ayırt edici özelliği
el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî	**Râmehürmüzî** ö. 360/971	Yalnız hadis usulüne ayrılan ilk müstakil eser
Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs	**Hâkim en-Nîsâbûrî** ö. 405/1014	52 nev'; "ulûmü'l-hadîs" adını muhtemelen ilk kullanan eser
el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye	**Hatîb el-Bağdâdî** ö. 463/1071	Dönemin en geniş ve en teknik usul kitabı

Râmehürmüzî: el-Muhaddisü'l-fâsıl

- **Ebû Muhammed el-Hasen b. Abdirrahmân b. Hallâd er-Râmehürmüzî** ö. 360/971, yaklaşık 265 (879) yılında Ahvaz yakınlarındaki Râmhürmüz'de doğdu.
- Bir başka eseri **Emsâlü'l-hadîs**'tir: hadislerde geçen yaklaşık 140 meseli (va'd-vaîd, helâl-haram, iman-küfür gibi konularda) yedi cüzde toplayıp âyet, hadis ve şiirle açıklar.
- **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, ehl-i hadîsi küçümseyenlere ve hadis meclislerinde âdâba uymayan şeyhlere karşı talebeyi korumak amacıyla, her bâbda senedli bilgi veren rivayet üslubuyla yazıldı.

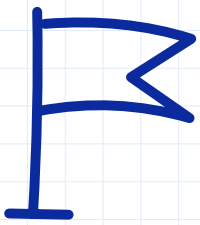

İlk müstakil usul eseri

- Girişte hadisçilere yöneltilen eleştirileri cevaplar; ardından yaklaşık 22 konuyu önce merfû rivayetler, sonra sahâbe-tâbiîn sözleri, en sonda âlimlerin görüşleriyle işler.
- Usulün bütün konularını kapsamaz ve zayıf rivayetlere de yer verir; buna rağmen Şâfiî ve Tirmizî'deki dağınık bilgilerden farklı olarak sadece hadis usulüne ayrıldığı için alanın ilk eseri sayılır.
- Muhammed Accâc el-Hatîb eseri dört nüshaya dayanarak fihristleriyle birlikte yayımlamıştır.

> **İpucu** İhtisas 2026'da eser adı verilmeden tarif edildi: "ashâbü'l-hadîsi tenkit edenlere karşı talebeyi korumak için yazılan, senedli, usulün bütün konularını içermeyen ilk müstakil eser" → Râmehürmüzî, el-Muhaddisü'l-fâsıl. Çeldiriciler: Hâkim'in Ma'rifet'i, İbnü's-Salâh'ın Mukaddime'si, Hatîb'in el-Câmi'i.

Hâkim en-Nîsâbûrî: Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs

- **Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nîsâbûrî** ö. 405/1014 en çok **el-Müstedrek**'iyle tanınır; **el-İklîl**, **el-Medhal ilâ ma'rifeti'l-İklîl** ve **el-Medhal ilâ ma'rifeti's-Sahîhayn** de onundur.
- **Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs**, sünnet ilimleri hakkında bilgisizce konuşulmasının önüne geçmek için yazıldı; konular "nev'" başlıklarıyla verilir ve toplam 52 nev' vardır.
- Sıralama düzensizdir; sened, metin, ricâl ve âdâb konuları karışık gelir. Gazveler ve itikadî fırkaların râvileri gibi sonradan usul konusu sayılmayacak başlıklar da vardır.
- İbn Hacer eserin tertibini zayıf bulur; İbn Haldûn ö. 808/1406 ise hadis ilminin inceliklerini güzel gösterdiğini söyler.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî eser üzerine bir müstahrec yazmış, Tâhir el-Cezâirî de **Tevcîhü'n-nazar**'da onu özetlemiştir. Seyyid Muazzam Hüseyin sekiz nüshayı karşılaştırarak Hindistan'da yayımlamıştır.

Hatîb el-Bağdâdî: el-Kifâye

- **Hatîb el-Bağdâdî** ö. 463/1071 392/1002'de Mekke-Medine yolu üzerindeki bir yerleşimde doğdu. **Târîhu Bağdâd**, **el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'**, **Şerefü ashâbi'l-hadîs** ve **Nasîhatü ehli'l-hadîs** eserleri arasındadır.
- **el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye** neredeyse tamamen senedli rivayetlerden oluşur; farklı görüşleri gerekçeleriyle tartışır, zaman zaman soru-cevap yöntemine başvurur.
- Hacmi Hâkim'in eserinin yaklaşık iki katıdır ve konuları daha teknik ele alır. Sünnetin dindeki yeri, Kur'an'ın umumunu tahsisi ve mücmelini açıklaması, teâruz ve tercih gibi fıkıh usulünü de ilgilendiren meselelere girer.
- Haber-i vâhidi tümden reddedenleri eleştirir: ahkâmda onunla amel edileceğini, itikadî konularda ise delil olmayacağını söyler.

Mütekaddimûn sırası: Râmehürmüzî → Hâkim → Hatîb

Râmehürmüzî 360
"ilk müstakil" → **el-Muhaddisü'l-fâsıl**

Hâkim 405
"52 nev'" → **Ma'rifet**

Hatîb 463
"en geniş ve teknik" → **el-Kifâye**

İpucu "Mütekaddimûna ait usul eseri hangisidir?" sorusu İhtisas 2009'da **el-Kifâye** (çeldiriciler: Kavâidü't-tahdîs, Tevcîhü'n-nazar, et-Takrîb), 2013'te **Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs** (çeldiriciler: el-İlmâ', Mukaddime, Nuhbe) ile soruldu. Kâdî İyâz'ın **el-İlmâ'**'sının müteahhirûn tarafında kaldığını unutmayın.

Müteahhirûn döneminin ilk eserleri

Eser	Müellif	Ayırt edici özelliği
el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'	**Kâdî İyâz** ö. 544/1149	Mağrib'de yazılan ilk usul eseri; ağırlığı tahammül ve edâ konularında
Mâ lâ yesa'u'l-muhaddise cehlüh	**Meyyânişî** ö. 581/1185	Yaklaşık on sayfalık başlangıç risalesi
Ulûmü'l-hadîs (Mukaddime)	**İbnü's-Salâh** ö. 643/1245	65 nev'; müteahhirûn usulünün temel kitabı
el-Manzûmetü'l-Beykûniyye	**Beykûnî** ö. 1080/1669 [?]	Terimleri ezberletmeye yönelik kısa manzume
Tavzîhu'l-efkâr li-meânî Tenkîhi'l-enzâr	**Emîr es-San'ânî** ö. 1182/1768	İbnü'l-Vezîr'in **Tenkîhu'l-enzâr**'ına şerh

Kâdî İyâz: el-İlmâ'

- **Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî** 476/1083'te Sebte'de doğdu, 544/1149'da öldü; Mağrib'in yetiştirdiği en tanınmış âlimlerdendir.
- Eserleri: **eş-Şifâ**, **Meşâriku'l-envâr**, Mâzerî'nin Müslim şerhini tamamlayan **İkmâlü'l-Mu'lim** ve **el-İlmâ'**.
- **el-İlmâ'**'da konular bablara ayrılır, bilgiler çoğunlukla senedsiz verilir; senedli kısımlar genellikle delil olarak getirilen hadislerdir. Mütekaddimûnun üç eserinden geniş ölçüde yararlanır.
- İcâzeti altı çeşide ayırır ve bu tasnifin kendisine ait olduğunu belirtir. İbn Hacer eseri "latif bir kitap" diye över; eksiklerini küçük hacmine bağlar.
- İbnü's-Salâh onu örnek aldığını açıkça söyler, ancak her aktarımda adını anmaz. Eser ilk defa Seyyid Ahmed Sakr'ın tahkikiyle Kahire'de 1389/1970'te basıldı.

Meyyânişî: Mâ lâ yesa'u'l-muhaddise cehlüh

- **Ebû Hafs Ömer b. Abdülmecîd el-Kureşî el-Meyyânişî** ö. 581/1185; Deylemî'nin **Firdevsü'l-ahbâr**'ı üzerine **Ta'lîkât ale'l-Firdevs** ve **el-İhtiyâr fi'l-mülah ve'l-ahbâr** adlı eserleri de vardır.
- Risale, rivayet ilmine yeni başlayanları heveslendirmek için yazılmıştır: tahammül yolları, mânâ ile rivayet, lahn, kimden hadis alınacağı, sahihin tarifi, Buhârî-Müslim-Muvatta'daki sahih sayısı ile hasen, meşhur, garîb, mürsel, mevkuf, munkatı' ve mu'dal gibi terimlerin kısa tarifleri yer alır.
- Üzerine **İzâhu Mâ lâ yesa'u'l-muhaddise cehlüh** adlı bir şerh yazıldığı kaydedilir.

İbnü's-Salâh ve Mukaddime'si

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) · Şâfiî muhaddis

- Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Abdirrahmân; 577/1181'de Şerahan köyünde doğdu.
- 630/1233'te kurulan Dımaşk'taki Eşrefiyye Dârülhadisi'nin yönetimi kendisine verildi; ömrünün sonuna kadar orada hocalık yaptı.
- Eserleri: **Mukaddime** (Ulûmü'l-hadîs), **Sıyânetü Sahîhi Müslim**, **Tabakâtü'l-fukahâi'ş-Şâfiiyye**.
- **Sıyânetü Sahîhi Müslim**: Sahîh-i Müslim'i tanıtan, ona yöneltilen tenkitleri cevaplayan ve bazı garîb kelimeleri açıklayan on bölümlük eser.

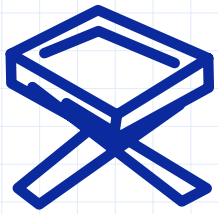

Eşrefiyye Dârülhadisi'nde ders

- Kitabın asıl adı **Ma'rifetü envâ'i ilmi'l-hadîs**'tir; **Ulûmü'l-hadîs** ve **Aksa'l-emel ve'ş-şevk fî ulûmi hadîsi'r-Resûl** adlarıyla da anılır. Kısaca Mukaddime-i İbnü's-Salâh denir.
- Hâkim'in 52 nev'ini 65 nev'e çıkardı; kendi döneminde usulün yeniden diriltilmesi olarak görüldü.
- Öncekilerden farklı olarak bilgileri senedsiz verir; daha önce tarif edilmemiş konuları tarif eder, eski ifadeleri ayıklayıp düzeltir.
- Kendi görüşünü konunun sonunda "kultü" (derim ki) diye ekler; konuları çoğunlukla "Allahu a'lem" ile bitirir.
- Uzun tartışmaya girmeden misal verir; ezberlenmek üzere düşünülmüş bir ders kitabıdır.
- Irâkî onu usulün en değerli eseri sayar; İbn Hacer önceki eserleri iyi özetlediğini, fakat tertibinin zayıf olduğunu söyler.
- Alanın ilk derli toplu eseri olduğundan üzerinde ihtisar, nazım, şerh, nüket ve tamamlama türünden çok sayıda çalışma yapıldı; şerh diye anılanların önemli bir kısmı aslında hâşiye niteliğindedir.
- Nûreddin Itr'ın tahkikiyle Halep'te 1386/1966'da yayımlandı.

İpucu İhtisas 2017'de ad verilmeden tarif edildi: "VII. hicrî yüzyılın ilk yarısında öldü, eserini Eşrefiyye Dârülhadisi'nde hocalık yaptığı yıllarda yazdı, üzerinde Nevevî ve İbn Kesîr çalıştı" → İbnü's-Salâh, Ulûmü'l-hadîs. Çeldirici İbn Dakîkul'îd'in **el-İktirâh**'ı idi (müellif ö. 702/1302). 2019'da ise "Mukaddime esas alınarak yazılan eser" olarak **Nuhbetü'l-fiker** soruldu.

Mukaddime üzerine yapılan çalışmalar

Ulûmü'l-hadîs (Mukaddime)
İbnü's-Salâh (ö. 643/1245)

- ihtisar **İrşâdü tullâbi'l-hakâik**
  Nevevî (ö. 676/1277)
- ihtisar **et-Takrîb ve't-teysîr**
  Nevevî · İrşâd'ın yeniden kısaltılması
  - şerh **Tedrîbü'r-râvî**
    Suyûtî (ö. 911/1505)
- ihtisar **İhtisâru Ulûmi'l-hadîs**
  İbn Kesîr (ö. 774/1373)
  - şerh **el-Bâisü'l-hasîs**
    Ahmed Muhammed Şâkir (ö. 1377/1958)
- nazım **et-Tebsıra ve't-tezkira (Elfiyye)**
  Zeynüddin el-Irâkî (ö. 806/1404)
  - şerh **Fethu'l-mugîs**
    Irâkî'nin kendi şerhi
  - şerh **Fethu'l-mugîs bi-şerhi Elfiyyeti'l-hadîs**
    Sehâvî (ö. 902/1497)
- hâşiye **et-Takyîd ve'l-îzâh**
  Irâkî (ö. 806/1404)
  - tekmile **el-İfsâh bi-tekmîli'n-Nüket**
    İbn Hacer (ö. 852/1449)
- ihtisar **Nuhbetü'l-fiker**
  İbn Hacer (ö. 852/1449) · yeni tertip

Nuhbetü'l-fiker zinciri

Nuhbetü'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser
İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)

- şerh **Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbeti'l-fiker**
  İbn Hacer'in kendi şerhi
  - hâşiye **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker**
    Aliyyülkârî (ö. 1014/1605)

⚠ **Dikkat!** İki Elfiyye karıştırılır: Irâkî'ninki **et-Tebsıra ve't-tezkira** (**Tebsıratü'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehî**), Suyûtî'ninki **Nazmü'd-dürer fî ilmi'l-eser**'dir. **Fethu'l-mugîs** adıyla iki şerh vardır: Irâkî'nin kendi Elfiyye şerhi ve Sehâvî'nin daha meşhur şerhi.

⚠ **Dikkat!** Nevevî ile İbn Kesîr ihtisarlarında İbnü's-Salâh'ın sırasını korudular. İbn Hacer ise **Nuhbetü'l-fiker**'de konuları kendi tertibine göre yeniden dizdi ve İbnü's-Salâh'a ilmî itirazlarda bulundu.

Mukaddime'yi kısaltanlar

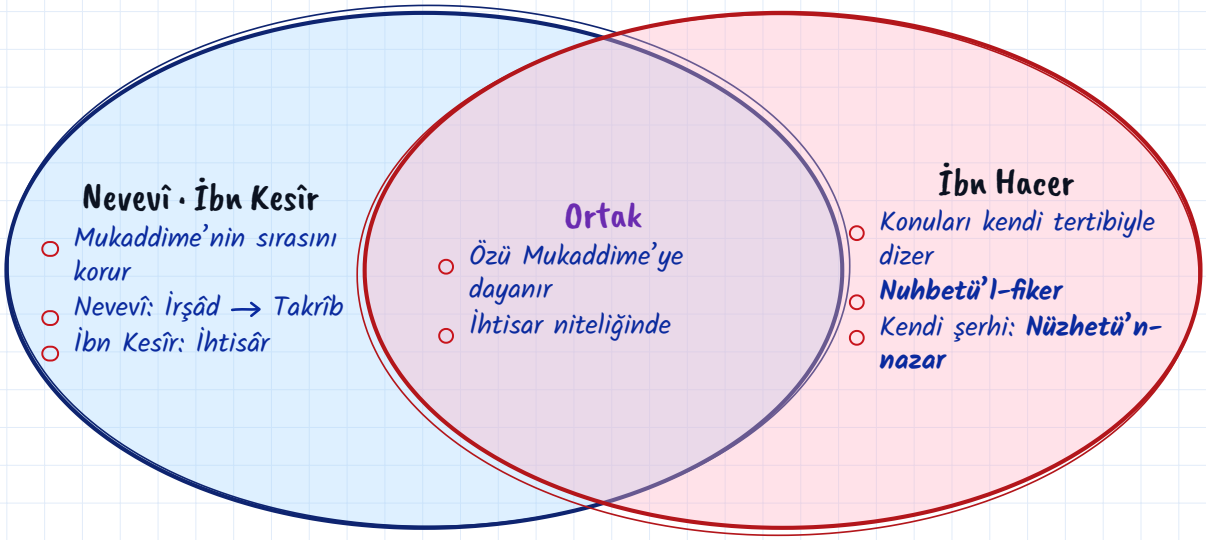

a. Nevevî: el-İrşâd ve et-Takrîb

- **Nevevî** ö. 676/1277 Mukaddime'yi önce **İrşâdü tullâbi'l-hakâik** adıyla kısalttı; bunun da yeterince okunmadığını görünce bir kez daha özetleyerek **et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr**'i yazdı (yaklaşık 64 sayfa).
- Nevevî'nin itibarı sayesinde **Takrîb** bağımsız bir usul kitabı gibi okundu; şöhreti İrşâd'ı gölgede bıraktı. Suyûtî ona **Tedrîbü'r-râvî** şerhini yazdı.
- "Takrîbü'n-Nevevî" diye bilinir; Kirmânî'nin Buhârî şerhinin başına mukaddime olarak da konmuştur.

b. İbn Kesîr: İhtisâru Ulûmi'l-hadîs

- **Ebü'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Kesîr** ö. 774/1373; **el-Bidâye ve'n-nihâye**, **Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm** ve **Câmiu'l-mesânîd ve's-sünen** eserleriyle tanınır.
- **Câmiu'l-mesânîd**, Kütüb-i sitte ile Ahmed b. Hanbel, Ebû Ya'lâ ve Bezzâr'ın müsnedlerini ve Taberânî'nin iki mu'cemini, sahâbî râvileri alfabetik dizerek birleştirir.
- **İhtisâru Ulûmi'l-hadîs** Mukaddime'nin sırasını bozmadan özetler, dağınık meseleleri toparlar, Beyhakî'nin ö. 458/1066 **el-Medhal**'inden yararlanarak eksikleri tamamlar ve İbnü's-Salâh'a sık sık itiraz eder.

- Ahmed Muhammed Şâkir ö. 1377/1958 bu özete **el-Bâisü'l-hasîs ilâ ma'rifeti ulûmi'l-hadîs** adıyla kısa ve faydalı bir şerh yazmıştır.

c. İbn Hacer: Nuhbetü'l-fiker ve Nüzhetü'n-nazar

- **İbn Hacer el-Askalânî** ö. 852/1449 773/1372'de Mısır'da doğdu; "Hacer" adı, bu ad veya lakabı taşıyan bir dedesinden gelir.
- **Nuhbetü'l-fiker**, küçük hacmine rağmen çok değerli bir metindir: özü Mukaddime'ye dayanır, fakat faydalı eklemelerle yeni ve daha sistemli bir tertip kurar.
- Yeni başlayanların zorlandığı yerleri açmak için müellif kendi metnini **Nüzhetü'n-nazar** adıyla şerh etti.
- Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutuldu; hakkında çok sayıda şerh, hâşiye ve tercüme yapıldı. Türkçede Talat Koçyiğit'in "Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetü'l-fiker Şerhi" tercümesi bilinir.

d. Suyûtî: Tedrîbü'r-râvî

- Usulü bin beyitlik Elfiyye'sinde (**Nazmü'd-dürer fî ilmi'l-eser**) nazmeden **Suyûtî** ö. 911/1505, Nevevî'nin **Takrîb**'ine **Tedrîbü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî**'yi yazdı.
- Şerh, Takrîb'in anlamını açar, lafızlarını tespit eder, aslı olan Mukaddime ile farklarını gösterir, itirazları tartışıp gerektiğinde savunur ve başka yerde toplu bulunmayan bilgiler ekler.
- Hadis ilmine dair tarifler, muhaddisler ve usul kitapları hakkında bir girişle başlar; sonunda hadis ilimlerinin nevilerini 65'ten 93'e çıkarır.
- İlk kez Abdülvehhâb Abdüllatîf'in tahkikiyle Kahire'de 1379/1959'da basıldı.

Hadis ilimlerinin (nev') sayısı büyüyor

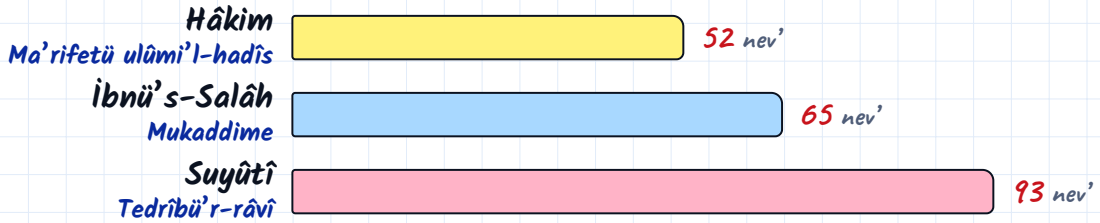

Usul eserlerinin kronolojisi (müelliflerin vefatı)

- **360/971** — **Râmehürmüzî** — *el-Muhaddisü'l-fâsıl*
- **405/1014** — **Hâkim** — *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*
- **463/1071** — **Hatîb el-Bağdâdî** — *el-Kifâye*
- **544/1149** — **Kâdî İyâz** — *el-İlmâ'*
- **643/1245** — **İbnü's-Salâh** — *Mukaddime*
- **676/1277** — **Nevevî** — *et-Takrîb*
- **774/1373** — **İbn Kesîr** — *İhtisâru Ulûmi'l-hadîs*
- **806/1404** — **Irâkî** — *Elfiyye*
- **852/1449** — **İbn Hacer** — *Nuhbetü'l-fiker*
- **902/1497** — **Sehâvî** — *Fethu'l-mugîs*
- **911/1505** — **Suyûtî** — *Tedrîbü'r-râvî*
- **1332/1914** — **Kâsımî** — *Kavâidü't-tahdîs*

Son dönem: yeni hadis usulü çalışmaları

Yeni dönem, klasik birikimi seçip yeniden düzenleyen **Cemâleddin el-Kâsımî** ö. 1332/1914 ile başlar. XX. yüzyılda usul çalışmalarına bir de hadis tarihine ve şarkiyatçı eleştirilere cevap veren eserler eklenmiştir.

Eser	Müellif	Not
Kavâidü't-tahdîs min fünûni mustalahi'l-hadîs	**Cemâleddin el-Kâsımî** ö. 1332/1914	Seçme (intihab) yöntemiyle derlenmiş; fıkhu'l-hadîse geniş yer verir
Tevcîhü'n-nazar ilâ usûli'l-eser	**Tâhir el-Cezâirî** ö. 1338/1920	Klasik tarzın son önemli usul kitaplarından; Hâkim'in Ma'rifet'inin özetini de içerir
Miftâhu's-sünne ev târîhu fünûni'l-hadîs	**Abdülazîz el-Hûlî**	Hadis ilimlerinin tarihçesi

Eser	Müellif	Not
es-Sünne kable't-tedvîn	Muhammed Accâc el-Hatîb	Sünnetin tedvin öncesi durumu
el-Hadîs ve'l-muhaddisûn	Muhammed Ebû Zehv	Hadis tarihi; Ebû Zehre ile karıştırılmamalı
es-Sünne ve mekânetühâ fi't-teşrîi'l-İslâmî	Mustafa es-Sibâî ö. 1384/1964	Sünnetin İslâm hukukundaki yeri
Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh	Subhî es-Sâlih ö. 1407/1986	Türkçeye çevrilmiş usul kitabı
el-Menhecü'l-hadîs fî ulûmi'l-hadîs	Muhammed es-Semâhî	Usul kitabı
Zaferü'l-emânî bi-şerhi Muhtasari's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî	Abdülhay el-Leknevî ö. 1304/1886	Cürcânî'nin usul muhtasarına şerh
Menhecü'n-nakd fî ulûmi'l-hadîs · Mu'cemü'l-mustalahâti'l-hadîsiyye	Nûreddin Itr ö. 1442/2020	Mukaddime'nin de muhakkiki
Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî ve târîhi tedvînih	Muhammed Mustafa el-A'zamî ö. 2017	Şarkiyatçıların tedvin iddialarına kapsamlı cevap
Tahkik ve şerhleri (el-Bâisü'l-hasîs vb.)	Ahmed Muhammed Şâkir ö. 1377/1958	Müsned ve Tirmizî neşirleri de vardır

- **Kâsımî** 1866'da Şam'da doğdu; **Mehâsinü't-te'vîl** adlı bir tefsiri vardır. **Kavâidü't-tahdîs**'te kendi görüşüne neredeyse hiç yer vermez, klasiklerin en iyi işlenmiş parçalarını seçer; eserin yaklaşık üçte biri fıkhu'l-hadîse ayrılmıştır. İyi bir seçimle de özgün bir eser ortaya konabileceğinin örneği sayılır.
- **Tâhir el-Cezâirî** 1268/1852'de Şam'da doğan bir dil ve edebiyat âlimidir; şarkiyatçı Goldziher ile yazıştığı bilinir.
- Bu çizgiyi Nâsırüddin el-Elbânî, Mustafa el-A'zamî, Abdülfettâh Ebû Gudde ve Şuayb el-Arnaût gibi tahkik ve tenkit çalışmalarıyla tanınan âlimler sürdürmüştür.

Âlim	Kısa kimlik	Sınavda nasıl soruldu
Abdülfettâh Ebû Gudde	1917'de Halep'te doğdu, 1997'de öldü; uzun yıllar Riyad'da hadis ve usul okuttu; tahkikleriyle tanınır	Biyografi paragrafıyla (İhtisas 2016)
Şuayb el-Arnaût	1928 Şam doğumlu muhakkik; Müsned, Tirmizî, Nesâî ve Siyeru a'lâmi'n-nübelâ tahkikleri; 2016'da Ürdün'de öldü	Biyografi paragrafıyla (İhtisas 2017)
Muhammed Mustafa el-A'zamî	Hindistan doğumlu; şarkiyatçıların hadis iddialarını çürüten çalışmalarıyla tanınır; 2017'de öldü	"İlk Devir Hadis Edebiyatı" tercümesiyle (İhtisas 2020)

Âlim	Kısa kimlik	Sınavda nasıl soruldu
Muhammed Hamîdullah	(1908-2002) Hemmâm'ın sahîfesini yayımladı	İhtisas 2013

ⓘ **Bilgi** Ebû Gudde, Arnaût ve A'zamî'nin kimlik bilgileri İhtisas sınavlarında verilen biyografi paragraflarına dayanır; Ebû Gudde'ninki ayrıca TDV İslâm Ansiklopedisi'nde doğrulanmıştır.

Türkiye'de hadis usulü çalışmaları

- Ciddi başlangıç, **Babanzâde Ahmed Naim**'in ö. 1353/1934 **Tecrîd-i Sarîh Tercemesi**'nin başına yazdığı mukaddime ile olur: 58 ana başlık, **Nuhbetü'l-fiker**'e benzeyen bir sıra ve klasik usulde bulunmayan "metodolojiden bir bahis" gibi konular içerir; muhteva bakımından en zengin Türkçe usul metni kabul edilir.
- Kaynak değeri taşıyan bir diğer çalışma **Tayyib Okiç**'in 1902-1977 zengin bibliyografyalı **Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler**'idir.
- **Fuat Sezgin**'in ö. 2018 doktora tezi **Buhârî'nin Kaynakları** bir usul kitabı değildir; fakat Buhârî'nin sözlü değil erken dönem yazılı kaynaklara dayandığını göstererek şarkiyatçı iddialara güçlü bir cevap vermiştir (İhtisas 2014'te bu tezle soruldu).
- Sonraki eserler daha çok ilahiyat fakültelerinin ders kitabı ihtiyacına göre yazılmış; tercüme ve tez çalışmalarıyla literatür hızla zenginleşmiştir. İhtisas 2019'da Türkçeye çevrilen usul kitabı örneği olarak Subhî es-Sâlih'in **Ulûmü'l-hadîs ve mustalahuh**'u soruldu.

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 İlk müstakil usul eseri?

cevap Râmehürmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**.

2 52 → 65 → 93 sıçramasını yapanlar?

cevap Hâkim → İbnü's-Salâh → Suyûtî.

3 Mağrib'de yazılan ilk usul eseri?

cevap Kâdî İyâz, **el-İlmâ'**.

4 Mukaddime'nin sırasını değiştiren ihtisar?

cevap İbn Hacer, **Nuhbetü'l-fiker** (şerhi **Nüzhetü'n-nazar**).

5 **et-Takrîb**'in şerhi?

cevap Suyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**.

3. Hadis Metinleri (Tasnif Türleri)

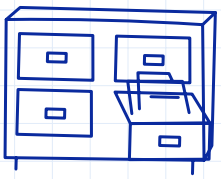

Hadis kitapları iki temel plana göre düzenlenir. Ale'l-ebvâb tasnifte hadisler konu başlıklarına (kitap ve bab) göre dizilir; aradığınız konuyu biliyorsanız kolay kullanılır. Ale'r-ricâl tasnifte ise hadisler râvinin adı altında toplanır; konuya göre hadis bulmak zordur, fakat bir sahâbînin bütün rivayetlerini ve bir hadisin farklı tariklerini görmek kolaylaşır. Sınavda en sık sorulan konu, bir türün hangi plana ait olduğudur.

İki tasnif sistemi

Ale'l-ebvâb (konulara göre)

- Musannef
- Câmi'
- Sünen
- Sahîh türleri (Buhârî, Müslim)
- Müstedrek, müstahrec, zevâid gibi sonraki türler de genellikle bu plandadır

↔

Ale'r-ricâl (râvilere göre)

- Müsned (ilk râvi = sahâbî)
- Mu'cem (çoğunlukla müellifin hocalarına veya beldelere göre alfabetik)
- Etrâf (hadisin baş tarafı, sahâbî adına göre)
- Konusuna bakarak hadis aramaya uygun değildir

Türlerin tanımları

Altı tür, altı ipucu

Musannef
Fıkıh konuları · merfû + mevkuf + maktû

Câmi'
Sekiz ana konunun hepsi

Sünen
Fıkıh babları · merfû ahkâm hadisleri

Müsned
Sahâbî adı altında · ale'r-ricâl

Mu'cem
Hocalara veya beldelere göre alfabetik

Etrâf
Hadisin baş tarafı + bütün senedleri

Tür	Tanım	Tipik örnek
Musannef	Hüküm içeren merfû, mevkuf ve maktû rivayetleri fıkıh konularına göre dizen kitap; tarih, zühd ve ahlâk rivayetleri de bulunabilir	Abdürrezzâk ve İbn Ebû Şeybe'nin **el-Musannef**'leri; **el-Muvatta'**
Câmi'	İnanç, ahkâm, ahlâk, tefsir, siyer, fiten, menâkıb gibi sekiz ana konunun hepsini kapsayan kitap	Buhârî ve Müslim'in Sahîh'leri, Tirmizî'nin **el-Câmi''**i
Sünen	Fıkıh bablarına göre dizilmiş, esas olarak merfû ahkâm hadislerini toplayan kitap	Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Dârimî

Tür	Tanım	Tipik örnek
Müsned	Her sahâbînin rivayetlerini, sıhhat ve konuya bakmadan onun adı altında toplayan kitap	Tayâlisî ve Ahmed b. Hanbel'in müsnedleri
Mu'cem	Hadisleri râvilere (çoğunlukla müellifin hocalarına) veya beldelere göre alfabetik dizen kitap	Taberânî'nin üç mu'cemi
Etrâf	Hadislerin yalnız baş tarafını verip bütün senedlerini ve geçtiği yerleri gösteren fihrist türü	Mizzî, **Tuhfetü'l-eşrâf**

Müsned mi, musannef mi?

Müsned

- Plan: ale'r-ricâl (sahâbî adına göre)
- Genellikle aşere-i mübeşşere ile başlar; İslâm'a giriş sırası, nesep veya alfabe esas alınabilir
- Sahih-zayıf ayrımı gözetilmez
- Konu aramak güç; tarik ve şâhid bulmak kolay
- İlk örnek: Tayâlisî ö. 204/819

↔

Musannef

- Plan: ale'l-ebvâb (fıkıh konularına göre)
- Merfû yanında mevkuf ve maktû rivayetleri de bolca içerir
- Sahâbe ve tâbiîn fetvalarını da kaydeder
- Konuya göre hadis bulmak kolay
- Erken örnek: Mâlik'in **el-Muvatta''**ı ö. 179/795

Sünen mi, musannef mi?

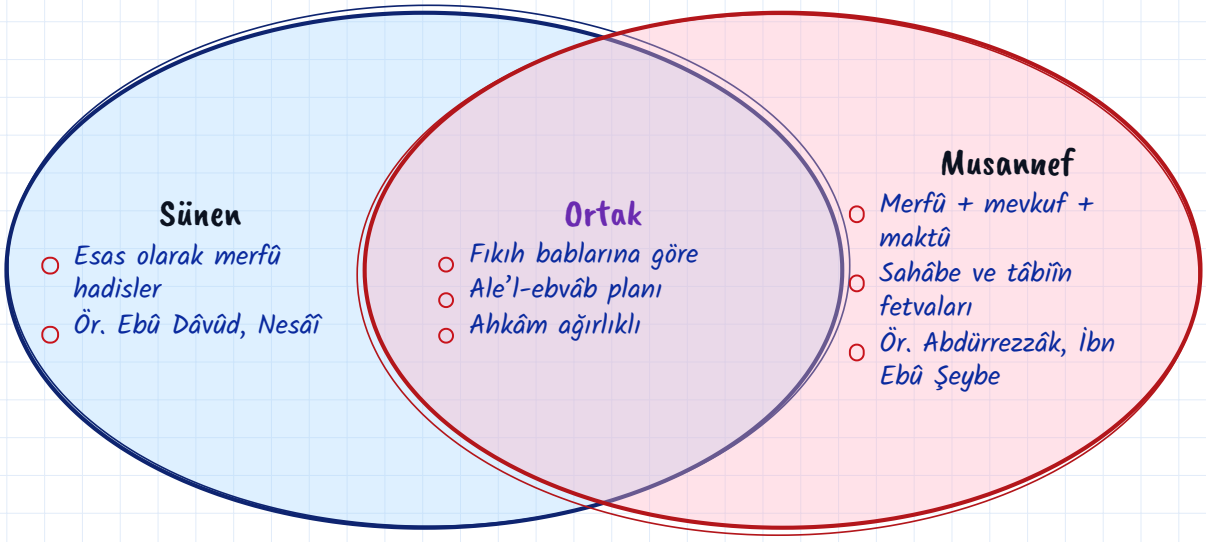

⚠ **Dikkat!** Sünen ile musannef ayrımı: sünen esas olarak merfû ahkâm hadislerini toplar; musannef bunlara ek olarak sahâbe ve tâbiîn sözlerini (mevkuf-maktû) de alır. İhtisas 2016'da "fıkıh konularına göre düzenledim, merfû yanında mevkuf ve maktûlara da yer verdim" diyen müellifin eseri musannef kabul edildi; 2009 ve 2012'de "fıkıh bablarına göre dizilmiş merfû ahkâm hadisleri" tarifi sünen'i istiyordu.

Türlere göre başlıca eserler

Tür	Eser	Müellif
Musannef	el-Muvatta'	Mâlik b. Enes ö. 179/795
Musannef	el-Musannef	Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'ânî ö. 211/826-27
Musannef	el-Musannef	İbn Ebû Şeybe ö. 235/849
Câmi' / Sahîh	el-Câmi'	Ma'mer b. Râşid ö. 153/770
Câmi' / Sahîh	el-Câmiu's-sahîh	Buhârî ö. 256/870
Câmi' / Sahîh	el-Câmiu's-sahîh	Müslim ö. 261/875
Câmi' / Sahîh	el-Câmi' (es-Sünen)	Tirmizî ö. 279/892
Câmi' / Sahîh	es-Sahîh	İbn Huzeyme ö. 311/924
Câmi' / Sahîh	es-Sahîh (el-Müsnedü's-sahîh)	İbn Hibbân ö. 354/965
Sünen	es-Sünen (el-Müsned diye de anılır)	Dârimî ö. 255/869
Sünen	es-Sünen	İbn Mâce ö. 273/887
Sünen	es-Sünen	Ebû Dâvûd ö. 275/889
Sünen	es-Sünen (el-Müctebâ)	Nesâî ö. 303/915
Sünen	es-Sünen	Dârekutnî ö. 385/995
Sünen	es-Sünenü'l-kübrâ	Beyhakî ö. 458/1066
Müsned	el-Müsned	Ebû Dâvûd et-Tayâlisî ö. 204/819
Müsned	el-Müsned	Humeydî ö. 219/834
Müsned	el-Müsned	İbn Ebû Şeybe ö. 235/849
Müsned	el-Müsned	Ahmed b. Hanbel ö. 241/855
Müsned	el-Müsned (el-Bahrü'z-zehhâr)	Bezzâr ö. 292/905
Müsned	el-Müsned	Ebû Ya'lâ el-Mevsılî ö. 307/919
Mu'cem	el-Mu'cemü'l-kebîr · el-Mu'cemü'l-evsat · el-Mu'cemü's-sagîr	Taberânî ö. 360/971
Etrâf	Tuhfetü'l-eşrâf bi-ma'rifeti'l-etrâf	Mizzî ö. 742/1341

Musannef, câmi' ve müsned müellifleri (vefat, hicrî)

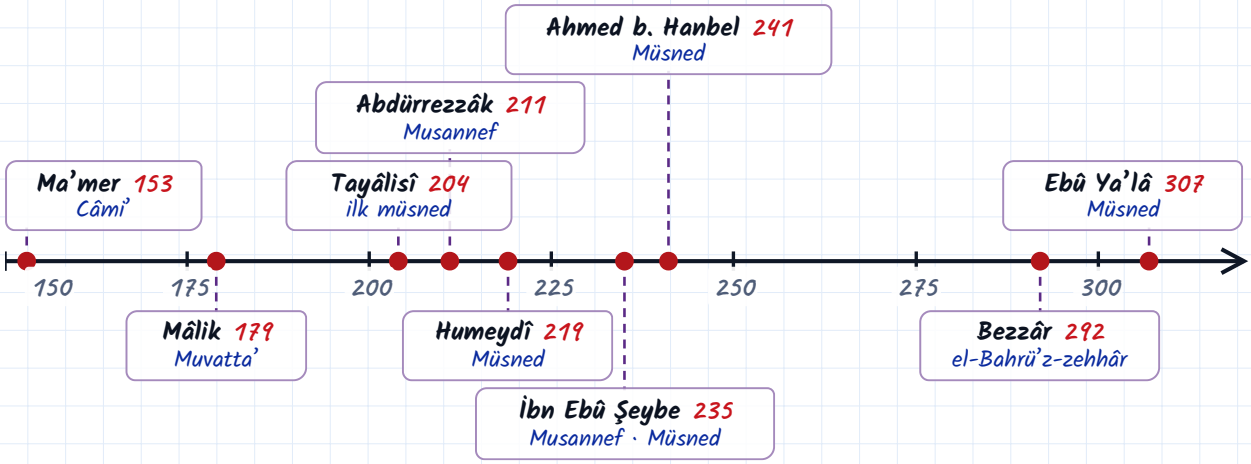

21.033	2.890	27.647	≈ 904
rivayet · Abdürrezzâk, el-Musannef (Ma'mer'in Câmi'i dahil)	rivayet · Tayâlisî, el-Müsned	hadis · Ahmed b. Hanbel, el-Müsned (Arnaût neşri)	sahâbî · Ahmed b. Hanbel, el-Müsned

Öne çıkan eserler hakkında kısa notlar

- **el-Muvatta'**: adında "musannef" geçmese de muhtevası bu türe uyar; musannef türünün ilk örneği olarak anılır. İbn Abdilber ona **et-Temhîd** ve **el-İstizkâr** adlı iki şerh yazmıştır.
- Abdürrezzâk'ın **el-Musannef**'i türün en meşhur eseridir; sonuna hocası Ma'mer b. Râşid'in **el-Câmi'**'i eklenmiştir. İbn Ebû Şeybe'nin **el-Musannef**'i ikinci en meşhur örnektir.
- Tayâlisî'nin **el-Müsned**'ini aslında müellif değil, onu imlâ meclislerinde dinleyen talebesi Yûnus b. Habîb tasnif etmiştir; eser aşere-i mübeşşere ile başlar.
- Ahmed b. Hanbel'in **el-Müsned**'i 200-228 (815-843) yılları arasında derlendi; günümüze oğlu Abdullah ve onun talebesi Katîî rivayetiyle ulaştı. Abdullah'ın eklemelerine "zevâidü Abdillâh" denir. Eserde bütün hadisler sahih değildir; Abdullah b. Amr'ın sahîfesi de bu eserin içindedir.
- Dârimî'nin eseri sünen türündedir; adındaki "müsned" kelimesi hadislerin senedli olduğunu anlatır, tasnif türünü değil.

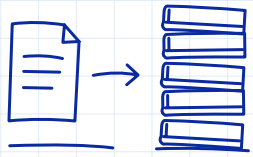

Sayfadan kitaba

⚠ **Dikkat!** İsim tuzakları: Buhârî'nin kitabının tam adı **el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar**'dır, Dârimî'ninki **el-Müsnedü'l-câmi'** diye de geçer; İbn Hibbân'ın Sahîh'inin adı **el-Müsnedü's-sahîh**'tir. Bu adlardaki "müsned" senedli demektir; üçü de konulara göre (ale'l-ebvâb) düzenlenmiştir.

Dikkat! Nesâî önce **es-Sünenü'l-kübrâ**'yı yazdı, sonra daha sahih bulduklarını seçerek **el-Müctebâ**'yı (es-Sünenü's-suğrâ) meydana getirdi; Kütüb-i sitte'deki "Sünen-i Nesâî" el-Müctebâ'dır.

Hatırla! Taberânî'nin üç mu'cemi: **el-Kebîr** sahâbî adlarına göre; **el-Evsat** ve **es-Sagîr** müellifin hocalarının adlarına göre düzenlenmiştir. Hepsi ale'r-ricâldir.

İpucu Bu konu İhtisas'ta en çok sorulan başlıklardandır: ale'r-ricâl türü olarak Mu'cem (2009); ale'l-ebvâb türü olarak Sünen (2010); musannef sistemle yazılan eser olarak el-Muvatta' (2010); "tasnif sistemi farklı olan" olarak Taberânî'nin **el-Mu'cemü's-sagîr**'i (diğerleri Muvatta', Beyhakî'nin Sünen'i, İbn Ebû Şeybe'nin Musannef'i; 2024); aşere-i mübeşşere ile başlayıp sahâbî adına göre dizilen eser olarak Tayâlisî'nin Müsned'i (2025). 2020'de Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i için "bütün hadisleri sahihtir" yargısı yanlış; "Hemmâm sahîfesi içindedir", "en meşhur râvisi oğlu Abdullah'tır", "ale'r-ricâl yöntemindedir" doğru kabul edildi. Konuya göre hadis araştıran öğrencinin başvurmayacağı eser olarak yine Taberânî'nin Mu'cemi soruldu.

İpucu İhtisas 2022'de tanım doğruluğu soruldu: mu'cem ve sünen tanımları doğru; "dinî konuların tamamını içeren esere musannef denir" (doğrusu câmi') ve "hadisleri ravisinin adı altında toplayan esere etrâf denir" (doğrusu müsned) yanlış kabul edildi.

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 Ale'l-ebvâb ve ale'r-ricâl planındaki türler hangileridir?

cevap Ale'l-ebvâb: musannef, câmi', sünen, sahîh · Ale'r-ricâl: müsned, mu'cem, etrâf.

2 Sünen ile musannefin muhtevası nasıl ayrılır?

cevap Sünen = merfû ahkâm hadisleri · Musannef = merfû + mevkuf + maktû.

3 Sekiz ana konunun hepsini kapsayan tür hangisidir?

cevap Câmi'.

4 İlk müsned örneği ve mevcut en geniş müsned?

cevap Tayâlisî; Ahmed b. Hanbel.

5 Kütüb-i sitte'deki Nesâî'nin Sünen'i hangisidir?

cevap **el-Müctebâ**.

4. Kütüb-i Tis'a ve Şerhleri

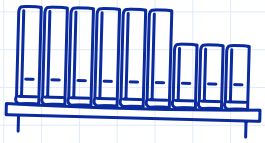

Kütüb-i sitte, hadislerin büyük kısmını ve genellikle güvenilir olanlarını içeren altı temel kitaptır: Buhârî ve Müslim'in sahihleri (Sahîhayn) ile Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenleri (sünen-i erbaa / kütüb-i erbaa). Bu altı kitabın müelliflerine eimme-i sitte denir. Altılıya Mâlik'in **el-Muvatta''**ı, Ahmed b. Hanbel'in **el-Müsned**'i ve Dârimî'nin **es-Sünen**'i eklenince kütüb-i tis'a (dokuz kitap) ortaya çıkar; bu dokuzlu, Wensinck'in **el-Mu'cemü'l-müfehres**'inin kapsamı olarak da önemlidir.

Sahîhayn'dan kütüb-i tis'aya

Sahîhayn (2)
Buhârî + Müslim

Kütüb-i sitte (6)
+ sünen-i erbaa: Ebû Dâvûd · Tirmizî · Nesâî · İbn Mâce

Kütüb-i tis'a (9)
+ Muvatta' · Müsned · Dârimî

Altı kitabın müelliflerine eimme-i sitte denir.

Altıncı kitap tartışması

- IV. (X.) yüzyılda İbnü's-Seken ö. 353/964 güvenilir kitaplar olarak Sahîhayn ile Ebû Dâvûd ve Nesâî'yi tavsiye ediyordu; Tirmizî eklenince bu beşliye usûl-i hamse dendi.
- Beşliye İbn Mâce'yi ilk ekleyerek "kütüb-i sitte" tabirini kuran **İbnü'l-Kayserânî**'dir ö. 507/1113.
- Endülüslü **Rezîn b. Muâviye** ö. 535/1140 İbn Mâce yerine Muvatta'ı aldı; Mecdüddin İbnü'l-Esîr de **Câmiu'l-usûl**'de bu altılıyı esas aldı.
- İbnü's-Salâh, Alâî ve İbn Hacer gibi âlimler, zayıf râvisi daha az ve âlî isnadlı olduğu için Dârimî'nin eserini altıncı kitap olmaya daha lâyık gördü.
- İki eserden de vazgeçmeyenler "kütüb-i seb'a" tabirini kullandı; yine de genel kullanımda altıncı kitap İbn Mâce'dir.

Hangisi altıncı?

Altıncı kitap adayları

İbn Mâce
İbnü'l-Kayserânî ilk ekledi; genel kullanımda altıncı kitap

Muvatta'
Rezîn b. Muâviye aldı; İbnü'l-Esîr Câmiu'l-usûl'de izledi

Dârimî
İbnü's-Salâh, Alâî, İbn Hacer: daha lâyık gördü

Hatırla! Terimler: Sahîhayn = Buhârî + Müslim · müttefekun aleyh = ikisinin birlikte rivayet ettiği hadis · revâhü'l-cemâa = altı kitabın hepsinde var · revâhü'l-erbaa = Buhârî ve Müslim dışındaki dört sünende var.

Kütüb-i sitte müellifleri

Kütüb-i sitte müelliflerinin ömürleri (hicrî)

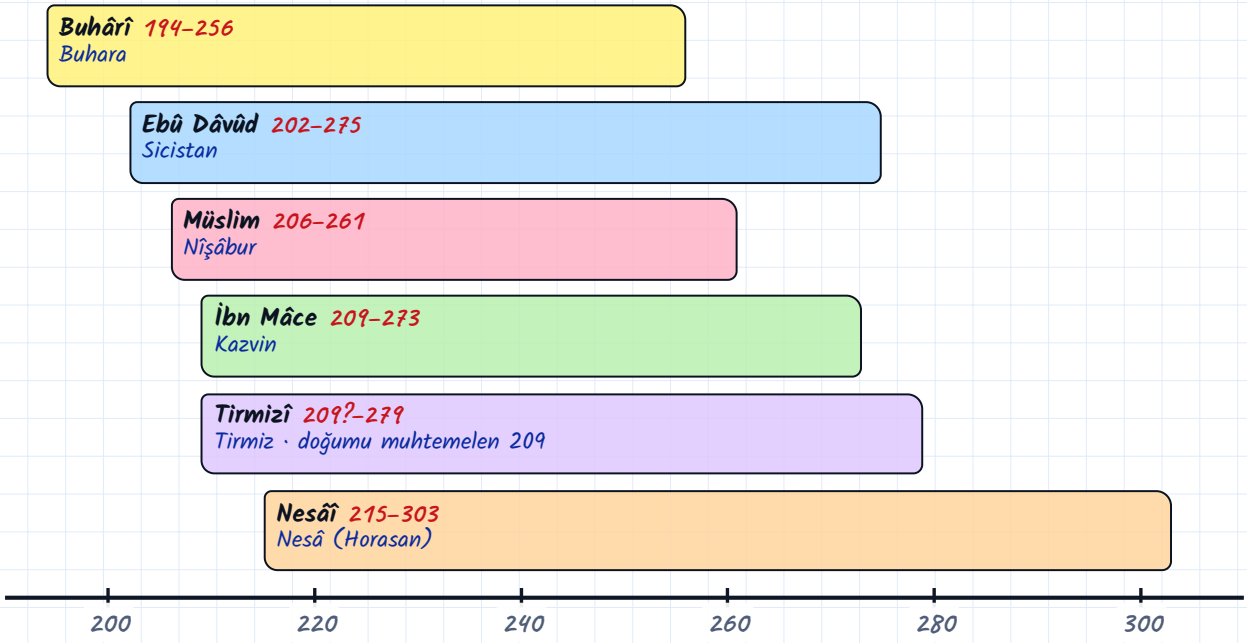

Hatırla! Vefat sırası: Bu-Mü-İbn-Ebû-Tir-Nes (256 · 261 · 273 · 275 · 279 · 303). Dikkat: İbn Mâce Ebû Dâvûd'dan önce, Tirmizî ise ikisinden sonra ölmüştür; Nesâî altısının en sonuncusudur ve IV. yüzyılı görmüştür.

Eser	Müellif	Ayırt edici özellik	Önemli şerhler
el-Câmiu's-sahîh	Muhammed b. İsmâil el-Buhârî ö. 256/870	Yalnız sahih hadisler; bab başlıklarındaki fıkhî yorumlar (terâcim)	Hattâbî, Kirmânî, İbn Hacer, Aynî, Kastallânî
el-Câmiu's-sahîh	Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî ö. 261/875	Usul değeri taşıyan mukaddime; muâsaratı yeterli sayar	Mâzerî, Kâdî İyâz, Nevevî, Şebbîr Ahmed Osmânî
es-Sünen	Ebû Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî ö. 275/889	Ahkâm hadislerine odaklanır (yaklaşık 4800 hadis)	Hattâbî, Azîmâbâdî, Sehârenpûrî, Sübkî
el-Câmi' (Sünen)	Muhammed b. Îsâ et-Tirmizî ö. 279/892	"hasen-sahih", "hasen-garîb" hükümleri; "kâle Ebû Îsâ" ile isnad değerlendirmesi	İbnü'l-Arabî, Mübârekfûrî

Eser	Müellif	Ayırt edici özellik	Önemli şerhler
es-Sünen	**Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî** ö. 273/887	Mükerrer rivayet bulunmadığı için kullanışlı; diğer beşinde olmayan yaklaşık bin zayıf hadis	**Moğultay, Suyûtî, Sindî**
es-Sünen (el-Müctebâ)	**Ahmed b. Şuayb en-Nesâî** ö. 303/915	Râvi seçiminde titizlik; sağlamlıkta Sahîhayn'dan sonra gelir	**Suyûtî, Sindî**
el-Muvatta'	**Mâlik b. Enes** ö. 179/795	Şâfiî'nin Kur'an'dan sonra en sahih kitap saydığı erken musannef	**İbn Abdilber, Bâcî, Suyûtî, Zürkânî**
el-Müsned	**Ahmed b. Hanbel** ö. 241/855	Mevcut en geniş müsned	**İbn Züknûn (tertip), Sââtî (tertip + şerh)**
es-Sünen	**Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî** ö. 255/869	Âlî isnadları; el-Müsnedü'l-câmi' diye de anılır	**Muhammed Nâim Atâ**

Sünen-i erbaada hadis sayıları

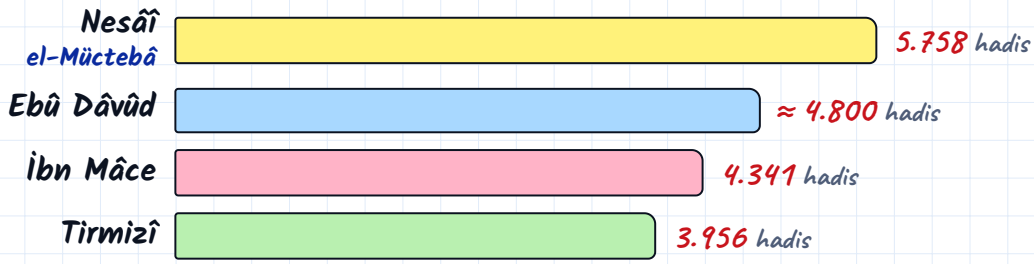

Buhârî ile Müslim'in şartı

Buhârî

- Râvi ile hocasının en az bir kez görüştüğünün (likâ) bilinmesini şart koşar
- Bab başlıklarında kendi fıkhî görüşünü verir: "Buhârî'nin fıkhı terâcimindedir"
- Tenkide uğrayan hadis sayısı daha azdır
- Hocası İshak b. Râhûye'nin teşvikiyle yalnız sahihleri toplamaya karar vermiştir

↔

Müslim

- Râvilerin aynı asırda yaşaması (muâsara) ve görüşmenin mümkün olması yeterlidir
- Semâ kaydını yalnız müdellislerin rivayetinde arar
- Eserin başında usul değeri taşıyan bir mukaddime vardır
- Bu yüzden Müslim'e göre sahih olan bazı hadisler Buhârî'ye göre sahih değildir

İpucu İhtisas 2023: "Buhârî'nin Müslim'e tercih sebeplerinden biri değildir" sorusunun cevabı "Buhârî, râvinin şeyhiyle aynı asırda yaşamış olmasını şart koşar" idi; çünkü muâsaratı yeterli sayan Müslim'dir. 2024'te "Buhârî'nin fıkhı terâcimindedir" sözünün anlamı soruldu: Buhârî fıkhî görüşlerini bab başlıklarında ifade etmiştir. 2026'da "hasen-sahih, hasen-garîb terimleri, kâle Ebû Îsâ ibaresi" tarifinden Tirmizî'nin Sünen'i istendi.

Şerhler

Şerh, bir metni daha geniş biçimde açıklayan telif türüdür. Hadis şerhlerinde garîb kelimeler, fıkhî hükümler, isnad meseleleri ve farklı rivayetler ele alınır. İlk hadis şerhi Hattâbî'nin Ebû Dâvûd üzerine yazdığı **Meâlimü's-sünen**'dir; aynı müellif Buhârî'nin de ilk şerhini yazmıştır.

Buhârî şerhleri

- **el-Câmiu's-sahîh** — Buhârî (ö. 256/870)
  - şerh **A'lâmü'l-hadîs (A'lâmü's-sünen)** — Hattâbî (ö. 388/998) · ilk Buhârî şerhi
  - şerh **el-Kevâkibü'd-derârî** — Kirmânî (ö. 786/1384)
  - şerh **Fethu'l-bârî** — İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)
  - şerh **Umdetü'l-kârî** — Bedreddin el-Aynî (ö. 855/1451)
  - şerh **İrşâdü's-sârî** — Kastallânî (ö. 923/1517)

Müslim şerhleri

- **el-Câmiu's-sahîh** — Müslim (ö. 261/875)
  - şerh **el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim** — Mâzerî (ö. 536/1141)
    - tekmile **İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâidi Müslim** — Kâdî İyâz (ö. 544/1149)
  - şerh **el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim** — Nevevî (ö. 676/1277)
  - şerh **ed-Dîbâc alâ Sahîhi Müslim** — Suyûtî (ö. 911/1505)
  - şerh **Fethu'l-mülhim** — Şebbîr Ahmed Osmânî (ö. 1369/1949)

Buhârî ve Müslim şârihleri (vefat, hicrî)

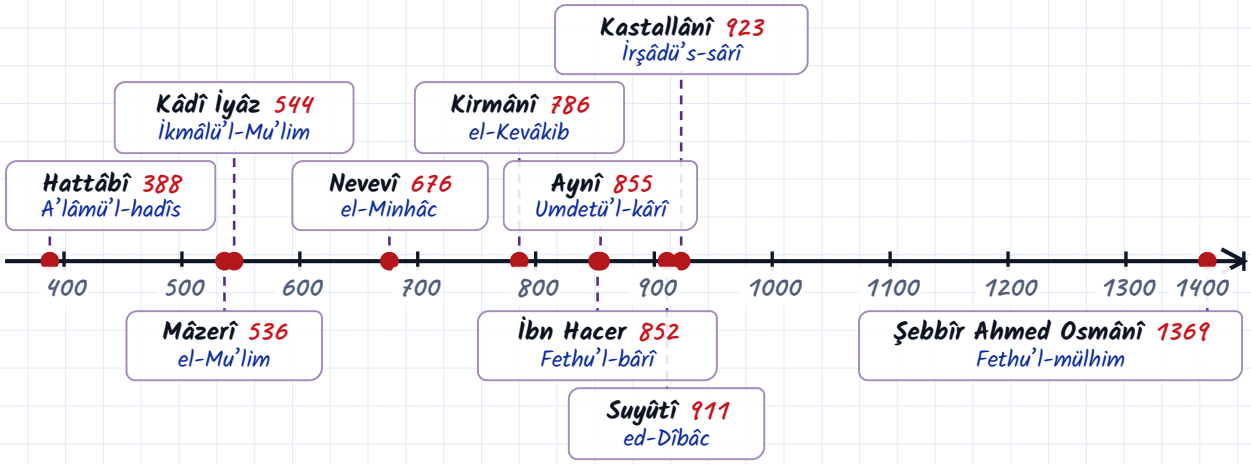

Ebû Dâvûd şerhleri

es-Sünen
Ebû Dâvûd (ö. 275/889)

- şerh **Meâlimü's-sünen** — Hattâbî (ö. 388/998) · ilk hadis şerhi
- şerh **Avnü'l-ma'bûd** — Şemsülhak el-Azîmâbâdî (ö. 1329/1911)
- şerh **Bezlü'l-mechûd** — Halîl Ahmed Sehârenpûrî (ö. 1346/1927)
- şerh **el-Menhelü'l-azbü'l-mevrûd** — Mahmûd Muhammed Hattâb es-Sübkî (ö. 1352/1933)

Tirmizî şerhleri

el-Câmi'
Tirmizî (ö. 279/892)

- şerh **Âridatü'l-ahvezî** — Ebû Bekir İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148)
- şerh **Tuhfetü'l-ahvezî** — Abdurrahman el-Mübârekfûrî (ö. 1353/1935)

Şerh adlarındaki kafiyeler

Buhârî: "-ârî" kafiyesi
Fethu'l-bârî · Umdetü'l-kârî · İrşâdü's-sârî

Tirmizî: "ahvezî"
Âridatü'l-ahvezî · Tuhfetü'l-ahvezî

Ebû Dâvûd: "ma'bûd / mechûd / mevrûd"
Avnü'l-ma'bûd · Bezlü'l-mechûd · el-Menhelü'l-azbü'l-mevrûd

Nesâî şerhleri

es-Sünen (el-Müctebâ)
Nesâî (ö. 303/915)

- şerh **Zehrü'r-rubâ ale'l-Müctebâ**
  Suyûtî (ö. 911/1505)
- hâşiye **Hâşiye ale'l-Müctebâ**
  Ebü'l-Hasen es-Sindî (ö. 1138/1726)

İbn Mâce şerhleri

es-Sünen
İbn Mâce (ö. 273/887)

- şerh **el-İ'lâm bi-sünnetihî aleyhi's-selâm**
  Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) · ilk şerh, tamamlanmamış
- şerh **Misbâhu'z-zücâce**
  Suyûtî (ö. 911/1505)
- şerh **Kifâyetü'l-hâce**
  Ebü'l-Hasen es-Sindî (ö. 1138/1726)

Birden çok kitabı şerh eden iki isim

Suyûtî ö. 911/1505
Dîbâc → Müslim · Zehrü'r-rubâ → Nesâî · Misbâhu'z-zücâce → İbn Mâce · Tenvîr → Muvatta'

Ebü'l-Hasen es-Sindî ö. 1138/1726
Hâşiye ale'l-Müctebâ → Nesâî · Kifâyetü'l-hâce → İbn Mâce

Muvatta' şerhleri

el-Muvatta'
Mâlik b. Enes (ö. 179/795)

- şerh **et-Temhîd · el-İstizkâr**
  İbn Abdilber (ö. 463/1071)
- şerh **el-Müntekâ**
  Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081)
- şerh **Tenvîrü'l-havâlik**
  Suyûtî (ö. 911/1505)
- şerh **Şerhu'l-Muvatta'**
  Muhammed b. Abdülbâkî ez-Zürkânî (ö. 1122/1710)

Müsned üzerine çalışmalar

el-Müsned
Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)

- **el-Kevâkibü'd-derârî fî tertîbi Müsnedi'l-İmâm Ahmed alâ ebvâbi'l-Buhârî**
  İbn Züknûn · Müsned'i Buhârî'nin bablarına göre dizer

el-Fethu'r-rabbânî li-tertîbi Müsnedi'l-İmâm Ahmed
Ahmed Abdurrahman el-Bennâ es-Sââtî (ö. 1378/1958) · tertip

şerh **Bulûğu'l-emânî min esrâri'l-Fethi'r-rabbânî**
Sââtî'nin kendi şerhi

Dârimî'nin **es-Sünen**'i üzerine Muhammed Nâim Atâ'nın **el-Hallü'l-müdellel ale'd-Dârimî** adlı çalışması (Leknev 1332) bilinir.

⚠ **Dikkat!** **el-Kevâkibü'd-derârî** iki ayrı eserdir: Kirmânî'nin Buhârî şerhi ve İbn Züknûn'un Müsned'i Buhârî bablarına göre dizmesi.
Fethu'l-mülhim Müslim şerhidir; İhtisas 2023'te Ebû Dâvûd şerhleri arasına çeldirici olarak konuldu. 2016'da da **Avnü'l-ma'bûd**'un Ebû Dâvûd şerhi olduğu, 2018'de **Tuhfetü'l-ahvezî**'nin Tirmizî şerhi olduğu bilgisi ölçüldü.

🔍 **Biliyor muydun?** Hattâbî ö. 388/998 hem Ebû Dâvûd'un (**Meâlimü's-sünen**) hem de Buhârî'nin (**A'lâmü'l-hadîs**) ilk şerhini yazmıştır. İhtisas 2025'te Meâlimü's-sünen, "Hattâbî'nin Ebû Dâvûd şerhi" tarifiyle soruldu.

Türkçede Buhârî: Tecrîd-i Sarîh

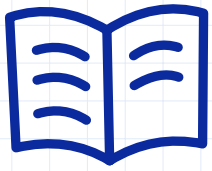

Tecrîd-i Sarîh

- Zebîdî'nin ö. 893/1488 Buhârî muhtasarı **et-Tecrîdü's-sarîh**, Türkçede Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi adıyla tercüme ve şerh edildi.
- İşe Babanzâde Ahmed Naim başladı; ilk iki cildi hadis usulüne dair geniş bir mukaddimeyle birlikte 1346/1928'de yayımladı. 1934'teki vefatından sonra tercümeyi Kâmil Miras tamamladı; neşir 1948'de bitti.

🎯 **İpucu** İhtisas 2026'da Diyanet neşri Tecrîd-i Sarîh hakkında doğru bilgiler: Babanzâde Ahmed Naim ve Kâmil Miras tarafından hazırlandı; ilk cildi hadis usulüne dair geniş bilgi içerir; Zebîdî'nin muhtasarının tercüme ve şerhidir. "2013'te 'Hadislerle İslam' adıyla yeniden basıldı" ifadesi yanlış kabul edildi.

🎯 **İpucu** Kaynak gösterme usulü de soruldu (İhtisas 2021): Buhârî için kitap adı + bab numarası, Müslim için kitap adı + hadis numarası, Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i için cilt + sayfa doğru; "Sünen-i Ebû Dâvûd için kitap adı ve hadis numarası verilir" ifadesi yanlış kabul edildi.

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 Kütüb-i sitte ve kütüb-i tis'a neleri kapsar?

cevap Kütüb-i sitte = Sahîhayn + sünen-i erbaa; + Muvatta', Müsned, Dârimî = kütüb-i tis'a.

2 İbn Mâce'yi altıncı kitap yapan kim, onun yerine Muvatta'ı alan kim?

cevap İbnü'l-Kayserânî; Rezîn.

3 Likâ şartı kimde, muâsarayı yeterli sayan kim?

cevap Likâ şartı Buhârî'de, muâsara yeterliliği Müslim'de.

4 İlk hadis şerhi?

cevap Hattâbî, **Meâlimü's-sünen**.

5 Tuhfetü'l-ahvezî kimin, hangi eserin şerhi?

cevap Mübârekfûrî, Tirmizî.

5. Ricâl Edebiyatı

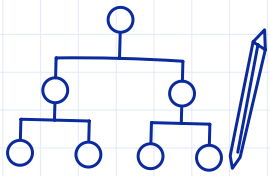

Senedin halkaları: râviler

Ricâl, hadis râvilerinin kimliklerini, hocalarını ve talebelerini, doğum-ölüm tarihlerini ve güvenilirlik durumlarını anlatan eserlerin genel adıdır. Bir senedin sağlamlığını tespit etmek için önce râvinin kim olduğunu, sonra hakkında ne denildiğini bilmek gerekir; bu yüzden ricâl kitapları hadis tenkidinin temel aracıdır. Râvilerin güvenilirliğini ölçen ilme **cerh ve ta'dîl** denir.

- **Genel ricâl eserleri:** müellifin kendi dönemine kadar yaşamış râvilerin hepsini hedefleyen eserler.
- **Özel ricâl eserleri:** belli bir ölçüte göre sınırlanmış eserler; ölçüt bir tabaka (sahâbe), belli kitaplar (Kütüb-i sitte), güvenilirlik durumu (sika veya zayıf) ya da belde olabilir.

Ricâl eserlerinin türleri

Ricâl eserleri
râvilerin kimlik ve güvenilirlik bilgisi

- **Genel**
  İbn Sa'd, Tabakât · Buhârî, et-Târîhu'l-kebîr · Zehebî, Siyer
- **Özel**
  belli bir ölçüte göre

- **Sahâbe**
  İstîâb · Üsdü'l-gâbe · İsâbe
- **Sika râviler**
  İbn Hibbân, Kitâbü's-Sikât
- **Zayıf / tenkit edilen**
  İbn Adî, el-Kâmil · Zehebî, Mîzân ve el-Muğnî
- **Kütüb-i sitte ricâli**
  el-Kemâl → Tehzîbü'l-Kemâl zinciri
- **Hadis hâfızları**
  Zehebî, Tezkiretü'l-huffâz

Eser	Müellif	Türü / kapsamı
et-Tabakâtü'l-kübrâ	İbn Sa'd ö. 230/845	Genel (tabakalara göre)
et-Târîhu'l-kebîr	Buhârî ö. 256/870	Genel
Siyeru a'lâmi'n-nübelâ	Zehebî ö. 748/1348	Genel
el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb	İbn Abdilber ö. 463/1071	Sahâbe
Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe	İzzeddin İbnü'l-Esîr ö. 630/1233	Sahâbe
el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe	İbn Hacer ö. 852/1449	Sahâbe
Kitâbü's-Sikât	İbn Hibbân ö. 354/965	Sika râviler
el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl	İbn Adî ö. 365/976	Zayıf râviler
el-Muğnî fi'd-duafâ	Zehebî ö. 748/1348	Zayıf râviler
Mîzânü'l-i'tidâl	Zehebî ö. 748/1348	Tenkit edilen râviler
Lisânü'l-mîzân	İbn Hacer ö. 852/1449	Mîzân üzerine yapılmış çalışma
Tezkiretü'l-huffâz	Zehebî ö. 748/1348	Hadis hâfızları
Ta'cîlü'l-menfaa bi-zevâidi ricâli'l-eimmeti'l-erbaa	İbn Hacer ö. 852/1449	Dört mezhep imamının kitaplarındaki, Kütüb-i sitte dışı râviler
el-Cerh ve't-ta'dîl	İbn Ebû Hâtim er-Râzî ö. 327/938	Cerh ve ta'dîl

Kütüb-i sitte ricâli: el-Kemâl zinciri

- **el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl → Tehzîbü'l-Kemâl**
  Abdülganî el-Makdisî (ö. 600/1203) → Mizzî (ö. 742/1341)
  - *ihtisar* **Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl**
    Zehebî (ö. 748/1348)

- **ihtisar Hulâsatü Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl** — Safiyyüddin el-Hazrecî
- **ihtisar el-Kâşif** — Zehebî · aslının yaklaşık onda biri
- **ihtisar Tehzîbü't-Tehzîb** — İbn Hacer (ö. 852/1449)
  - **ihtisar Takrîbü't-Tehzîb** — İbn Hacer
- **tekmile İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl** — Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361)

Ricâl müellifleri (vefat, hicrî)

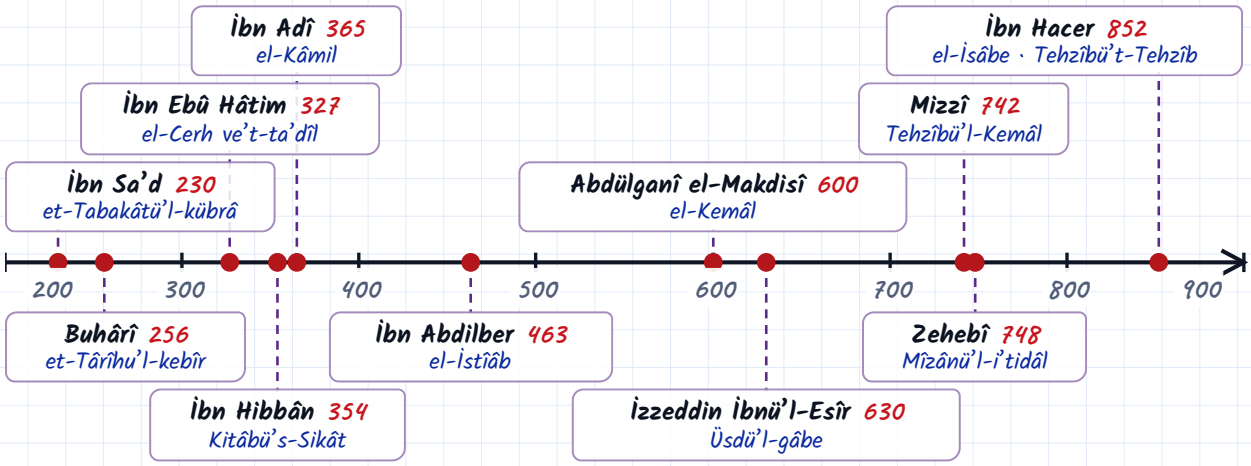

Hatırla! Zincir: el-Kemâl (Makdisî) → Tehzîbü'l-Kemâl (Mizzî) → Tehzîbü't-Tehzîb → Takrîbü't-Tehzîb (son ikisi İbn Hacer).
Zehebî kolu: Tezhîb (z harfiyle) ve el-Kâşif; Hazrecî'nin Hulâsa'sı Zehebî'nin Tezhîb'ini kısaltır.

Dikkat! İki İbnü'l-Esîr kardeş karıştırılır: **Mecdüddin İbnü'l-Esîr** ö. 606/1210 → **en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs** ve **Câmiu'l-usûl**; **İzzeddin İbnü'l-Esîr** ö. 630/1233 → **Üsdü'l-gâbe** ve **el-Kâmil fi't-târîh**.
Sahâbe biyografilerinin sırası: İstîâb (İbn Abdilber) → Üsdü'l-gâbe (İzzeddin İbnü'l-Esîr) → İsâbe (İbn Hacer).

Sahâbe biyografilerinin sırası

1. **el-İstîâb** — İbn Abdilber · ö. 463/1071
2. **Üsdü'l-gâbe** — İzzeddin İbnü'l-Esîr · ö. 630/1233
3. **el-İsâbe** — İbn Hacer · ö. 852/1449

İpucu İhtisas 2016'da ricâl araştırmasında ilk etapta başvurulması beklenmeyen eser **Tedrîbü'r-râvî** idi (bir usul kitabıdır); İbn Sa'd'ın Tabakât'ı, Mizzî'nin Tehzîbü'l-Kemâl'i ve Zehebî'nin Tezkire'si ricâl kaynağıdır. 2017 ve 2022'de "leyse bi-sika" gibi cerh lafızlarıyla anılan râviler için **Mîzânü'l-i'tidâl** soruldu. 2020'de tahrîc sırasında "sahâbînin güvenilirliğini tespit için İsâbe ve Üsdü'l-gâbe'ye bakarım" cümlesi beklenmeyen ifade kabul edildi: sahâbe cerh ve ta'dîlin konusu dışında tutulur (udûl).

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 Sahâbe biyografilerinin sırası nedir?

cevap İstîâb → Üsdü'l-gâbe → İsâbe.

2 Zayıf râvilere dair başlıca eserler hangileridir?

cevap İbn Adî'nin **el-Kâmil**'i, Zehebî'nin **Mîzânü'l-i'tidâl** ve **el-Muğnî**'si.

3 Kütüb-i sitte ricâlinin ana zinciri nasıldır?

cevap el-Kemâl → Tehzîbü'l-Kemâl → Tehzîbü't-Tehzîb → Takrîbü't-Tehzîb.

4 **el-Cerh ve't-ta'dîl**'in müellifi?

cevap İbn Ebû Hâtim ö. 327/938, babası değil.

6. Hadis İlimleri

Hadis usulünün geniş çatısı altında, senedin veya metnin belli bir problemini inceleyen alt disiplinler gelişmiştir. Her birinin kendine özgü bir literatürü vardır ve sınavda genellikle "bu tarif hangi ilme aittir" ya da "bu eser hangi alana dairdir" diye sorulur.

Ulûmü'l-hadîsin başlıca dalları

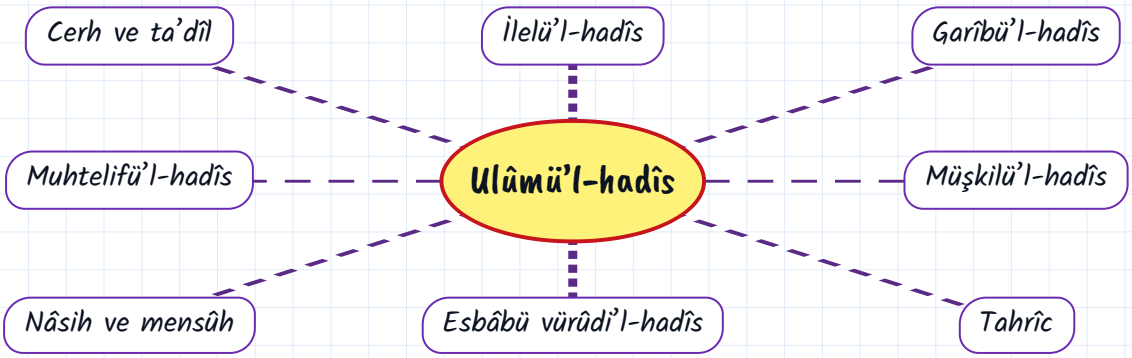

İlim	Ne inceler?
Cerh ve ta'dîl	Râvilerin hallerini ve haklarında kullanılan övgü-yergi lafızlarının derecelerini
İlelü'l-hadîs	Görünüşte sağlam bir hadisin sıhhatini zedeleyen gizli kusurları (illet)
Garîbü'l-hadîs	Hadis metinlerinde geçen, kolay anlaşılmayan nadir kelimeleri
Muhtelifü'l-hadîs	Birbirine zıt görünen makbul hadisleri ve bunları uzlaştırma yollarını (cem' ve te'lîf, nesih, tercih, tevakkuf)
Müşkilü'l-hadîs	Anlamı akla, Kur'an'a veya başka bir bilgiye aykırı gibi görünen hadislerin doğru yorumunu
Nâsih ve mensûh	Sonraki bir hükümle yürürlükten kalkan hadisleri

İlim	Eser	Müellif
Garîbü'l-hadîs	**Garîbü'l-hadîs**	**Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm** ö. 224/838
Garîbü'l-hadîs	**Garîbü'l-hadîs**	**İbn Kuteybe** ö. 276/889
Garîbü'l-hadîs	**el-Fâik fî garîbi'l-hadîs**	**Zemahşerî** ö. 538/1144
Garîbü'l-hadîs	**en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser**	**Mecdüddin İbnü'l-Esîr** ö. 606/1210
Muhtelifü'l-hadîs	**İhtilâfü'l-hadîs**	**İmam Şâfiî** ö. 204/820
Muhtelifü'l-hadîs	**Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs**	**İbn Kuteybe** ö. 276/889
Muhtelifü'l-hadîs	**Şerhu meâni'l-âsâr · Şerhu müşkili'l-âsâr**	**Tahâvî** ö. 321/933
Nâsih-mensûh	**Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh**	**Ebû Bekir el-Esrem** ö. 261/874-75
Nâsih-mensûh	**Nâsihu'l-hadîs ve mensûhuh**	**İbn Şâhin** ö. 385/996
Nâsih-mensûh	**el-İ'tibâr fi'n-nâsih ve'l-mensûh mine'l-âsâr**	**Hâzimî** ö. 584/1188
İlelü'l-hadîs	**el-İlel**	**Ali b. el-Medînî** ö. 234/849
İlelü'l-hadîs	**el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl**	**Ahmed b. Hanbel** ö. 241/855
İlelü'l-hadîs	**Kitâbü'l-ilel**	**Tirmizî** ö. 279/892
İlelü'l-hadîs	**İlelü'l-hadîs**	**İbn Ebû Hâtim er-Râzî** ö. 327/938
İlelü'l-hadîs	**el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye**	**Dârekutnî** ö. 385/995

Dört ilmin klasik eserleri: ilk ve son müellif (vefat, hicrî)

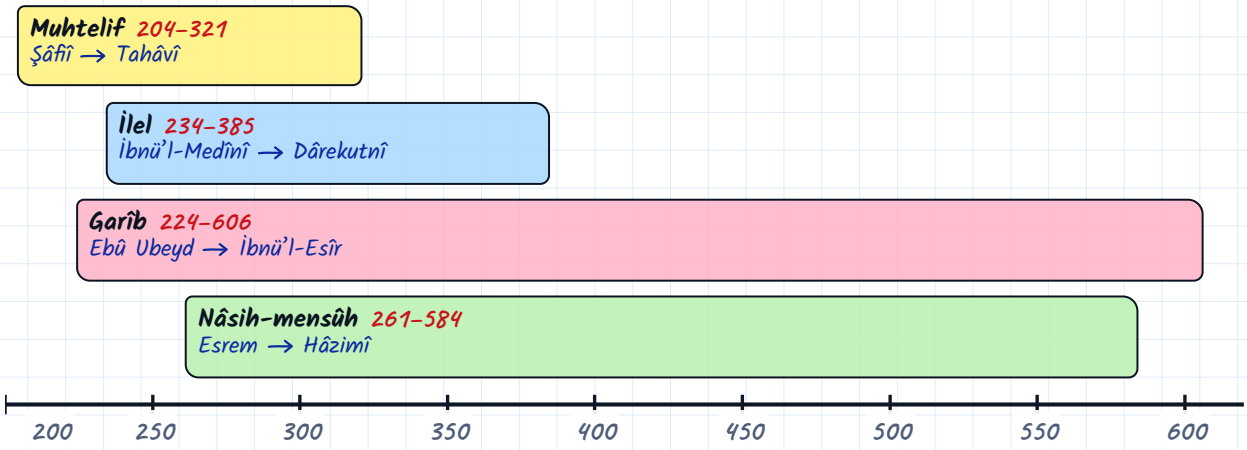

- Garîb literatürünün ilk örnekleri küçük risalelerdir; ilk garîb kitabını Nadr b. Şümeyl'in ö. 204/820 yazdığını söyleyenler olduğu gibi Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın öncülüğü de zikredilir. Önceki çalışmalar risale hacminde olduğu için kırk yıllık emeğe dayanan Ebû Ubeyd'in geniş eseri bazı âlimlerce türün ilk eseri sayılır. İbnü'l-Esîr'in **en-Nihâye**'si ise kendinden önceki garîb kitaplarının muhtevasını toplayıp kelimeleri alfabetik sıraladığı için büyük itibar görmüştür.
- Muhtelif alanında türün ilk müstakil örneği, Şâfiî'nin **el-Ümm**'ün son bölümü olarak yazdığı **İhtilâfü'l-hadîs**'tir; İbn Kuteybe ve Tahâvî bu çizgiyi sürdürmüştür.
- İlel alanında Ali b. el-Medînî ve Ahmed b. Hanbel'in ilk dönem eserlerinden yaklaşık bir asır sonra yazılan İbn Ebû Hâtim ve Dârekutnî'nin kitapları, illet konusunu merkeze alan daha düzenli eserlerdir.

Garîb kelimenin peşinde

⚠ **Dikkat!** **İlelü'l-hadîs** ile **el-Cerh ve't-ta'dîl**'in müellifi İbn Ebû Hâtim'dir ö. 327/938. İlelü'l-hadîs, onun babası Ebû Hâtim er-Râzî ö. 277/890 ve Ebû Zür'a'ya sorduğu soruların cevaplarından oluşur; "327" tarihi babaya değil oğula aittir.

Muhtelif mi, müşkil mi?

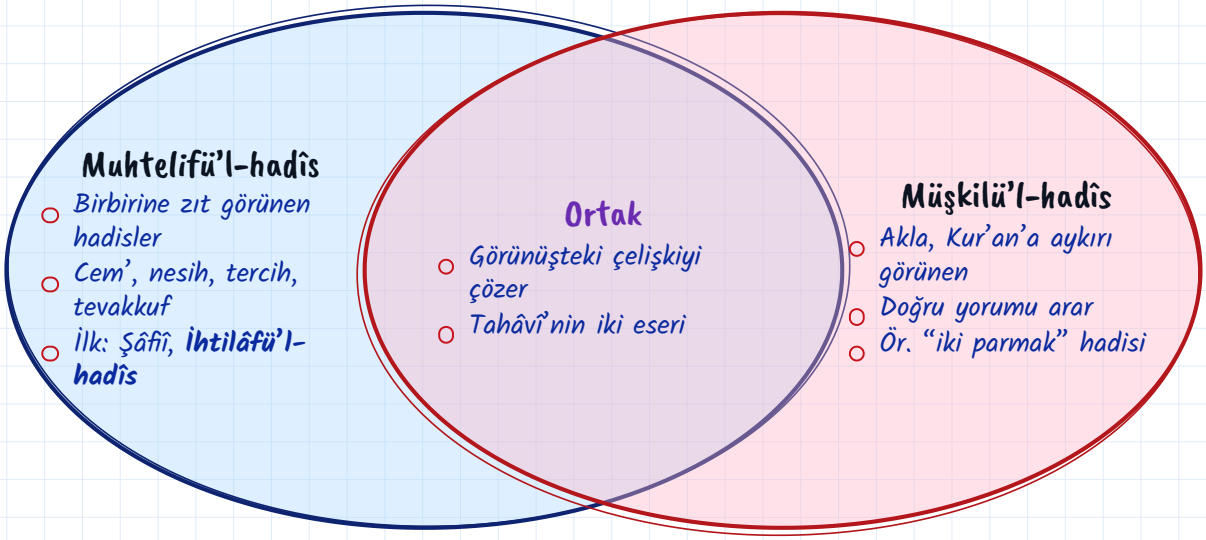

Hatırla! İbn Kuteybe iki alanda eser verdi: **Garîbü'l-hadîs** (garîb) ve **Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs** (muhtelif). Tahâvî'nin iki eseri de muhtelif-müşkil alanındadır: **Şerhu meâni'l-âsâr** ve **Şerhu müşkili'l-âsâr**.

İpucu İhtisas 2019'da muhtelifü'l-hadîs hakkında "bu alanda ilk eseri İbn Kuteybe yazdı" ifadesi yanlış kabul edildi (öncü Şâfiî'dir); "muhaddisler ihtilâfı giderme yollarında farklı görüşler ileri sürdü", "muhtelif hadisler fıkhî mezheplerin oluşumunu etkiledi" ve "tearuz çözülünceye kadar beklemeye tevakkuf denir" doğru kabul edildi. 2021'de muhtelif türü olmayan eser İbn Receb'in **Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem**'i idi (Nevevî'nin Erbaîn'ine şerhtir).

İpucu Diğer sorular: garîb kelimeler için ilk başvurulacak eser Zemahşerî'nin **el-Fâik**'i (2023); Mukaddime'deki bir ibareden garîbü'l-hadîs konusunu tanıma (2026); "müminin kalbi Rahmân'ın iki parmağı arasındadır" hadisinin mecazla yorumu müşkilü'l-hadîs örneği (2025); "nazar ve istidlâl" ulûmü'l-hadîsin dalı değildir (2016); irsâl bir sened kusurudur, doğrudan metin tenkidi terimi değildir (2025).

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 Garîbü'l-hadîs literatürünün sırası nedir?

cevap Ebû Ubeyd → İbn Kuteybe → Zemahşerî (**el-Fâik**) → İbnü'l-Esîr (**en-Nihâye**).

2 Muhtelifü'l-hadîs literatürü kimlerle ilerler?

cevap Şâfiî (ilk) → İbn Kuteybe → Tahâvî.

3 İlel alanının ilk dönem ve sonraki düzenli eserleri kimlerindir?

cevap İbnü'l-Medînî, Ahmed, Tirmizî → İbn Ebû Hâtim, Dârekutnî.

4 Nâsih-mensûh alanında Hâzimî'nin eseri?

cevap **el-İ'tibâr**.

7. Hadis Çalışmaları (Derleme Türleri)

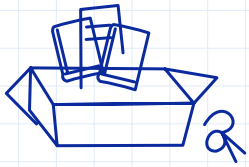

Temel hadis kitapları tamamlandıktan sonra âlimler bu kitaplar üzerinde yeni türde çalışmalar yaptı: bir kitabın eksiklerini tamamladılar (müstedrek), hadislerini başka senedlerle destekleyiler (müstahrec), bir kitapta olup temel kitaplarda olmayanları ayıkladılar (zevâid), birçok kitabı tek eserde birleştirdiler (cem'), hadislerin yerini gösteren fihristler (etrâf, miftah, mu'cem) ve başka ilimlere ait kitaplardaki hadislerin kaynağını gösteren tahrîcler hazırladılar. Uydurma ve halk arasında yaygın sözleri ayıklayan eserler de bu grupta yer alır.

Temel kitaplar üzerinde yapılan çalışmalar

Tür	Tanım
Müstedrek	Bir müellifin şartlarına uyduğu halde kitabına almadığı hadisleri toplayan eser
Müstahrec	Bir kitaptaki hadisleri, o kitabın müellifine uğramadan, kendi senedleriyle rivayet eden eser; senedler asıl müellifin hocasında veya daha yukarıda birleşir

Tür	Tanım
Zevâid	Bir veya birkaç kitapta bulunup Kütüb-i sitte gibi temel kaynaklarda bulunmayan hadisleri toplayan eser
Cem'	Birden çok temel kitabın hadislerini tek bir eserde birleştiren derleme
Etrâf / Miftah	Hadisin baş tarafından veya bir kelimesinden hareketle kaynaklardaki yerini gösteren fihrist
Tahrîc	Bir eserde geçen rivayetlerin aslî kaynaklardaki yerini gösterip isnad ve sıhhat durumunu belirten çalışma

Müstedrek ile müstahrec

Müstedrek

- Asıl kitapta bulunmayan hadisleri toplar
- Asıl müellifin şartlarına uyma iddiası taşır
- En meşhuru: Hâkim, **el-Müstedrek ale's-Sahîhayn**
- Amaç: eksik tamamlamak

↔

Müstahrec

- Asıl kitapta bulunan hadisleri başka senedlerle rivayet eder
- Senedler asıl müellifin hocasında veya daha yukarıda birleşir
- Örnek: Ebû Nuaym'ın Buhârî ve Müslim müstahrecleri
- Amaç: tarikleri çoğaltıp güveni artırmak, âlî isnad ve ziyade lafız elde etmek

Tür	Eser	Müellif
Cem'	el-Cem' beyne's-Sahîhayn	Humeydî ö. 488/1095
Cem'	Câmiu'l-usûl li-ehâdîsi'r-Resûl	Mecdüddin İbnü'l-Esîr ö. 606/1210
Cem'	Cem'u'l-cevâmi' (el-Câmiu'l-kebîr)	Suyûtî ö. 911/1505
Cem'	Kenzü'l-ummâl	Ali el-Müttakî el-Hindî ö. 975/1567
Cem'	Cem'u'l-fevâid min Câmii'l-usûl ve Mecmai'z-zevâid	Rûdânî ö. 1094/1683
Cem'	et-Tâcü'l-câmi' li'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl	Mansûr Ali Nâsıf
Müstedrek	el-Müstedrek ale's-Sahîhayn	Hâkim en-Nîsâbûrî ö. 405/1014
Müstahrec	el-Müstahrec alâ Sahîhi'l-Buhârî · el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahîhi Müslim	Ebû Nuaym el-İsfahânî ö. 430/1038
Zevâid	Mecmau'z-zevâid ve menbau'l-fevâid	Nûreddin el-Heysemî ö. 807/1405
Zevâid	Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce	Bûsîrî ö. 840/1436

Tür	Eser	Müellif
Zevâid	el-Metâlibü'l-âliye bi-zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye	İbn Hacer ö. 852/1449
Etrâf	Etrâfü's-Sahîhayn	Halef el-Vâsıtî ö. 401/1010
Miftah / fihrist	Miftâhu's-Sahîhayn	Muhammed Şerîf et-Tokâdî kaynakta 1312
Miftah / fihrist	Miftâhu künûzi's-sünne	A. J. Wensinck ö. 1939; Arapçası: M. Fuâd Abdülbâkî
Miftah / fihrist	el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-hadîsi'n-nebevî (Concordance)	Wensinck ve ekibi; Arapça neşrinde M. Fuâd Abdülbâkî
Şerh	Şerhu's-sünne	Begavî ö. 516/1122
Seçme / derleme	Mesâbîhu's-sünne	Begavî ö. 516/1122
Seçme / derleme	Mişkâtü'l-mesâbîh	Hatîb et-Tebrîzî ö. 741/1340
Seçme / derleme	et-Terğîb ve't-terhîb	Münzirî ö. 656/1258
Seçme / derleme	Riyâzü's-sâlihîn · el-Erbaûn	Nevevî ö. 676/1277
Seçme / derleme	Bulûğu'l-merâm min edilleti'l-ahkâm	İbn Hacer ö. 852/1449
Alfabetik	el-Câmiu's-sagîr	Suyûtî ö. 911/1505
Tahrîc	Nasbu'r-râye (Hidâye hadislerinin tahrîci)	Zeylaî ö. 762/1360
Tahrîc	el-Muğnî an hamli'l-esfâr (İhyâ hadislerinin tahrîci)	Zeynüddin el-Irâkî ö. 806/1404
Mevzû hadisler	el-Mevzûât	İbnü'l-Cevzî ö. 597/1201
Mevzû hadisler	el-Leâli'l-masnûa fi'l-ehâdîsi'l-mevzûa	Suyûtî ö. 911/1505
Mevzû hadisler	Tenzîhü'ş-şerîati'l-merfûa ani'l-ahbâri'ş-şenîati'l-mevzûa	İbn Arrâk ö. 963/1556
Meşhur sözler	el-Makâsıdü'l-hasene	Sehâvî ö. 902/1497
Meşhur sözler	Keşfü'l-hafâ	Aclûnî ö. 1162/1749

Derleme türlerinin öncü müellifleri (vefat, hicrî)

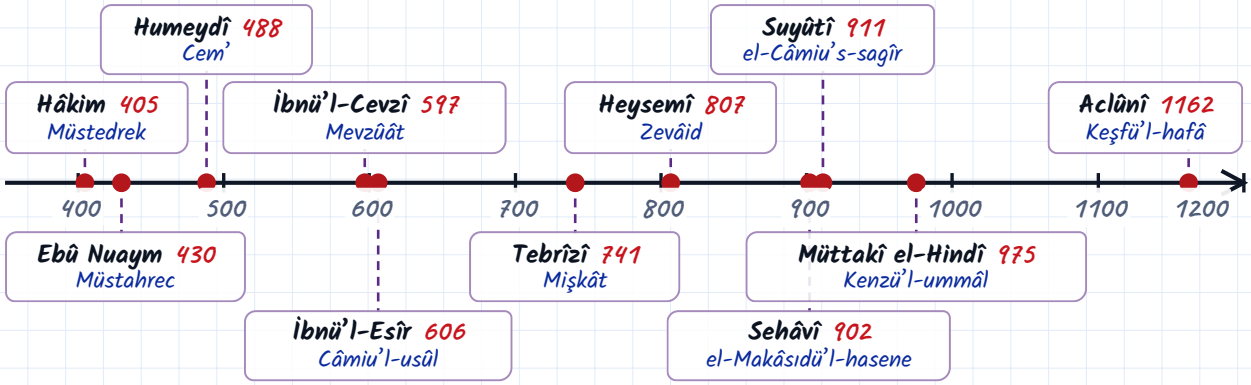

Eserlere dair açıklamalar

- **el-Müstedrek ale's-Sahîhayn**: Hâkim, Sahîhayn'da bulunmayan fakat Buhârî ile Müslim'in ya da birinin şartlarına uyduğunu düşündüğü hadisleri topladı. Sahîhayn'ın planına göre elli iki kitaba ayrılan eser bu yönüyle onların zeyli sayılır; rivayetlerin gerçekten bu şartları taşıyıp taşımadığı yazıldığı dönemden beri tartışılmış, Zehebî eseri tek tek inceleyerek değerlendirmiştir.
- **Mecmau'z-zevâid**: Heysemî, Ahmed b. Hanbel, Bezzâr ve Ebû Ya'lâ'nın müsnedleri ile Taberânî'nin üç mu'ceminin Kütüb-i sitte'ye olan fazlalarını önce ayrı ayrı kitaplarda topladı, sonra hocası Irâkî'nin tavsiyesiyle hepsini birleştirdi; eserde 18.776 hadis vardır.
- **Câmiu'l-usûl**: Rezîn'in Muvatta'ı içeren altılısını daha düzenli biçimde yeniden tertip eder; derleme (cem') türünün tipik örneğidir.
- **Kenzü'l-ummâl**: Müttakî el-Hindî, Suyûtî'nin üç eserindeki rivayetleri fıkıh konularına göre yeniden düzenlemiştir.
- **el-Câmiu's-sagîr**: kısa kavlî hadisleri alfabetik sıralar, senedleri çıkarır ve kaynaklarını rumuzlarla gösterir; Suyûtî'nin tamamlayamadığı Cem'u'l-cevâmi'in bir çeşit muhtasarıdır.
- **el-Mu'cemü'l-müfehres** kütüb-i tis'a'yı (Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, Dârimî, Muvatta', Müsned) kelime esasına göre fihristler; metindeki bir lafızdan hadisin bütün yerlerine ulaşılır.
- **Mişkâtü'l-mesâbîh**, Begavî'nin **Mesâbîhu's-sünne**'sini sahâbî ve kaynak bilgisi ekleyerek tamamlamak için yazılmıştır; Nevevî'nin eseri değildir.
- Suyûtî'nin **el-Leâli'l-masnûa**'sı İbnü'l-Cevzî'nin **el-Mevzûât**'ını esas alır ve onun zayıf, hatta hasen veya sahih bazı rivayetleri mevzû saymasını eleştirir. İbn Arrâk ise **Tenzîhü'ş-şerîa**'da iki eseri özetleyip yeni mevzû rivayetler ekler ve eserini Kanûnî Sultan Süleyman'a sunar.

Birçok kitap, tek eser: cem'

- **el-Makâsıdü'l-hasene** ve **Keşfü'l-hafâ**, halk arasında hadis diye dolaşan sözlerin aslını araştırır; bir sözün hadis olup olmadığını öğrenmek için ilk bakılacak eserlerdir.

Mevzû hadis literatüründe halka halka

İbnü'l-Cevzî · el-Mevzûât → **Suyûtî · el-Leâli'l-masnûa** → **İbn Arrâk · Tenzîhü'ş-şerîa**

Suyûtî, İbnü'l-Cevzî'nin bazı zayıf, hatta hasen ve sahih rivayetleri mevzû saymasını eleştirir; İbn Arrâk iki eseri özetleyip yeni mevzû rivayetler ekler.

Tahrîc: üç anlam ve araştırma yolları

Tahrîc kelimesinin üç anlamı

1 İsnadıyla nakletmek
hadisi kendi isnadıyla bir kitaba almak · erken dönem

2 Seçip yeni kitap yapmak
belli kitaplardan seçilen hadislerle

3 Kaynak ve sıhhat göstermek
aslî kaynaktaki yer + isnad ve sıhhat · yerleşik anlam, IV./X. yy'dan sonra

Elinizdeki bilgi	Başvurulacak eser türü
Hadisin sahâbî râvisi	**Müsnedler ve Mizzî'nin Tuhfetü'l-eşrâf'ı gibi etrâf kitapları**
Senedde geçen bir râvi	**Cerh-ta'dîl ve ricâl kitapları**
Metnin ilk kelimesi	**Etrâf, miftah ve fihristler; el-Câmiu's-sagîr gibi alfabetik eserler**
Metindeki herhangi bir kelime	**el-Mu'cemü'l-müfehres (Concordance)**
Hadisin konusu	**Câmi', musannef ve sünenler; Miftâhu künûzi's-sünne**
Mevzû veya meşhur olduğu söylenen bir söz	**Mevzûat kitapları; meşhur hadislere dair eserler**

İpucu İhtisas 2024'te tahrîcin üç anlamı soruldu; "sıhhat şartlarına uyduğu halde bir muhaddisin kitabına almadığı hadisleri toplamak" tahrîcin anlamı değildir (bu, müstedrekin tarifidir). 2019'da "tahrîc yapabilmek için sened ve metin birlikte bulunmalıdır" ifadesi yanlış kabul edildi. 2020'de lafızdan hareketle **el-Mu'cemü'l-müfehres**'e başvurmak doğru bir yöntem sayıldı.

İpucu Tür tanıma soruları çok sık gelir: müstedrek tarifi (2010, 2016 → Hâkim), "Sahîhayn'da olmayan, ikisinin şartına uyan hadisleri topladım" (2021 → Hâkim); zevâid örneği Heysemî'nin **Mecmau'z-zevâid**'i (2015); hadisleri farklı isnadlarla toplayan eser Ebû Nuaym'ın müstahreci (2022); derleme eseri İbnü'l-Esîr'in **Câmiu'l-usûl**'ü (2018); alfabetik sistemle yazılan eser Suyûtî'nin **el-Câmiu's-sagîr**'i (2014); halk dilindeki sözleri inceleyen eser Sehâvî'nin **el-Makâsıdü'l-hasene**'si (2020). 2025'te dört tarif sırasıyla "Zevâid – Meâlimü's-sünen – Nuhbetü'l-fiker – Müstahrec" diye eşleştirildi.

Dikkat! Begavî'nin iki eseri karıştırılır: **Şerhu's-sünne** bir şerh, **Mesâbîhu's-sünne** ise seçme bir derlemedir; Tebrîzî'nin **Mişkâtü'l-mesâbîh**'i ikincisinin üzerine kuruludur. Nevevî'nin eserleri arasında **el-Erbaûn**, **Riyâzü's-sâlihîn** ve **el-Minhâc** vardır; **Mişkâtü'l-mesâbîh** yoktur (İhtisas 2024).

Hadis literatürünü tanıtan rehber eserler

Eser	Müellif	Not
er-Risâletü'l-müstetrafe	**Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî** ö. 1927	Hadis kitaplarını türlerine göre tanıtan bibliyografya
Bustânü'l-muhaddisîn	**Abdülazîz ed-Dihlevî** ö. 1239/1824	Farsça, tamamlanmamış hadis kitapları bibliyografyası; Türkçeye çevrildi
Keşfü'z-zunûn	**Kâtib Çelebi**	Hadis eserlerini de tanıtan genel bibliyografya
el-Edebü'l-müfred	**Buhârî** ö. 256/870	Ahlâk ve âdâb hadisleri (Sahîh'ten ayrı bir eser)

İpucu İhtisas 2018'de hadis eserleri ve müellifleri hakkında araştırma yapan öğrencinin doğrudan başvurmayacağı eser **Tedrîbü'r-râvî** idi; Kettânî'nin **er-Risâletü'l-müstetrafe**'si ve Dihlevî'nin **Bustânü'l-muhaddisîn**'i bu amaçla yazılmış rehberlerdir. 2024'te ise el-Câmiu's-sagîr, ed-Dîbâc, Zehrü'r-rubâ, Misbâhu'z-zücâce ve Tedrîbü'r-râvî eserleri sayılarak Suyûtî soruldu.

Özet / Kendini Dene

Kartlarla hızlı tekrar

1 Müstedrek, müstahrec ve zevâid ne yapar?

cevap Müstedrek eksik tamamlar; müstahrec aynı hadisi yeni senedle verir; zevâid fazlalığı ayıklar.

2 Cem' türünün müellifleri sırasıyla kimlerdir?

cevap Humeydî → İbnü'l-Esîr (**Câmiu'l-usûl**) → Suyûtî → Müttakî el-Hindî → Rûdânî.

3 Alfabetik eser ve lafız fihristi örneği hangisidir?

cevap Alfabetik: **el-Câmiu's-sagîr**; lafız fihristi: **el-Mu'cemü'l-müfehres**.

4 Mevzûat ve meşhur sözler literatürünün müellifleri kimlerdir?

cevap Mevzûat: İbnü'l-Cevzî → Suyûtî → İbn Arrâk; meşhur sözler: Sehâvî, Aclûnî.

5 **Mişkâtü'l-mesâbîh** kimindir?

cevap Hatîb et-Tebrîzî ö. 741/1340.

BÖLÜM 3

KELÂM

Mu'tezile · Eş'ariyye · Mâtürîdiyye (mütekaddimûn / müteahhirûn) · Yeni devir · Şîa ve on iki imam · Reddiyeler · Kelâm tarihi · Kelâmcılar

Ekollerin Tasnifine Göre Kelâmî Eserler

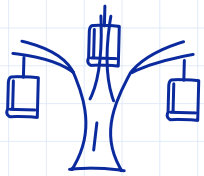

Kelâm, İslâm'ın inanç esaslarını naklî ve aklî delillerle temellendiren, bu esaslara yöneltilen itirazları cevaplayan ilimdir. Kelime, "bir fikri eksiksiz anlatan söz" anlamındaki kelm kökünden gelir. Aynı ilme **Usûlü'd-dîn**, **İlmü't-tevhîd** ve **el-Fıkhu'l-ekber** adları da verilir. Bu bölümde eserler ekollere göre sıralanır: önce Mu'tezile, sonra Ehl-i sünnet kelâmının iki kanadı Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye (her biri mütekaddimûn / müteahhirûn diye ikiye ayrılarak), ardından yeni devir kelâmı; sonraki başlıklarda Şîa, reddiyeler, kelâm tarihi ve ekollere göre kelâmcılar gelir.

Kelâmın doğuşunda iki grup sebep birlikte rol oynamıştır: iç sebepler (Cemel ve Sıffîn sonrası siyasî ayrılıklar, büyük günah tartışması, müteşâbih nasların yorumu) ve dış sebepler (fetihlerle karşılaşılan hıristiyan, yahudi ve dualist çevrelerin itirazları, tercüme hareketi). Büyük günah meselesiyle Hâricîler ve Mürcie, kader meselesiyle Kaderiyye ve Cebriyye ortaya çıkmış; kelâm bir ilim olarak Cehmiyye ve Mu'tezile elinde şekillenmiş, ardından Sünnî kelâm ekolleri teşekkül etmiştir.

Kelâm tarihinin dönemleri

Doğuş: Cehmiyye ve Mu'tezile (II./VIII. yy.) → **Mütekaddimûn: Eş'arî – Mâtürîdî çizgisi** → **Müteahhirûn: Gazzâlî ile başlayan felsefî kelâm** → **Yeni ilm-i kelâm (XIX. yy. sonu – XX. yy.)**

Ehl-i sünnet kelâmı mütekaddimûn ve müteahhirûn diye ikiye ayrılır; sınav soruları çoğu zaman bir eserin hangi döneme ait olduğunu sorar.

Mütekaddimûn metodu – Müteahhirûn metodu

Mütekaddimûn (ilk dönem)

- Aristo mantığından ve felsefeden bilinçli olarak uzak durur; akılcılığın özü Kur'an'dadır.
- Kelâm bir **usûlü'd-dîn** ilmidir, felsefî metafizik değildir.
- Kullanılan deliller: **kıyâsü'l-gâib ale'ş-şâhid**, sebr ve taksim, **in'ikâsü'l-edille** (delil çürürse iddia da çürür).
- Allah'ın varlığı **hudûs delili** ile ispat edilir; sıfat tartışmaları ağırlıktadır.
- Eş'ariyye'de **Gazzâlî**, Mâtürîdiyye'de **Ebü'l-Muîn en-Nesefî** ile sona erer.

↔

Müteahhirûn (sonraki dönem)

- **Gazzâlî** ile başlar; klasik mantık İslâmî ilimler arasına alınır, in'ikâsü'l-edille reddedilir.
- **Fahreddin er-Râzî**, Âmidî ve Beyzâvî ile **imkân delili** öne çıkar.
- Eserlerde felsefî bahisler kelâmî konulardan daha fazla yer kaplamaya başlar.
- Kelâmın konusu yalnız inanç esasları değil, **varlık ve bilgi problemleri** hâline gelir.
- Metin → şerh → hâşiye geleneği (Mevâkıf, Akâid, Makâsıd) medrese müfredatını belirler.

Kelâm tarihinin dönemleri (hicrî eksen)

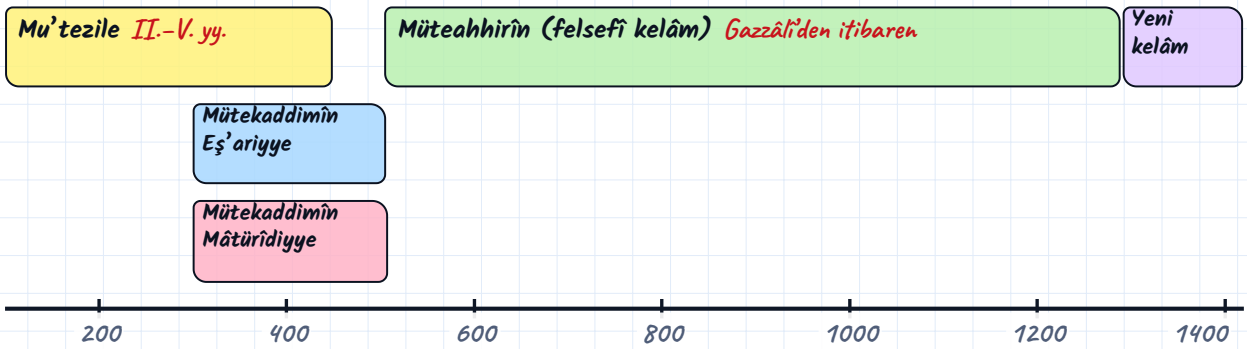

Sınırlar yaklaşıktır: mütekaddimîn dönemi Eş'ariyye'de **Gazzâlî** ö. 505/1111, Mâtürîdiyye'de **Ebü'l-Muîn en-Nesefî** ö. 508/1115 ile kapanır; **yeni ilm-i kelâm** XIX. yüzyıl sonu – XX. yüzyıldır.

İpucu İhtisas soruları: 2022'de "mütekaddimûn dönemine ait olmayan eser" → **el-Metâlibü'l-âliye** (Râzî); 2023'te dönemi farklı olan eser → **Şerhu'l-Mevâkıf** (diğerleri **Kitâbü't-Tevhîd**, **el-İbâne**, **el-Lüma'**); 2026'da "kelâmın konusu varlık ve bilgi problemleridir" anlayışı → **müteahhirûn kelâmı**. 2011'de dönem sınırını belirleyen şahıs sorulmuştur: DİA'ya göre müteahhirîn Eş'ariyye'de Gazzâlî ile başlar, Râzî bu yolu sistemleştirir; o yılın yayımlanan anahtarı Râzî'yi göstermektedir, iki ismi de bu bağlamda tanıyın.

İpucu İhtisas 2020: **Milel ve nihal** kelâmın isimlerinden **değildir** (usûlü'd-dîn, ilmü't-tevhîd, el-fıkhu'l-ekber kelâmın adlarıdır). İhtisas 2025: değişmeyen iman esasları **mesâil**, onları açıklamak için başvurulan yardımcı bilgiler **vesâil** diye adlandırılır.

1. Mu'tezile Ekolü

Doğuşu. Mu'tezile II./VIII. yüzyılın başlarında Basra'da, büyük günah işleyenin (mürtekib-i kebîre) durumu tartışılırken doğdu. Yaygın rivayete göre **Vâsıl b. Atâ** ö. 131/748, hocası **Hasan-ı Basrî**'nin ders halkasından ayrılınca "bizden ayrıldı" (**i'tizâl**) denmiş, mezhebin adı buradan gelmiştir. Kurucular arasında **Amr b. Ubeyd** ö. 144/761 da sayılır.

Hasan-ı Basrî'nin halkasından ayrılış: i'tizâl

Okulları. Abbâsîler devrinde iki merkez oluştu: **Basra okulu** (**Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Nazzâm, Cübbâîler, Kadı Abdülcebbâr**) ve **Bişr b. Mu'temir** ö. 210/825 tarafından kurulan **Bağdat okulu** (**Hayyât** bu okuldandır). Me'mûn'un desteğiyle devlet nezdinde güçlenen ekol, 218/833'te başlayan **mihne** (halku'l-Kur'ân sorgulamaları) döneminde muhaliflerine baskı uygulamış; bu tavır Sünnî kelâm ekollerinin doğuşunu hızlandırmıştır.

Mu'tezile'nin iki okulu

Basra okulu

- Kurucusu **Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf** ö. 235/849-50 [?]
- **Nazzâm, Ebû Ali el-Cübbâî** ve **Ebû Hâşim el-Cübbâî**
- Son büyük kelâmcısı **Kadı Abdülcebbâr** ö. 415/1025
- Son temsilcilerinden **Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî**

↔

Bağdat okulu

- Kurucusu **Bişr b. Mu'temir** ö. 210/825
- **Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât** → **el-İntisâr**
- İki okulun görüş ayrılıkları → Ebû Reşîd, **el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn**

Temel yaklaşımı. İnanç alanını sistemli biçimde ortaya koyan **ilk mezheptir**; aklı merkeze alır, müteşâbih nasları te'vil eder. Beş esası (**el-usûlü'l-hamse**) benimsemeyi Müslüman olmak için değil, **Mu'tezilî sayılmak için** şart koşar.

Mu'tezile'nin beş esası (el-usûlü'l-hamse)

Usûl-i hamse

- **Tevhid**: ezelî sıfatlar kabul edilmez (kadîmler çoğalır), Kur'an mahlûktur, Allah âhirette görülmez
- **Adl**: Allah kabih fiil işlemez; kul fiilinin yaratıcısıdır; kul için en iyisini (aslah) yaratmak Allah'a vâciptir
- **Va'd ve vaîd**: vaat ve tehdit mutlaka gerçekleşir; tövbesiz ölen büyük günahlı cehennemde ebedî kalır
- **el-Menzile beyne'l-menzileteyn**: büyük günah işleyen mümin de kâfir de değildir, fâsıktır
- **Emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker**: Mu'tezile ve Hâricîlere göre farz-ı ayındır

Biliyor muydun? Kadı Abdülcebbâr, beş esasla sınırlamanın gerekçesini her esasın bir muhalif gruba cevap olmasıyla açıklar: va'd ve vaîd Mürcie'ye, menzile beyne'l-menzileteyn Hâricîlere, emr bi'l-ma'rûf İmâmiyye'ye karşıdır. Menzile ilkesiyle Mu'tezile, büyük günahlıyı kâfir sayan Hâricîler ile onu tam mümin sayan Mürcie arasında orta bir yer tutar.

Biliyor muydun? el-Usûlü'l-hamse adıyla ilk eseri **Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf** yazmıştır; aynı adı taşıyan eserler Hişâm el-Fuvatî, Ca'fer b. Harb ve Kadı Abdülcebbâr'a da nispet edilir.

Eser	Müellif	Açıklama
el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl	**Kadı Abdülcebbâr** ö. 415/1025	Mu'tezile kelâmını bütün ayrıntısıyla günümüze taşıyan ansiklopedik eser: beş esasın yanında nübüvvet ve şerâî konularını da işler. Aslı yirmi cilt olup on beş kadar cildi yayımlanmıştır.
Şerhu'l-Usûli'l-hamse	**Kadı Abdülcebbâr** ö. 415/1025	Beş esası açıklayan, öğrencilerine imlâ ettirilen eser. Abdülkerîm Osman'ın 1965 neşrinin aslında öğrencisi **Mânkdîm Şeşdîv**'in ö. 425/1034 bu şerhe yazdığı ta'lîk olduğu ileri sürülmüştür.
Tesbîtü delâili'n-nübüvve	**Kadı Abdülcebbâr**	Nübüvvetin delillerini işleyen kelâm eseri; DİA'nın Mu'tezile literatüründe anılır.
Müteşâbihü'l-Kur'ân	**Kadı Abdülcebbâr**	Zâhiri Mu'tezile görüşüne ters düşen âyetleri ekolün usulüyle yorumlar.
Tenzîhü'l-Kur'ân ani'l-metâin	**Kadı Abdülcebbâr**	Kur'an'a yöneltilen tenkitleri ve âyetler arasında çelişki bulunduğu iddialarını cevaplar.
el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-teklîf	**İbn Metteveyh** ö. V./XI. yüzyılın ortaları	Hocası Abdülcebbâr'ın **el-Muhît bi't-teklîf** adlı eserinin şerhi; eser Abdülcebbâr'a değil öğrencisine aittir.
Resâilü'l-Câhız	**Câhız** ö. 255/869	Mu'tezile'den günümüze ulaşan ilk eserler Câhız'ındır; kelâm konularını da içeren risâleleri bu adla derlenmiştir.
el-İntisâr	**Ebü'l-Hüseyin el-Hayyât** ö. 300/913 [?]	**İbnü'r-Râvendî**'nin Mu'tezile'yi hedef alan **Fadîhatü'l-Mu'tezile**'sine yazılmış reddiye; ekolün ilk dönemini öğrenmek için temel kaynaktır.
el-Mu'temed fî usûli'l-fıkh	**Ebü'l-Hüseyin el-Basrî** ö. 436/1044	Müellifi Mu'tezilî olduğu ve Mu'tezilî düşünceyi yansıttığı için listede yer alır; türü fıkıh usûlüdür.

Eser	Müellif	Açıklama
el-Mesâil fi'l-hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn	Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî ö. V./XI. yüzyılın ortaları	Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat okulları arasındaki görüş ayrılıklarını karşılaştırır; müellif Basra okulunun son temsilcilerindendir.
Tabakâtü'l-Mu'tezile	İbnü'l-Murtazâ ö. 840/1437	Zeydî imamın, Mu'tezilî âlimleri kuşaklara (tabakalara) göre tanıttığı biyografi eseri.
Târîhu'l-Cehmiyye ve'l-Mu'tezile	Cemâleddin el-Kâsımî ö. 1332/1914	Cehmiyye ve Mu'tezile'nin tarihini inceleyen modern çalışma.
el-Mu'tezile	Zühdî Hasan Cârullah	Mezhebin tarihini ve fikirlerini ele alan modern araştırma (Beyrut 1990).
Felsefetü'l-Mu'tezile	Albert Nasrî Nâdir	Mu'tezile düşüncesini felsefî açıdan inceleyen modern araştırma (İskenderiye 1950-1951).

Kadı Abdülcebbâr halkası

Kadı Abdülcebbâr
(ö. 415/1025) · Basra Mu'tezilesinin son büyük kelâmcısı, Şâfiî fakih

- **Şerhu'l-Usûli'l-hamse**
  Abdülcebbâr'ın imlâ ettirdiği şerh
  - hâşiye **Ta'lîk alâ Şerhi'l-Usûli'l-hamse**
    Mânkdîm Şeşdîv (ö. 425/1034)
- **el-Muhît bi't-teklîf**
  Abdülcebbâr'ın metni
  - şerh **el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-teklîf**
    İbn Metteveyh
- **el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl**
  ana eseri · 20 cilt
- **Müteşâbihü'l-Kur'ân · Tenzîhü'l-Kur'ân ani'l-metâin**
  Kur'an'a dair eserleri

20 cilt	≈15 cilt	5	131/748
el-Muğnî'nin aslı	el-Muğnî'nin yayımlanan kısmı	usûl-i hamse	Vâsıl b. Atâ'nın vefatı

⚠ **Dikkat!** **Şerhu'l-Usûli'l-hamse** sınavlarda **Kadı Abdülcebbâr**'ın eseri olarak bilinir ve DİA da onu Abdülcebbâr'a nispet eder. Ancak basılı neşrin gerçekte öğrencisi Mânkdîm Şeşdîv'in bu şerhe yazdığı ta'lîk olduğu görüşü güçlüdür. **el-Mecmû' fi'l-Muhît bi't-teklîf** ise İbn Metteveyh'indir.

Dikkat! Aynı adlı eserler: **el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl** → **Kadı Abdülcebbâr** (kelâm) · **el-Muğnî** → **İbn Kudâme** ö. 620/1223, Hırakî'nin muhtasarına yazılmış Hanbelî fıkıh şerhi. **el-Mu'temed** → **Ebü'l-Hüseyin el-Basrî**, fıkıh usûlü.

İpucu Mu'tezile soruları çoğunlukla görüş–esas eşleştirmesi şeklindedir: "aslah Allah'a vâciptir" ve "kul fiilinin hâlıkıdır" → adl (İhtisas 2012, 2018); "ezelî sıfatlar kadîmleri çoğaltır" ve "Kur'an mahlûktur" → tevhid (2024). Beş esasın ortak adı "usûl-i hamse"dir (2013); "takdîs" bu esaslardan değildir (2016). 2024'te Abdülcebbâr'ın ansiklopedik eseri olarak **el-Muğnî** soruldu.

Dikkat! Tuzak şıklar: "Allah'ın sıfatları zâtının ne aynı ne gayrıdır" Mu'tezile'nin değil Ehl-i sünnetin formülüdür (İhtisas 2017). Mu'tezile'ye göre büyük günahlı kâfir olmaz, fâsıktır; "kâfir olur" diyen şık yanlıştır (2025). Büyük günahlıyı kâfir sayan Hâricîlerdir.

Mu'tezile özeti

Kurucu
Vâsıl b. Atâ ö. 131/748

İlk Usûlü'l-hamse
Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf

Bağdat okulunun kurucusu
Bişr b. Mu'temir

En kapsamlı eser
el-Muğnî → **Kadı Abdülcebbâr**

İlk dönemin kaynağı
el-İntisâr → **Hayyât**

Basra–Bağdat ihtilafları
Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî

2. Eş'ariyye Ekolü

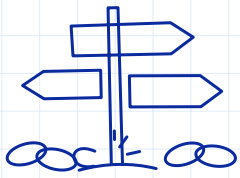

Kırk yaşında yol ayrımı: Mu'tezile'den Ehl-i sünnete

Doğuşu. Mu'tezile'nin nakli ihmal eden akılcılığı ve mihne dönemindeki baskıları, IV./X. yüzyılın başında köklü Sünnî kelâm ekollerinin doğmasına zemin hazırladı. **Ebü'l-Hasan el-Eş'arî**, kırk yaşına kadar hocası **Ebû Ali el-Cübbâî**'nin çizgisinde Mu'tezilî idi; başta vücûb alellah (Allah'a bir şeyin vâcip olması) fikri olmak üzere Mu'tezile görüşlerini nakle ve akla aykırı bularak ayrıldı ve Ehl-i sünnet'i savundu. Ondan önce **İbn Küllâb**, **Hâris el-Muhâsibî** ve **Kalânisî** Sünnî kelâmın öncüleriydi.

Temel ilkeleri. Akaidde hadisleri delil olarak kullanır; sıfât-ı meânîyi ispat eder; kul fiilleri dahil her şeyin kaderin kapsamında olduğunu, insanın fiillerini kesb ettiğini, fiilin ise Allah tarafından yaratıldığını kabul eder. Tabiat anlayışı atomculuğa (cevher–araz) dayanır. Mensuplarına Eşâire de denir.

Yayılması. **Bâkıllânî** ekolün "ikinci kurucusu" sayılır; cevher, araz ve âdet kavramlarıyla tabiat felsefesini geliştirmiş, in'ikâsü'l-edille ilkesini koymuştur. Ekol, Nizâmülmülk'ün kurduğu

Nizâmiye medreseleri sayesinde Selçuklu coğrafyasında, Muvahhidler eliyle Kuzey Afrika'da kökleşmiştir.

Ebü'l-Hasan el-Eş'arî d. 260/873-74 Basra · ö. 324/935-36 Bağdat · Eş'ariyye'nin kurucusu

- Hocası ve üvey babası **Ebû Ali el-Cübbâî**'nin yanında kırk yaşına kadar Mu'tezilî idi; sonra ayrılarak Ehl-i sünnet kelâmını savundu.
- Kelâm eserleri: **el-İbâne an usûli'd-diyâne** · **el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'**; mezhepler tarihi: **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**
- Çizgisini sürdürenler: **Bâkıllânî** · **İbn Fûrek** · **Ebû İshak el-İsferâyînî** → **Abdülkâhir el-Bağdâdî** · **Cüveynî** → **Gazzâlî**

a) Mütekaddimûn

Eser	Müellif	Açıklama
el-İbâne an usûli'd-diyâne	**Ebü'l-Hasan el-Eş'arî** ö. 324/935-36	Ahmed b. Hanbel çizgisine yakın, Selef üslubuna en çok benzeyen akaid risâlesi; bu yüzden Eş'arî'nin geçiş dönemi eseri sayılır.
el-Lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'	**Ebü'l-Hasan el-Eş'arî**	Eş'arî'nin kelâm metodunu en iyi gösteren eseri; bid'at ehline karşı aklî delillerle yazılmıştır.
Mücerredü makâlâti'ş-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî	**İbn Fûrek** ö. 406/1015	Eş'arî'nin görüşlerini konu konu derler; kaybolmuş eserlerinden yapılan aktarımlar sayesinde kurucunun düşüncesini öğrenmenin ana kaynağıdır.
Temhîdü'l-evâil ve telhîsü'd-delâil (et-Temhîd)	**Bâkıllânî** ö. 403/1013	Eş'arî kelâmını sistemleştiren ilk büyük eserlerden; aynı zamanda diğer din ve mezheplere reddiyeler içerir.
Usûlü'd-dîn	**Abdülkâhir el-Bağdâdî** ö. 429/1037-38	Ehl-i sünnet akaidini on beş esas altında toplayan sistematik eser.
el-Esmâ ve's-sıfât	**Beyhakî** ö. 458/1066	Allah'ın isim ve sıfatlarına dair âyet ve hadisleri senedleriyle bir araya getirir; muhaddis bir Eş'arî'nin eseridir.
eş-Şâmil fî usûli'd-dîn	**İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî** ö. 478/1085	Cüveynî'nin en hacimli kelâm eseri; **el-İrşâd** ve **el-Akîdetü'n-Nizâmiyye** ile birlikte mütekaddimîn döneminin son halkasını temsil eder.

b) Müteahhirûn

Müteahhirîn dönemi Gazzâlî ile açılır: Gazzâlî bir yandan **Tehâfütü'l-felâsife** ile Meşşâî filozofları eleştirmiş, öte yandan Aristo mantığını İslâmî ilimlere katmış ve "mantık

bilmeyenin ilmine güvenilmez" demiştir. Şehristânî felsefe–kelâm ilişkisini güçlendirmiş, Fahreddin er-Râzî felsefî kelâmı sistemli hâle getirmiş, Îcî–Teftâzânî–Cürcânî çizgisiyle bu kelâm medreselerin ders kitaplarına dönüşmüştür.

Eser	Müellif	Açıklama
el-İktisâd fi'l-i'tikâd	**Gazzâlî** ö. 505/1111	Gazzâlî'nin kelâm metodunu uyguladığı sistematik eseri; müellif yine de nihai hakikate keşf yoluyla ulaşılacağını savunur.
Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-kelâm	**Şehristânî** ö. 548/1153	Yirmi bölüm (kâide) hâlinde düzenlenmiş; kelâmî meselelere felsefî açıdan yaklaşır.
el-Metâlibü'l-âliye	**Fahreddin er-Râzî** ö. 606/1210	Râzî'nin kelâma dair en hacimli eseri; ömrünün sonunda yazdığı kelâm–felsefe sentezi.
el-Muhassal (Muhassalu efkâri'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn)	**Fahreddin er-Râzî**	Önceki ve sonraki düşünürlerin görüşlerini özetleyen, felsefî kelâmın temel metni. Şerhi: **Telhîsü'l-Muhassal**, **Nasîrüddin et-Tûsî** ö. 672/1274
Ebkârü'l-efkâr	**Seyfeddin el-Âmidî** ö. 631/1233	Âmidî'nin hacimli kelâm eseri.
Gâyetü'l-merâm fî ilmi'l-kelâm	**Seyfeddin el-Âmidî**	Âmidî'nin daha muhtasar kelâm kitabı; büyük eserinin özlü bir sunumu niteliğindedir.
Tavâliu'l-envâr	**Kâdî Beyzâvî** ö. 685/1286	Kısa ve yoğun bir kelâm metni. Şerhi: **Metâliu'l-enzâr**, **Şemseddin el-İsfahânî** ö. 749/1349
el-Mevâkıf fî ilmi'l-kelâm	**Adudüddin el-Îcî** ö. 756/1355	Müteahhirîn kelâmının ders kitabı; "mevkıf" adı verilen altı bölümden oluşur.
Şerhu'l-Akâid	**Sa'deddin et-Teftâzânî** ö. 792/1390	**Necmeddin en-Nesefî**'nin ö. 537/1142 Mâtürîdî metni **el-Akâid**'e yazılmış şerh; medreselerde en çok okunan akaid kitabı. Üzerine elli kadar şerh, hâşiye ve ta'lîk yazılmıştır.
Şerhu'l-Makâsıd	**Sa'deddin et-Teftâzânî**	Teftâzânî'nin kendi metni **el-Makâsıd**'a yazdığı hacimli şerh; imâmet bahsinde Şîa'ya geniş cevaplar içerir.
Şerhu'l-Mevâkıf	**Seyyid Şerîf el-Cürcânî** ö. 816/1413	Îcî'nin **el-Mevâkıf**'ına yazılmış en meşhur şerh.
Akîdetü ehli't-tevhîd (el-Kübrâ)	**Senûsî** ö. 895/1490	Senûsî'nin dört akaid eserinin en genişi. Küçüğü **es-Suğrâ** (= **Ümmü'l-berâhîn**, **es-Senûsiyye**) en meşhur olanıdır.

Eser	Müellif	Açıklama
Umdetü ehli't-tevfîk ve't-tesdîd	**Senûsî**	Senûsî'nin kendi **Akîdetü ehli't-tevhîd** (el-Kübrâ) eserine yazdığı şerh (tam adı: Umdetü ehli't-tevfîk ve't-tesdîd fî şerhi Akîdeti ehli't-tevhîd).
Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye	**Celâleddin ed-Devvânî** ö. 908/1502	Îcî'nin kısa akaid risâlesi **el-Akâidü'l-Adudiyye**'nin şerhi.
Cevheretü't-tevhîd	**İbrâhim el-Lekânî** ö. 1041/1632	Eş'arî akaidini 144 beyitte özetleyen manzume; Eş'arî–Mâlikî çevrelerde ders metni olmuştur.

Nesefî Akâidi → Teftâzânî → hâşiyeler

el-Akâid (Akâidü'n-Nesefî)
Necmeddin Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142) · Mâtürîdî metin

- şerh **Şerhu'l-Akâid** — Teftâzânî (ö. 792/1390)
  - hâşiye **Hâşiye** — Hayâlî (ö. 875/1470 [?])
  - hâşiye **Hâşiye** — Kestelî (ö. 901/1496)
  - hâşiye **Hâşiye** — İsâmüddin el-İsferâyînî (ö. 945/1538)

Siyalkûtî ö. 1067/1657 doğrudan Şerhu'l-Akâid'e değil, Hayâlî hâşiyesine hâşiye yazmıştır; bu eser onun başyapıtı sayılır. Bu, "hâşiye üzerine hâşiye" geleneğinin tipik örneğidir.

Şerh geleneğinin basamakları: bir Mâtürîdî metnin yolculuğu

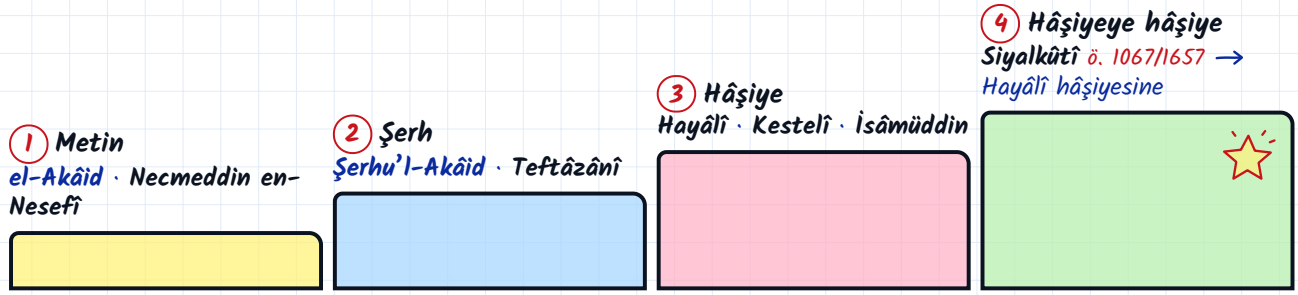

Îcî'nin iki metni ve şerhleri

Adudüddin el-Îcî
(ö. 756/1355)

- **el-Mevâkıf fî ilmi'l-kelâm** — altı mevkıf

şerh **Şerhu'l-Mevâkıf**
Seyyid Şerîf el-Cürcânî (ö. 816/1413)

el-Akâidü'l-Adudiyye
kısa akaid risâlesi

şerh **Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye**
Celâleddin ed-Devvânî (ö. 908/1502)

⚠ **Dikkat!** **Şerhu'l-Akâid** Eş'ariyye müteahhirûnu içinde sayılır, çünkü şârih Teftâzânî'dir; fakat şerh edilen metin **Necmeddin en-Nesefî**'nin Mâtürîdî akaididir. "Metin Mâtürîdî, şârih Teftâzânî" diye hatırlayın.

⚠ **Dikkat!** Aynı adlı eserler:
· **el-İbâne an usûli'd-diyâne** → **Eş'arî** · **el-İbâne** → **İbn Batta** ö. 387/997 (Hanbelî)
· **el-Lüma'** → **Eş'arî** (kelâm) · **Ebû İshak eş-Şîrâzî** ö. 476/1083 (fıkıh usûlü) · **Serrâc** ö. 378/988 (tasavvuf)
· **et-Temhîd** → **Bâkıllânî** (Eş'arî) · **et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd** → **Ebû Şekûr es-Sâlimî** ö. 460/1068'den sonra · **et-Temhîd li-kavâidi't-tevhîd** → **Ebü'l-Muîn en-Nesefî** ö. 508/1115
· **el-İktisâd fi'l-i'tikâd** → **Gazzâlî** · **el-İktisâd** → **Ebû Ca'fer et-Tûsî** ö. 460/1067 (Şiî akaid)

Hatırla! Senûsî akideleri (dört eser): **el-Mukaddime fi't-tevhîd** · **es-Suğrâ** (= **Ümmü'l-berâhîn**) · **el-Vüstâ** · **el-Kübrâ** (**Akîdetü ehli't-tevhîd**). Suğrâ, Allah hakkında vâcip olan yirmi sıfatı ve bunların zıddı yirmi müstahîli sayar. Mağrib'de Eş'arî akaidinin ders metinleridir; **Lekânî**'nin **Cevheretü't-tevhîd**'i bu çizginin manzum halkasıdır.

İpucu İhtisas 2025'te **Şerhu'l-Mevâkıf**'ın müellifi → Seyyid Şerîf el-Cürcânî; 2012'de felsefî kelâm dönemini sistemli olarak başlatan **el-Metâlibü'l-âliye** ve **el-Muhassal**'ın yazarı → Fahreddin er-Râzî; 2010'daki eser–müellif sorusunda "Şerhu'l-Makâsıd – Bâkıllânî" yanlış eşleştirmedir (doğrusu Teftâzânî). 2011'de **el-Mevâkıf**'ın müellifi soruldu: doğrusu Îcî'dir; Cürcânî onun şârihidir (o yılın yayımlanan anahtarındaki harf bu soruyla uyuşmuyor).

3. Mâtürîdiyye Ekolü

Doğuşu. **Ebû Mansûr el-Mâtürîdî** ö. 333/944, muhtemelen Eş'arî'den de önce, Mâverâünnehir'de (Semerkant) Sünnî kelâm ekolünü kurdu. Ekolün kökü Ebû Hanîfe'nin ilim geleneğidir; bu yüzden DİA ekolü "Ebû Hanîfe ve Mâtürîdî'nin görüşleri etrafında oluşan kelâm mektebi" diye tanımlar.

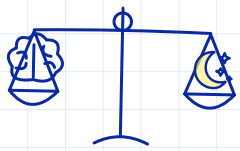

Eş'ariyye'den daha akılcı, Mu'tezile'ye eleştirel

Temel ilkeleri. Eş'ariyye'ye göre daha akılcı bir yöntem izler; akılcılıkta Mu'tezile'ye yaklaşmakla birlikte Mu'tezile'yi sert biçimde eleştirir. Bilgi kaynakları duyular, akıl ve doğru haberdir. Mâtürîdî'ye

ve Semerkant âlimlerine göre akıl yürütebilen kişi, kendisine peygamber daveti ulaşmasa da Allah'ı tanımakla yükümlüdür. Allah'ın fiilleri hikmetlidir; insan fiillerinin gerçek fâilidir ve cüz'î irade sayesinde sorumludur.

Yayılması. Hanefî fıkhıyla birleşerek Müslüman çoğunluğun itikadî mezhebi hâline geldi. Bugün Türkiye, Orta Asya Türk cumhuriyetleri, Hindistan–Pakistan, Malezya ve Endonezya gibi geniş bir coğrafyada yaygındır.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ö. 333/944 · Semerkant · Mâtürîdiyye'nin kurucusu, müfessir ve fakih

- Semerkant'ın Mâtürîd mahallesine nispet edilir; ilmî silsilesi hocaları aracılığıyla Ebû Hanîfe'ye ulaşır.
- Eserleri: **Kitâbü't-Tevhîd** (kelâm) · **Te'vîlâtü'l-Kur'ân** (Te'vîlâtü ehli's-sünne; tefsir olmakla birlikte kelâm meselelerine geniş yer verir)
- Ekolün öncü metinleri Ebû Hanîfe'ye nispet edilen risâlelerdir: **el-Fıkhu'l-ekber** · **el-Âlim ve'l-müteallim** · **el-Vasıyye**.

Eş'arî – Mâtürîdî: karşılaştırma

Mâtürîdiyye

- Kurucu: Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ö. 333/944, Semerkant; Hanefî gelenek
- Akıl yürütebilen, peygamber daveti ulaşmasa da Allah'ı tanımakla yükümlüdür
- Tekvin ezelî ve ayrı bir sübûtî sıfattır (sübûtî sıfatlar sekiz)
- İnsan fiilinin fâilidir; cüz'î irade yaratılmış değildir
- İmanda istisna ("inşallah müminim") yapılmaz; iman artıp eksilmez
- Kadın peygamber olmaz; teklîf-i mâ lâ yutâk câiz değildir

↔

Eş'ariyye

- Kurucu: Ebü'l-Hasan el-Eş'arî ö. 324/935-36, Basra–Bağdat; Şâfiî ve Mâlikî çevreler
- Hadisleri akaidde delil olarak daha geniş kullanır; nakle daha bağlıdır
- Tekvin ayrı sıfat değildir; fiilî sıfatlar hâdis kabul edilir (sübûtî sıfatlar yedi)
- İnsan fiilini kesb eder, fiili yaratan Allah'tır
- Eş'arîler, Mâtürîdîlerin bekâ, tekvin ve hikmeti kadîm sıfat saymasını eleştirmiştir
- Genel kanaate göre teklîf-i mâ lâ yutâk aklen câizdir

≈50
Beyâzîzâde'ye göre iki ekol arasındaki görüş farkı

36
İşârâtü'l-merâm'da ele alınan ihtilaf

333/944
Mâtürîdî'nin vefatı

324/935-36
Eş'arî'nin vefatı

Mâtürîdiyye ∩ Eş'ariyye

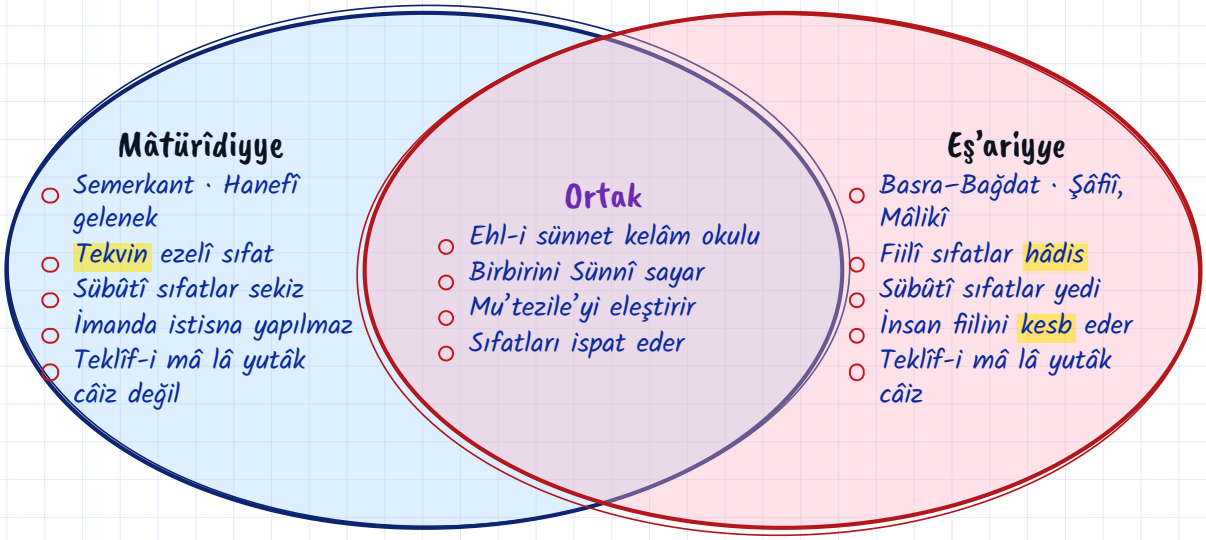

Bilgi İki ekol birbirini ayrı ama Sünnî bir kelâm okulu olarak görmüştür: **Ebü'l-Muîn en-Nesefî** "ashabımızın ilkleri" arasında İbn Küllâb ve Eş'arî'yi sayar. Eş'arî–Mâtürîdî ihtilaflarına müstakil risâleler de yazılmıştır; bunların en meşhuru Beyâzîzâde'nin **İşârâtü'l-merâm**'ıdır.

İpucu İhtisas 2021: "Mâtürîdîlere göre bütün fiilî sıfatları kapsayan tekvin kadîmdir" ve "Eş'arîlere göre fiilî sıfatlar hâdistir" doğru; "Selefiyye'ye göre fiilî sıfatlar te'vil edilmelidir" yanlış kabul edildi. İhtisas 2022: "Teklîf-i mâ lâ yutâk câiz değildir (Mâtürîdiyye)" doğru; "aslah Allah'a vâciptir (Eş'ariyye)" yanlış (bu Mu'tezile'nindir). 2024: Mâtürîdîler insan fiilinin Allah'a ve insana bakan iki yönü olduğunu vurgular.

a) Mütekaddimûn

Eser	Müellif	Açıklama
el-Fıkhu'l-ekber	**Ebû Hanîfe** ö. 150/767	Ebû Hanîfe'ye nispet edilen akaid risâlesi; ekolün öncü metni. "el-Fıkhu'l-ekber" tabiri kelâmın adlarından biri olarak da kullanılır. Şerhi: **Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber**, **Aliyyülkârî**
el-Âlim ve'l-müteallim	**Ebû Hanîfe**	Hoca–öğrenci arasında soru-cevap biçiminde akaid risâlesi.
el-Vasıyye	**Ebû Hanîfe**	Ehl-i sünnet akidesini maddeler hâlinde özetleyen vasiyet risâlesi.
Kitâbü't-Tevhîd	**Ebû Mansûr el-Mâtürîdî** ö. 333/944	Ekolün temel kelâm eseri; ağırlıklı olarak Allah'ın varlığı ve birliğini işler. Türkçeye **Bekir Topaloğlu** çevirmiştir.

Eser	Müellif	Açıklama
Te'vîlâtü'l-Kur'ân	**Ebû Mansûr el-Mâtürîdî**	Mâtürîdî'nin tefsiri (Te'vîlâtü ehli's-sünne); kelâm meselelerine geniş yer verdiği için ekolün temel kaynaklarındandır.
es-Sevâdü'l-a'zam	**Hakîm es-Semerkandî** ö. 342/953	Ehl-i sünnet akidesini altmış iki başlık hâlinde özetleyen muhtasar eser; Sâmânîlerin resmî akidesi kabul edilmiş, bölge medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Şerhi: **Selâmü'l-ahkem ale's-Sevâdi'l-a'zam**, **İbrâhim Hilmî**
Cümelü usûli'd-dîn	**Ebû Seleme es-Semerkandî**	Semerkant ekolünün muhtasar akaid eseri (İstanbul 1989 neşri); müellifi IV./X. yüzyıl Semerkant âlimlerindendir.
Usûlü'd-dîn	**Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî** ö. 493/1100	"Sadrülislâm" lakaplı müellifin Mâtürîdî kelâmını özetleyen eseri; ekolün muhtasar kaynaklarından sayılır.
Tebsıratü'l-edille	**Ebü'l-Muîn en-Nesefî** ö. 508/1115	Mâtürîdiyye'nin görüşlerini açıklayıp yayan asıl kaynak; metodik ve sistematik yapısıyla **Kitâbü't-Tevhîd**'in şerhi niteliğindedir. Mütekaddimîn dönemi Mâtürîdiyye'de Ebü'l-Muîn ile kapanır.

b) Müteahhirûn

Müteahhirîn döneminde Eş'ariyye güçlü kelâmcılarla hâkim kültür hâline gelince Mâtürîdiyye'de hacimli eser azaldı; ekolün devamını daha çok kısa akaid metinleri, manzumeler ve bunların şerhleri sağladı.

Eser	Müellif	Açıklama
el-Akâid (Akâidü'n-Nesefî)	**Necmeddin Ömer en-Nesefî** ö. 537/1142	Kısa akaid metni; asıl şöhretini **Teftâzânî**'nin **Şerhu'l-Akâid**'inden alır.
Bed'ü'l-emâlî (el-Emâlî, el-Kasîdetü'l-lâmiyye, Kasîde-i Emâlî)	**Sirâceddin el-Ûşî** ö. 575/1179 [?]	569/1174'te yazılan, genellikle 66 beyit kabul edilen akaid manzumesi; beyitleri lâm harfiyle bittiği için "Lâmiyye" de denir. Çok sayıda Arapça ve Türkçe şerhi vardır.
el-Kifâye fi'l-hidâye	**Nûreddin es-Sâbûnî** ö. 580/1184	Sâbûnî'nin asıl ve hacimli kelâm eseri.
el-Bidâye fî usûli'd-dîn	**Nûreddin es-Sâbûnî**	**el-Kifâye**'den öğretim amacıyla yapılmış ihtisar; Bekir Topaloğlu'nun **Mâtürîdiyye Akaidi** adıyla yaptığı çevirisiyle tanınır.

Eser	Müellif	Açıklama
es-Sahâifü'l-ilâhiyye	**Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî** ö. 702/1303	Râzî sonrası müteahhirîn üslubunda yazılmış kelâm eseri; Allah'ın zât ve sıfatlarını ve mümkin varlıkları inceler.
el-Umde (Umdetü'l-akâid)	**Ebü'l-Berekât en-Nesefî** ö. 710/1310	Kısa akaid metni; müellif onu **el-İ'timâd fi'l-i'tikâd** adıyla kendisi şerhetmiştir.
el-Müsâyere	**Kemâleddin İbnü'l-Hümâm** ö. 861/1457	Gazzâlî'nin **er-Risâletü'l-Kudsiyye**'sinin düzenini izler; Mâtürîdî ve Eş'arî görüşlerini birlikte değerlendirir.
el-Kasîdetü'n-Nûniyye	**Hızır Bey** ö. 863/1459	Kelâm meselelerini işleyen 105 beyitlik manzume; öğrencisi **Hayâlî**'nin şerhiyle meşhurdur.
Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber (Minehu'r-ravzi'l-ezher)	**Aliyyülkârî** ö. 1014/1605	Ebû Hanîfe'nin **el-Fıkhu'l-ekber**'ine yazılmış en meşhur şerh.
İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm	**Beyâzîzâde Ahmed Efendi** ö. 1098/1687	Müellifin Ebû Hanîfe'nin risâlelerinden derlediği **el-Usûlü'l-münîfe**'ye kendi yazdığı şerh; Mâtürîdî–Eş'arî farklarından otuz altısını inceler.
Merâhu'l-meâlî fî şerhi'l-Emâlî	**Mütercim Ahmed Âsım Efendi** ö. 1235/1819	Ûşî'nin **Bed'ü'l-emâlî**'sine III. Selim'e ithafen yazılmış, en çok rağbet gören Türkçe şerh (İstanbul 1266).
Selâmü'l-ahkem ale's-Sevâdi'l-a'zam	**İbrâhim Hilmî b. Hüseyin**	Hakîm es-Semerkandî'nin **es-Sevâdü'l-a'zam**'ına yazılmış şerh.

Ebû Hanîfe risâlelerinden doğan eserler

Ebû Hanîfe'nin akaid risâleleri
Ebû Hanîfe (ö. 150/767) · el-Fıkhu'l-ekber, el-Âlim ve'l-müteallim, el-Vasıyye…

- şerh **Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber (Minehu'r-ravzi'l-ezher)**
  Aliyyülkârî (ö. 1014/1605) · el-Fıkhu'l-ekber şerhi
- **el-Usûlü'l-münîfe**
  Beyâzîzâde · beş risâleden derleme
  - şerh **İşârâtü'l-merâm min ibârâti'l-İmâm**
    Beyâzîzâde (ö. 1098/1687)

Mâtürîdî manzumeleri ve şerhleri

Mâtürîdî akaid manzumeleri
ezber için yazılmış kasideler

- nazım **Bed'ü'l-emâlî (Lâmiyye)**
  Sirâceddin el-Ûşî (ö. 575/1179 [?]) · 66 beyit

şerh **Merâhu'l-meâlî fî şerhi'l-Emâlî**
Mütercim Âsım (ö. 1235/1819) · Türkçe

nazım **el-Kasîdetü'n-Nûniyye**
Hızır Bey (ö. 863/1459) · 105 beyit

şerh **Nûniyye şerhi**
Hayâlî (ö. 875/1470 [?])

Muhtasar metinler ve şerh–ihtisarları

Mâtürîdî muhtasar metinleri
metin → şerh / ihtisar

es-Sevâdü'l-a'zam
Hakîm es-Semerkandî (ö. 342/953)

şerh **Selâmü'l-ahkem ale's-Sevâdi'l-a'zam**
İbrâhim Hilmî b. Hüseyin

el-Umde
Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)

şerh **el-İ'timâd fi'l-i'tikâd**
müellifin kendisi

el-Kifâye fi'l-hidâye
Nûreddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184)

ihtisar **el-Bidâye fî usûli'd-dîn**
Sâbûnî

⚠ **Dikkat!** **Kitâbü't-Tevhîd** → **Ebû Mansûr el-Mâtürîdî** ö. 333/944 (kelâm) · **Kitâbü't-Tevhîd** → **İbn Huzeyme** ö. 311/924 (hadis temelli akide) · **Kitâbü't-Tevhîd** → **Muhammed b. Abdülvehhâb** ö. 1206/1792. **Tebsıratü'l-edille** ve **et-Temhîd li-kavâidi't-tevhîd** → **Ebü'l-Muîn en-Nesefî**; **et-Temhîd fî beyâni't-tevhîd** → **Ebû Şekûr es-Sâlimî**.

Dört Nesefî – karıştırmayın

Ebü'l-Muîn en-Nesefî
ö. 508/1115 · **Tebsıratü'l-edille**

Necmeddin Ömer en-Nesefî
ö. 537/1142 · **el-Akâid**

Burhâneddin en-Nesefî
ö. 687/1289 · daha çok cedel ve münazara eserleri

Ebü'l-Berekât en-Nesefî
ö. 710/1310 · **el-Umde**; fıkıhta **Kenzü'd-dekâik**

⚠ **Dikkat!** **el-Bidâye fî usûli'd-dîn** → **Sâbûnî** (kelâm) · **el-Bidâye ve'n-nihâye** → **İbn Kesîr** (tarih) · **Bidâyetü'l-mübtedî** → **Merğînânî** ö. 593/1197 (Hanefî fıkhı; şerhi **el-Hidâye**).

İpucu Mâtürîdiyye soruları: 2009'da Mâtürîdî'nin eseri (**Kitâbü't-Tevhîd**) ve 2012'de Mâtürîdî kelâm eseri (şıklarda **Tebsıratü'l-edille**) soruldu; 2015'te Topaloğlu'nun çevirdiği mütekaddimûn eseri → **Kitâbü't-Tevhîd**; 2016'da Kitâbü't-Tevhîd'in şerhi niteliğindeki eser → **Tebsıratü'l-edille**; 2025'te "Eş'ariyye – Tebsıratü'l-edille" yanlış eşleştirme; 2026'da "Kitâbü't-Temhîd – Hakîm es-Semerkandî" yanlış eşleştirme (Hakîm'in eseri **es-Sevâdü'l-a'zam**).

Hatırla! Özet: Kurucu Mâtürîdî (Kitâbü't-Tevhîd, Te'vîlât) · öncü metinler Ebû Hanîfe risâleleri · muhtasarlar Sevâd (Hakîm), Usûlü'd-dîn (Pezdevî), Cümel (Ebû Seleme) · asıl kaynak Tebsıra (Ebü'l-Muîn) · müteahhirûn metinleri Akâid (Necmeddin), Emâlî (Ûşî), Bidâye (Sâbûnî), Umde (Ebü'l-Berekât), Müsâyere (İbnü'l-Hümâm), Nûniyye (Hızır Bey).

4. Yeni Devir Kelâm Eserleri

Materyalizme ve pozitivizme cevap

XIX. yüzyılda Batı'da pozitif ilimler ilerleyip materyalizm, evrimcilik, pozitivizm ve Freudizm gibi dini inkâr eden akımlar yayılınca bu fikirler tercümeler yoluyla İslâm dünyasına taşındı. Klasik kelâmın bazı delil ve istidlâl biçimleri yetersiz kalınca yeni ilm-i kelâm hareketi doğdu: Allah'ın varlığı temel problem sayılıp gaye ve nizam delili öne çıkarıldı, nübüvvet hissî mûcizelerden çok getirilen hidayetle temellendirildi, din–bilim ilişkisi ve kadının statüsü gibi yeni konular kelâma girdi.

Eser	Müellif	Açıklama
Tenkîhu'l-kelâm fî akâidi ehli'l-İslâm	**Abdüllatîf Harpûtî** ö. 1334/1916	Son dönem Osmanlı'da yeni kelâm anlayışını yansıtan akaid eseri (İstanbul 1911); müellifin ayrıca bir **Târîh-i İlm-i Kelâm**'ı vardır.
Yeni İlm-i Kelâm	**İzmirli İsmail Hakkı** ö. 1365/1946	Yeni kelâm hareketiyle özdeşleşen eser; adı hareketin kendisine verilmiştir.
Risâletü't-tevhîd	**Muhammed Abduh** ö. 1323/1905	Modern Arap dünyasında yeni kelâmın öncü metni; görüşleri Mâtürîdî'nin **Kitâbü't-Tevhîd**'iyle büyük benzerlik gösterir.
İlmü'l-kelâm	**Şiblî Nu'mânî** ö. 1332/1914	Hindistan'da yeni kelâm hareketini temsil eden müellifin Urduca eseri (Karaçi 1929 baskısı); Farsçaya da çevrilmiştir.
Üss-i İslâm: Hakâik-i İslâmiyye'ye Müstenid Yeni İlm-i Akâid	**Filibeli (Şehbenderzâde) Ahmed Hilmi** ö. 1332/1914	Kısaca **Üss-i İslâm – Yeni Akaid** diye anılır (İstanbul 1332).

Eser	Müellif	Açıklama
Muvazzah İlm-i Kelâm	**Ömer Nasuhi Bilmen** ö. 1391/1971	Klasik kelâm konularını sade Türkçeyle anlatan ders kitabı.
The Reconstruction of Religious Thought in Islam	**Muhammed İkbal** ö. 1357/1938	Türkçede **İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu** adıyla bilinen konferans kitabı.
Mevkıfü'l-akl ve'l-ilm ve'l-âlem	**Mustafa Sabri Efendi** ö. 1954	Allah'ın varlığının aklî delillerle ispatı, din–bilim ve din–siyaset ilişkisi gibi konuları işleyen dört ciltlik eser (Kahire 1369). Müellif yeni kelâm akımını eleştirenlerdendir.

Yeni devir kelâmcıları (vefat, milâdî)

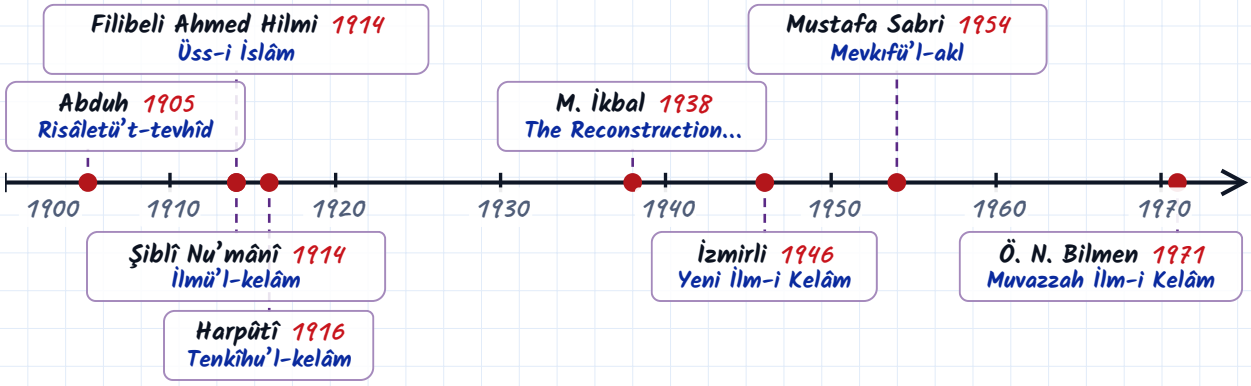

⚠ **Dikkat!** Mustafa Sabri Efendi ve Hüseyin Kâzım Kadri, yeni bir kelâm inşası ihtiyacını paylaşmayan istisnai isimlerdir; buna rağmen **Mevkıfü'l-akl** son dönem kelâm eseri olarak sorulabilir (İhtisas 2024).

İpucu İhtisas 2015: Batı'daki bilim ve felsefe değişimleri, deist–ateist–materyalist akımlar karşısında vahyi ve yaratıcının varlığını savunma çabası → Yeni ilm-i kelâm dönemi. 2021'de yeni ilm-i kelâm eseri → **Tenkîhu'l-kelâm** (Harpûtî); 2024'te son dönem eseri olmayan → **el-Mevâkıf** (Îcî).

Şîa Ekolü

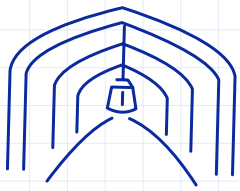

Doğuşu. Şîa, Hz. Ali ve evlâdına yönelik siyasî taraftarlık olarak başlamış, kısa sürede itikadî bir mezhebe dönüşmüştür. Kerbelâ Vak'ası'ndan sonra hızla yayılan Emevî karşıtlığı içinde Tevvâbîn hareketi ve Muhtâr es-Sekafî'nin faaliyetleri görüldü; bunlardan ilk Şiî fırkası sayılan Keysâniyye doğdu.

Kolları. Zamanla Zeydiyye, İsmâîliyye (Seb'iyye) ve İsnâaşeriyye (İmâmiyye, Ca'feriyye) ana kollar hâline geldi; ayrıca çeşitli aşırı gruplar Gâliyye adıyla anıldı. Eş'arî **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**'de Şîa'yı Gâliyye, Râfıza ve Zeydiyye olmak üzere üçe ayırır.

Şîa'nın ana kolları

- **Şîa** — siyasî taraftarlık → itikadî mezhep
  - **Zeydiyye** — efdal varken mefdûlün imâmeti câizdir
  - **İsmâîliyye (Seb'iyye)** — imâmet İsmâîl'in soyunda
  - **İsnâaşeriyye** — İmâmiyye, Ca'feriyye · on iki imam
  - **Gâliyye** — aşırı gruplar

Kelâmı. Şîa kelâmı imâmet merkezlidir; Mu'tezile'den etkilenmiş, ondan başlıca imâmet konusunda ayrılmıştır. Literatürde Şîa'ya nispet edilen ilk kelâmcı **Hişâm b. Hakem**'dir ö. 179/795.

İmâmiyye'nin temel kavramları

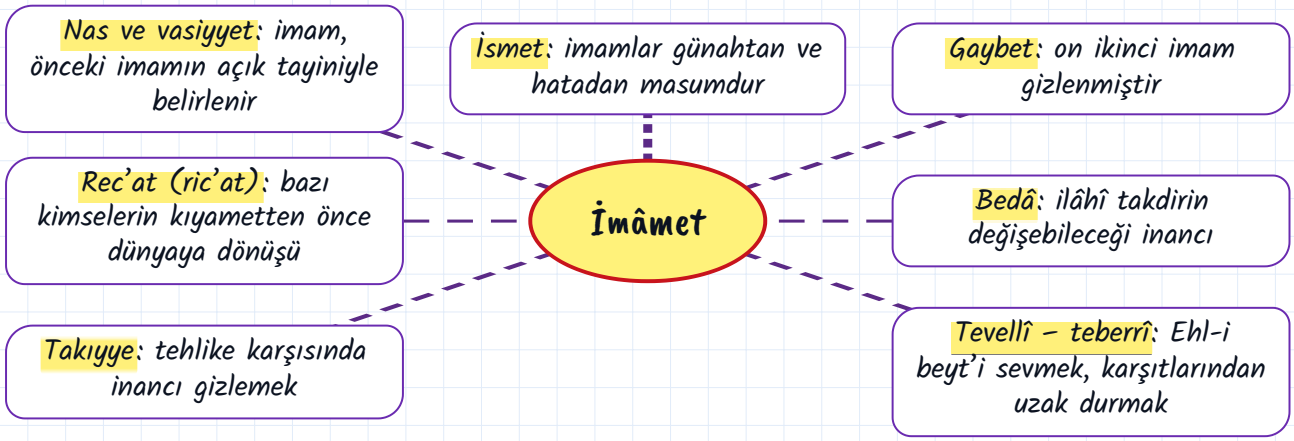

İpucu İhtisas 2011: Hz. Ali'nin yanında yer alanları sevmek, karşısında olanlardan uzak durmak → tevellî – teberrî. 2023: "recâ, bedâ, teberrî, imâmet, takıyye Şiîliğin temel kavramlarındandır" doğru kabul edildi. 2024: teşbîh İmâmiyye'nin ana ilkelerinden değildir (vasiyyet, imâmet, rec'at ilkedir).

İpucu İhtisas 2010'da sorulan tip: Hz. Ali'yi daha faziletli sayıp Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in hilafetini de meşru kabul eden Şiî kol → Zeydiyye. Bu görüş "daha faziletli (efdal) varken daha az faziletlinin (mefdûl) imâmeti câizdir" ilkesine dayanır.

5. Şîa'nın Ortaya Çıkışıyla İlgili Eserler

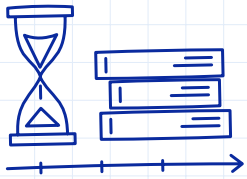

Doğuşun izi genel tarih kaynaklarında

Şîa'nın doğuşu öncelikle genel İslâm tarihi kaynaklarından izlenir. Tevvâbîn hareketi, Muhtâr es-Sekafî ile Zeyd b. Ali'nin ve Abdullah b. Muâviye'nin isyanları bu eserlerde uzun rivayetlerle anlatılır; imam kabul edilen şahısların hayatları ise tabakât ve ensâb eserlerindedir.

Eser	Müellif	Açıklama
et-Târîh (Târîhu'l-Ya'kûbî)	**Ya'kûbî** ö. 292/905'ten sonra	Şiî eğilimli tarihçi ve coğrafyacının genel tarihi.
Târîhu'r-rusül ve'l-mülûk (Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk)	**Taberî** ö. 310/923	Rivayetleri senedleriyle aktaran büyük İslâm tarihi; iki adla da bilinir.
Mürûcü'z-zeheb	**Mes'ûdî** ö. 345/956	Tarih ve coğrafyayı birleştiren genel eser.
el-Kâmil fi't-târîh	**İzzeddin İbnü'l-Esîr** ö. 630/1233	Taberî'yi esas alıp kendi zamanına kadar sürdüren genel tarih; Şîa'nın sonraki gelişimine de ışık tutar.
el-Bidâye ve'n-nihâye	**İbn Kesîr** ö. 774/1373	Yaratılıştan başlayıp kıyamet alâmetlerine kadar uzanan genel tarih.
et-Tabakâtü'l-kübrâ	**İbn Sa'd** ö. 230/845	Siyer ile sahâbe ve tâbiîn tabakâtı; Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'in hayatları için temel kaynak.
Ensâbü'l-eşrâf	**Belâzürî** ö. 279/892-93	Kişileri soy esasına göre ele alan tarih eseri.

6. Şîa'nın Kollarına ve Doktrinlerine Yer Veren Eserler

Mezhepler tarihi ve makâlât türü eserler, Şîa'nın kollarına ve kısmen doktrinlerine ağırlık verir. Bu türün en önemli örneği Eş'arî'nin eseridir; Şehristânî de grupları sağlıklı biçimde sınıflandırmasıyla öne çıkar.

Eser	Müellif	Açıklama
Makâlâtü'l-İslâmiyyîn	**Ebü'l-Hasan el-Eş'arî** ö. 324/935-36	Şîa'yı Gâliyye, Râfıza ve Zeydiyye diye üçe ayırır; görüşleri yargılamadan aktarmasıyla bilinir.
el-Milel ve'n-nihal	**Şehristânî** ö. 548/1153	Din ve mezhepler tarihinin klasiği; Şiî grupları doğru sınıflandırıp görüşlerini olabildiğince doğru nakleder.

Eser	Müellif	Açıklama
Fıraku'ş-Şîa	**Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî** ö. 310/922 [?]	Birinci imamdan on birinci imam Hasan el-Askerî'nin vefatına kadar ortaya çıkan Şiî grupları anlatır.
el-Makâlât ve'l-firak	**Sa'd b. Abdullah el-Kummî** ö. 301/913-14	Nevbahtî'nin eserine çok benzeyen, aynı dönemi kapsayan erken Şiî fırak eseri.

7. Zeydîlerin Te'lif Ettiği Yazma Eserler (Bibliyografyalar)

Zeydiyye zengin bir literatür üretmiştir; eserlerin büyük kısmı hâlâ Yemen kütüphanelerinde yazmadır. Bu yüzden Zeydî literatürünü tanımanın yolu bibliyografyalardır.

Eser	Müellif	Açıklama
Mesâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen	**Abdullah Muhammed el-Habeşî**	Yemen'deki İslâmî yazma eserlerin bibliyografyası; Zeydî literatüre geniş yer ayırır (Beyrut 1408/1988).
Müellefâtü'z-Zeydiyye	**Ahmed el-Hüseynî**	Yemen, Taberistan ve Deylem'i kapsayan üç ciltlik bibliyografya; 3346 Zeydî eseri tanıtır (Kum 1413).
A'lâmü'l-müellifîne'z-Zeydiyye	**Abdüsselâm b. Abbas el-Vecîh**	Eser vermiş 1246 Zeydî âlimi tanıtan biyografik sözlük (Amman 1420/1999).

8. İsmâilî Âlimlerinin Te'lif Ettiği Eserler

İsmâiliyye gizli (sırrî) karakterine rağmen Arapça, Farsça ve kısmen yerel dillerde geniş bir literatür bırakmıştır; eserler daha çok bâtınî te'villere dayalı felsefî ve fikrî konulardadır.

Eser	Müellif	Açıklama
Keşfü'l-mahcûb	**Ebû Ya'kûb es-Sicistânî** ö. 393/1003 [?]	Aslı Arapça olan eserin Farsça tercümesi günümüze ulaşmıştır (H. Corbin neşri, Tahran 1949). Aynı adlı tasavvuf klasiği Hucvîrî'nindir.
Kitâbü'r-Riyâz	**Hamîdüddin el-Kirmânî** ö. 411/1020'den sonra	Önceki İsmâilî dâîler arasındaki görüş ayrılıklarını değerlendiren eser (Ârif Tâmir neşri, Beyrut 1960).

9. İsnâaşeriyye Âlimlerinin Te'lif Ettiği Eserler

İsnâaşeriyye âlimlerinin tefsir, hadis, fıkıh ve kelâmdaki eserleri ciltler dolduracak kadar çoktur. Bu literatürü tanımak için iki dev başvuru eseri vardır: biyografi için Muhsin el-Emîn'in, bibliyografya için Âgâ Büzürg-i Tahrânî'nin eserleri.

53.510
ez-Zerîa'da tanıtılan eser

25 cilt
ez-Zerîa ilâ tesânîfi'ş-Şîa

≈13.000
A'yânü'ş-Şîa'da sıralanan telif

110 cilt
Bihârü'l-envâr

Eser	Müellif	Açıklama
A'yânü'ş-Şîa	**Muhsin el-Emîn** ö. 1371/1952	Şiî ileri gelenlerin hayatlarını ve eserlerini anlatan büyük biyografi ansiklopedisi.
ez-Zerîa ilâ tesânîfi'ş-Şîa	**Âgâ Büzürg-i Tahrânî** ö. 1389/1970	Şiî eserleri alfabetik olarak tanıtan yirmi beş ciltlik bibliyografya (Necef–Tahran 1936-1978).
Mecmau'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân	**Tabersî** ö. 548/1154	İmâmiyye'nin en meşhur tefsiri.
Bihârü'l-envâr	**Muhammed Bâkır el-Meclisî** ö. 1110/1698-99 [?]	400 kadar kaynaktaki rivayetleri toplayan, 110 ciltlik dev hadis külliyatı.
Tehzîbü'l-ahkâm	**Ebû Ca'fer et-Tûsî** ö. 460/1067	Şîa'nın dört temel hadis kitabından biri.
İlmü'l-yakîn fî usûli'd-dîn	**Feyz-i Kâşânî** ö. 1090/1679	Sûfî meşrepli Şiî âlimin İmâmiyye akaidine dair eseri.

Kütüb-i erbaa (İmâmiyye'nin dört hadis kitabı)	Müellif	Not
el-Kâfî	**Küleynî** ö. 329/941	Dört kitabın birincisi
Men lâ yahduruhü'l-fakîh	**İbn Bâbeveyh (Şeyh Sadûk)** ö. 381/991	İkincisi
Tehzîbü'l-ahkâm	**Ebû Ca'fer et-Tûsî** ö. 460/1067	Tûsî'nin iki kitabından biri
el-İstibsâr	**Ebû Ca'fer et-Tûsî**	Tûsî'nin ikinci kitabı

Bilgi Bu listedeki **Mecmau'l-beyân** bir tefsir, **Tehzîbü'l-ahkâm** ve **Bihârü'l-envâr** ise hadis eserleridir; kelâm kitabı olmadıkları hâlde İsnâaşeriyye literatürünün temel taşları oldukları için burada anılırlar.

Biliyor muydun? Şiî kelâmının en etkili metni **Nasîrüddin et-Tûsî**'nin ö. 672/1274 **Tecrîdü'l-i'tikâd**'ıdır: altı bölümlük kısa bir risâledir, Sünnî çevrede **Tecrîdü'l-kelâm** adıyla şöhret bulmuştur. İhtisas 2012'de Şîa kelâm kaynağı sorusunda şıklardaki tek Şiî eser **Tecrîdü'l-akâid** idi.

10. Şîa Literatüründe Muhaliflerce Kaleme Alınan Reddiyeler

II./VIII. yüzyıldan itibaren Ehl-i sünnet ve Mu'tezile âlimleri Şîa'nın itikadî ve siyasî görüşlerine karşı eserler yazmış; Şiî fırkalar da birbirlerine reddiyeler kaleme almıştır. Ayrıca Sünnî kelâm kitaplarının son bölümlerinde imâmet bahsi açılarak Şiî iddialar cevaplanmıştır.

A. Bâtınîlik ve İsnâaşeriyye'ye karşı yazılanlar

Eser	Müellif	Açıklama
Keşfü esrâri'l-Bâtıniyye ve ahbâri'l-Karâmita	**İbn Mâlik el-Hammâdî el-Yemânî** ö. 470/1077 [?]	Süleyhîler döneminde yazılmış, kırk sayfa kadar tutan risâle; müellif Bâtınîliğin sırlarını öğrenmek için mezhebe bir süre girdiğini anlatır.
Beyânü mezhebi'l-Bâtıniyye	**Muhammed b. Hasan ed-Deylemî** ö. 711/1311 [?]	Bâtınîliği tenkit eder. Müellif Ehl-i sünnetten değil, Zeydiyye âlimlerindendir.
Fedâihu'l-Bâtıniyye	**Gazzâlî** ö. 505/1111	Halife Müstazhir-Billâh adına yazıldığı için **el-Müstazhirî** diye de bilinir; Türkçeye **Bâtınîliğin İçyüzü** adıyla çevrilmiştir.
Minhâcü's-sünne	**İbn Teymiyye** ö. 728/1328	**İbnü'l-Mutahhar el-Hillî**'nin ö. 726/1325 **Minhâcü'l-kerâme**'sine yazılmış reddiye.
es-Savâiku'l-muhrika alâ ehli'r-rafz ve'd-dalâl ve'z-zendeka	**İbn Hacer el-Heytemî** ö. 974/1567	Râfızîlere reddiye; Türkçesi **Yakıcı Yıldırımlar** adıyla yayımlanmıştır.
Tuhfe-i İsnâaşeriyye	**Şah Abdülazîz ed-Dihlevî** ö. 1239/1824	On iki imam Şîası'nın inançlarını eleştiren kapsamlı Farsça reddiye.
Muhtasarü't-Tuhfeti'l-İsnâaşeriyye	**Mahmûd Şükrî el-Âlûsî** ö. 1342/1924	Dihlevî'nin **Tuhfe**'sinin Arapça muhtasarı.
el-Veşîa fî nakdi akâidi'ş-Şîa	**Mûsâ Cârullah (Bigiyef)** ö. 1368/1949	Şiî bölgelerde yaptığı seyahatlerdeki gözlemlerine dayanan tenkit.
eş-Şîa ve'l-Kur'ân	**İhsân İlâhî Zahîr** ö. 1407/1987	Pakistanlı mezhepler tarihçisinin reddiye dizisinden (Lahor 1983).
eş-Şîa ve's-sünne	**İhsân İlâhî Zahîr**	Aynı dizinin ikinci eseri (Lahor 1984).
eş-Şîa ve Ehlü'l-beyt	**İhsân İlâhî Zahîr**	Aynı dizinin üçüncü eseri (Lahor 1984).
Tebsıratü'l-edille	**Ebü'l-Muîn en-Nesefî** ö. 508/1115	Genel Mâtürîdî kelâm eseri; imâmet bahsinde Şiî iddialara geniş cevap verir.
Şerhu'l-Makâsıd	**Teftâzânî** ö. 792/1390	Genel Eş'arî kelâm eseri; imâmet bölümünde Şîa'yı tenkit eder.

Şîa'ya reddiye yazanlar (vefat, hicrî)

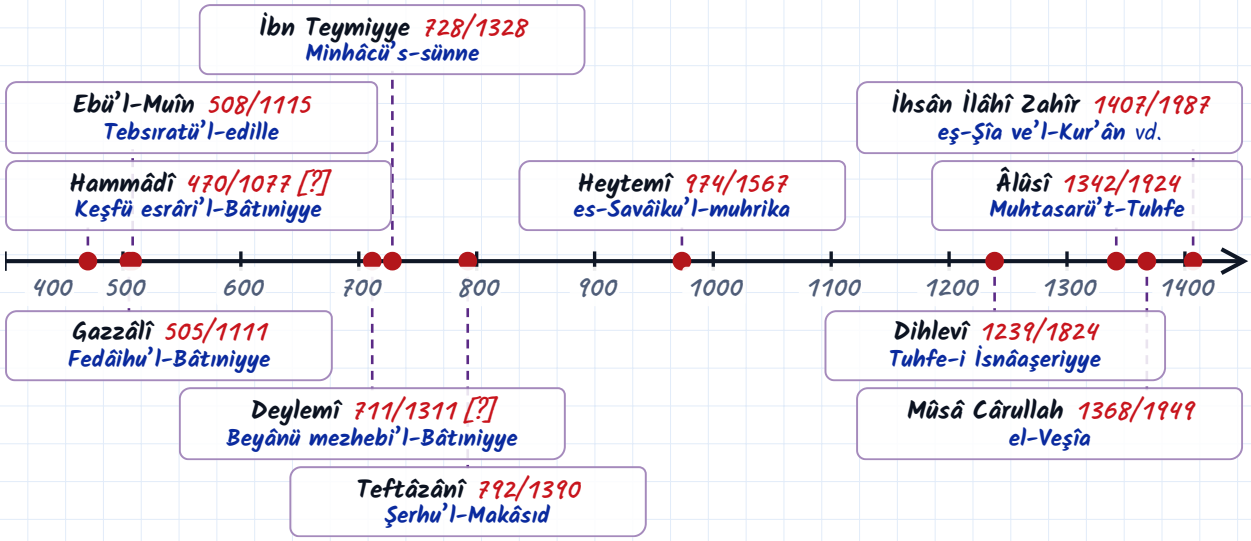

Tuhfe-i İsnâaşeriyye halkası

Tuhfe-i İsnâaşeriyye
Şah Abdülazîz ed-Dihlevî (ö. 1239/1824) · Farsça

↳ ihtisar **Muhtasarü't-Tuhfeti'l-İsnâaşeriyye**
Mahmûd Şükrî el-Âlûsî (ö. 1342/1924) · Arapça

⚠ **Dikkat!** Bu tabloda yalnız Sünnîler yok: **Deylemî** bir Zeydîdir. **Minhâcü's-sünne** (İbn Teymiyye) ile **Minhâcü'l-kerâme** (Allâme Hillî) birbirine cevap veren iki eserdir; adlarını karıştırmayın.

B. Şiî müelliflerin modern tarih çalışmaları

Eser	Müellif	Açıklama
Neş'etü'ş-Şîati'l-İmâmiyye	**Nebîle Abdülmün'im Dâvûd**	İmâmiyye'nin doğuşu üzerine modern araştırma (Bağdat 1968).
Târîhu'l-İmâmiyye ve eslâfihim mine'ş-Şîa	**Abdullah Feyyâz**	İmâmiyye'nin ve öncü Şiî grupların tarihi; tek eserdir (Beyrut 1975).
eş-Şîa fi't-târîh	**Muhammed Hüseyin ez-Zeyn**	Şîa'nın tarih boyunca gelişimi (Beyrut 1979).
Târîhu'ş-Şîa	**Muhammed Hüseyin el-Muzaffer**	Modern Şîa tarihi (Beyrut 1985).

11. Şîa'nın Doktriniyle İlgili Eserler

Eser	Müellif	Açıklama
Aslü'ş-Şîa ve usûlühâ	**Muhammed Hüseyin Âlü Kâşifülgıtâ** ö. 1954	İmâmiyye akaidinin özlü takdimi (Beyrut 1954); Türkçesi **Ca'ferî Mezhebi ve Esasları** (trc. Abdülbâki Gölpınarlı).
Akâidü'l-İmâmiyyeti'l-İsnâaşeriyye	**İbrâhim el-Mûsevî ez-Zencânî**	İsnâaşeriyye akaidini üç ciltte işler (Kum 1984).
Usûlü't-teşeyyu'	**Hâşim Ma'rûf el-Hasenî**	Şiîliğin temel esasları.
Ma'rifetü'l-imâme	**Nâsır Mekârim eş-Şîrâzî**	İmâmet doktrini (Beyrut 1992).
el-Gadîr fi'l-Kitâb ve's-sünne ve'l-edeb	**Abdülhüseyin Ahmed el-Emînî**	Gadîr-i Hum rivayeti ve imâmet üzerine on bir ciltlik eser (Tahran 1987).
(el-)Bahs havle'l-bedâ	**Seyyid Abdullah Hasan el-Mûsevî el-Bahrânî**	Bedâ inancı üzerine (Beyrut 1987).
Kitâbü'r-Rec'a (Kitâbü'r-Ric'a)	**Ahmed b. Zeynüddin el-Ahsâî** ö. 1241/1826	Rec'at inancı üzerine (Beyrut 1414/1993); müellif Şeyhiyye'nin kurucusudur.

Doktrin eserleri: kavramla eşleştirin

İmâmet
Ma'rifetü'l-imâme · el-Gadîr

Bedâ
Bahs havle'l-bedâ

Rec'at
Kitâbü'r-Rec'a

Genel akaid
Aslü'ş-Şîa ve usûlühâ · Akâidü'l-İmâmiyye · Usûlü't-teşeyyu'

12. On İki İmam (İmâmiyye / İsnâaşeriyye)

İsnâaşeriyye, adını imamların sayısını on iki ile sınırlamasından alır. On bir imamın vefat ettiğine, on ikinci imamın ise gaybete girip hâlen gaip olduğuna inanılır. Gaybet iki evreye ayrılır: sefirler aracılığıyla irtibatın sürdüğü küçük gaybet (260/874 – 329/941) ve sefirlerin bulunmadığı, hâlen devam ettiğine inanılan büyük gaybet.

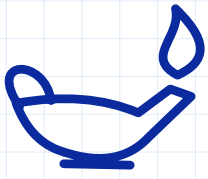

Gaybet: on ikinci imam gizlenmiştir

On iki imam

- 40/661 — **1. Ali b. Ebû Tâlib**
- 49/669 — **2. Hasan b. Ali**
- 61/680 — **3. Hüseyin b. Ali**
  Kerbelâ
- 94/712-13 — **4. Ali Zeynelâbidîn**
- 114/733 [?] — **5. Muhammed el-Bâkır**
- 148/765 — **6. Ca'fer es-Sâdık**
  Ca'ferî fıkhı
- 183/799 — **7. Mûsâ el-Kâzım**
- 203/818 — **8. Ali er-Rızâ**
- 220/835 — **9. Muhammed et-Takî el-Cevâd**
- 254/868 — **10. Ali en-Nakî el-Hâdî**
- 260/874 — **11. Hasan el-Askerî**
- d. 255/869 — **12. Muhammed el-Mehdî el-Muntazar**
  gaybet 260/874

İpucu On bir imamın hepsi vefat etmiş sayılır; yalnız on ikinci imam **Muhammed el-Mehdî** için gaybet inancı vardır. Sıra hafızası: Ali · Hasan · Hüseyin (1-3) → Zeynelâbidîn · Bâkır · Ca'fer · Mûsâ (4-7) → Rızâ · Takî · Nakî · Askerî · Mehdî (8-12).

Ca'fer es-Sâdık'tan sonra ayrılış

Ca'fer es-Sâdık
(ö. 148/765) · İsnâaşeriyye'nin 6., İsmâîliyye'nin 5. imamı

- **İsmâil (büyük oğul)**
  İsmâîliyye: imâmet onun soyunda sürer
- **Mûsâ el-Kâzım**
  İsnâaşeriyye: 7. imam (ö. 183/799)

Şia özeti

Merkez kavram
Şia kelâmı imâmet merkezlidir

İlk Şiî kelâmcı
Hişâm b. Hakem
ö. 179/795

Fırak eserleri
Nevbahtî · Sa'd el-Kummî

Bibliyografyalar
Zeydiyye → Müellefâtü'z-Zeydiyye · İsnâaşeriyye → ez-Zerîa

Meşhur reddiyeler
Minhâcü's-sünne · es-Savâiku'l-muhrika · Tuhfe-i İsnâaşeriyye

Reddiyeler ve Kelâm Tarihi

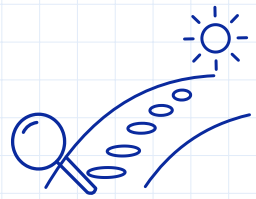

Hudûs → imkân → gaye-nizam

Kelâmın asli görevlerinden biri **isbât-ı vâcib**, yani varlığı zorunlu olan Allah'ın varlığını ispat etmektir. Delillerin ağırlığı dönemden döneme değişmiştir: mütekaddimûn **hudûs** (âlemin sonradan olması) delilini, müteahhirûn **imkân** delilini, yeni devir kelâmcıları ise bilimsel verilerle desteklenen **gaye ve nizam** delilini öne çıkarmıştır. XIX. yüzyıldan itibaren materyalizm ve ateizme karşı yazılan eserler bu son çizgidedir.

İsbât-ı vâcib delillerinin öne çıkış sırası

Hudûs delili (mütekaddimûn) → **İmkân delili (Râzî, Âmidî, Beyzâvî)** → **Gaye ve nizam delili (yeni ilm-i kelâm)**

Delillerin hiçbiri tamamen terk edilmemiş, yalnız ağırlık merkezi değişmiştir.

İpucu İhtisas 2016: kelâmcıların cevher–araz nazariyesine dayalı fizik sistemi kurmalarının ana gayesi → **âlemin hâdis olduğunu ve Allah'ın varlığını ispat etmek** (hudûs delili).

13. İnkârcı Akımların Eleştirisine ve İsbât-ı Vâcibe Dair Eserler

Eser	Müellif	Açıklama
Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli	**İsmail Fennî Ertuğrul** ö. 1946	Materyalizmin temellerini çürütmeye çalışan reddiye (İstanbul 1928).
er-Red ale'd-dehriyyîn	**Cemâleddîn-i Efgânî** ö. 1314/1897	Dehrîlere (materyalistlere) reddiye; aslı Farsçadır, Arapçaya Muhammed Abduh çevirmiştir.
Huzûr-ı Akl u Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti	**Filibeli (Şehbenderzâde) Ahmed Hilmi** ö. 1332/1914	Materyalizmi akıl ve bilim karşısında tenkit eder (İstanbul 1332).
Allah'ı İnkâr Mümkün müdür? Yahut Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür	**Filibeli Ahmed Hilmi**	İnkârcı düşünce yollarını bilim açısından sorgular (İstanbul 1327).
Reybîlik, Bedbinlik, Lâilâhîlik Nedir?	**Mehmet Ali Ayni** ö. 1945	Şüphecilik, kötümserlik ve ateizme cevap (İstanbul 1927).

Eser	Müellif	Açıklama
Allah	**Abbas Mahmûd el-Akkâd** ö. 1964	Allah inancının tarihî gelişimini ve felsefî temellerini inceler (Kahire 1964).
el-İslâm fî asri'l-ilm	**Muhammed Ferîd Vecdî** ö. 1954	İslâm ile modern bilimin uyumunu savunur (Kahire 1932).
İlm-i Mâba'de't-tabîa	**Ömer Ferit Kam** ö. 1944	Metafizik konuları, özellikle isbât-ı vâcibi işler (İstanbul 1343).
Allah'ın Varlığı: İsbât-ı Vâcib	**Bekir Topaloğlu** ö. 2016	Allah'ın varlığına dair delilleri klasik ve modern açılardan inceler (Ankara 1979).

İnkârcı akımlara reddiye yazanlar (vefat, milâdî)

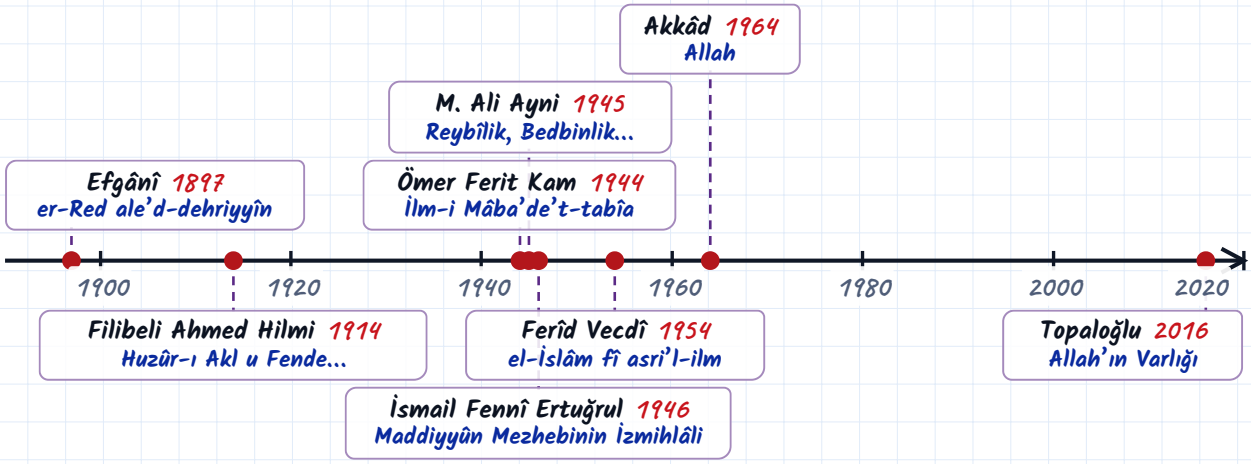

⚠ **Dikkat!** Ferîd Vecdî'nin adı bazı listelerde "Ömer Ferîd Vecdî" diye geçer; DİA maddesi Muhammed Ferîd Vecdî 1878-1954 adını kullanır. **Bekir Topaloğlu** 10 Mart 2016'da vefat etmiştir; İhtisas 2016'da DİA'daki katkıları ve Sâbûnî'nin **el-Bidâye**'sini **Mâtürîdiyye Akaidi** adıyla çevirmesiyle soruldu.

14. Kelâm Tarihine İlişkin Eserler

Eser	Müellif	Açıklama
Târîh-i İlm-i Kelâm	**Şiblî Nu'mânî** ö. 1332/1914	Urduca kelâm tarihinin Farsça tercümesi (trc. Takî Fahr-i Dâî-yi Gîlânî, Tahran).
Târîh-i İlm-i Kelâm der Îrân ve Cihân-i İslâm	**Ali Asgar Halebî**	İran'da ve İslâm dünyasında kelâm tarihi; Farsça (Tahran 1373 hş.).
İlmü'l-kelâm ve medârisüh	**Faysal Büdeyr Avn**	Kelâm ilmi ve ekolleri (Kahire 1982).
İlmü'l-kelâm alâ mezhebi Ehli's-sünne ve'l-cemâa	**Ebû Muhammed Ali b. Ahmed**	Ehl-i sünnet kelâmı (Kahire 1979); künye İbn Hazm'ınkiyle aynıdır.

Eser	Müellif	Açıklama
el-Fıraku'l-kelâmiyyetü'l-İslâmiyye	Ali Abdülfettâh el-Mağribî	İslâm kelâm fırkaları (Kahire 1986).
el-Medârisü'l-kelâmiyye bi-İfrîkıyye ilâ zuhûri'l-Eş'ariyye	Abdülmecîd b. Hamde	Eş'ariyye'nin yayılmasına kadar Kuzey Afrika'daki kelâm ekolleri (Tunus 1986).
Asâletü ilmi'l-kelâm	Muhammed Sâlih Muhammed es-Seyyid	Kelâmın özgün bir İslâm ilmi olduğunu savunur (Kahire 1987).
Bidâyetü ilmi'l-kelâm fi'l-İslâm	Hasan b. Muhammed b. el-Hanefiyye	Kelâmın başlangıcına dair erken dönem metni esas alan yayın (Beyrut 1978).
İslâm Kelâmı (Muslim Theology)	Arthur Stanley Tritton	İngilizce kelâm tarihi (Bristol 1947); Türkçesi Mehmet Dağ (Ankara 1983).
The Philosophy of the Kalam	Harry Austryn Wolfson	Kelâmın felsefî yapısını inceleyen klasik Batı çalışması (Cambridge 1976).
Kelâm İlmi: Giriş	Bekir Topaloğlu	Kelâmın tanımı, tarihi ve ekollerine giriş; Şîa'nın kollarına da geniş yer verir (İstanbul 1985).
Kelâmda Yenilik Arayışları	M. Sait Özervarlı	XIX. yüzyıl sonu – XX. yüzyıl başı yeni kelâm hareketleri (İstanbul 1998).
Kelâm Tarihi	Şerafettin Gölcük	Türkçe kelâm tarihi ders kitabı.

Kelâm tarihi eserleri: dillere göre

Farsça
Şiblî Nu'mânî (Urducadan tercüme) · Ali Asgar Halebî

Arapça
Faysal Büdeyr Avn · Ali Abdülfettâh el-Mağribî · M. Sâlih es-Seyyid (Kahire)

Batı dilleri
Tritton, İngilizce **Muslim Theology** · Wolfson, **The Philosophy of the Kalam**

Türkçe
Topaloğlu, **Kelâm İlmi: Giriş** · Özervarlı · Gölcük, **Kelâm Tarihi**

⚠ **Dikkat!** Şiblî Nu'mânî'nin iki eseri karışmasın: Urduca **İlmü'l-kelâm** yeni devir kelâm eseridir; **Târîh-i İlm-i Kelâm** ise onun Farsça tercümesiyle bilinen kelâm tarihidir. Abdüllatîf Harpûtî'nin de aynı adı taşıyan Türkçe bir **Târîh-i İlm-i Kelâm**'ı vardır (İstanbul 1332).

Reddiyeler ve kelâm tarihi özeti

İsbât-ı vâcib delilleri
hudûs → imkân → gaye-nizam

Türkçe reddiyeler
İsmail Fennî · Filibeli Ahmed Hilmi · M. Ali Ayni · Ferit Kam

Diğer dillerde
Efgânî (aslı Farsça) · Akkâd · Ferîd Vecdî

Kelâm tarihi
Şiblî · Tritton · Wolfson · Topaloğlu · Özervarlı

Kelâmcılar Listesi (Ekollere Göre)

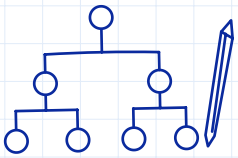

Hoca–talebe halkaları

Aşağıdaki listeler, ekollerin önemli simalarını vefat sırasına göre verir. Bir kelâmcıyı öğrenirken üç bilgiyi birlikte kodlayın: ekol – dönem – temel eser. Sınavlarda çoğu zaman bir listedeki "yanlış" ismi bulmanız istenir (ör. İhtisas 2023'te Selefiyye listesine yerleştirilen İbnü'l-Hümâm bir Mâtürîdî'dir).

Kelâm tarihinin kilometre taşları

- **131/748** — **Vâsıl b. Atâ** — *Mu'tezile'nin kurucusu*
- **235/849-50 [?]** — **Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf** — *Basra okulu, ilk Usûlü'l-hamse*
- **324/935-36** — **Ebü'l-Hasan el-Eş'arî** — *Eş'ariyye'nin kurucusu*
- **333/944** — **Ebû Mansûr el-Mâtürîdî** — *Mâtürîdiyye'nin kurucusu*
- **403/1013** — **Bâkıllânî** — *Eş'ariyye'nin "ikinci kurucusu"*
- **415/1025** — **Kadı Abdülcebbâr** — *el-Muğnî*
- **478/1085** — **Cüveynî** — *mütekaddimîn Eş'ariyye'nin son halkası*
- **505/1111** — **Gazzâlî** — *müteahhirîn dönemi başlar*
- **508/1115** — **Ebü'l-Muîn en-Nesefî** — *Tebsıratü'l-edille*
- **606/1210** — **Fahreddin er-Râzî** — *felsefî kelâm*
- **756/1355** — **Adudüddin el-Îcî** — *el-Mevâkıf*
- **792/1390** — **Teftâzânî** — *Şerhu'l-Akâid*
- **816/1413** — **Seyyid Şerîf el-Cürcânî** — *Şerhu'l-Mevâkıf*
- **1946** — **İzmirli İsmail Hakkı** — *Yeni İlm-i Kelâm*

Mu'tezile

Mu'tezile I: kurucular ve iki okul (vefat, hicrî)

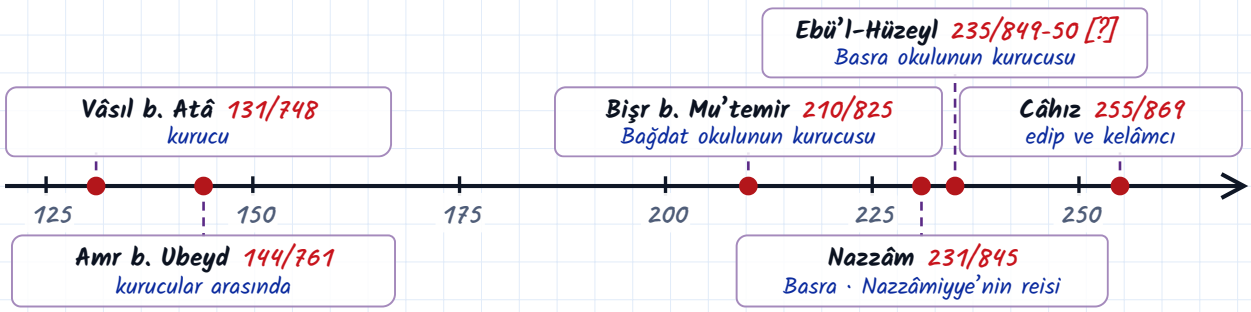

Mu'tezile II: olgunluk ve son temsilciler (vefat, hicrî)

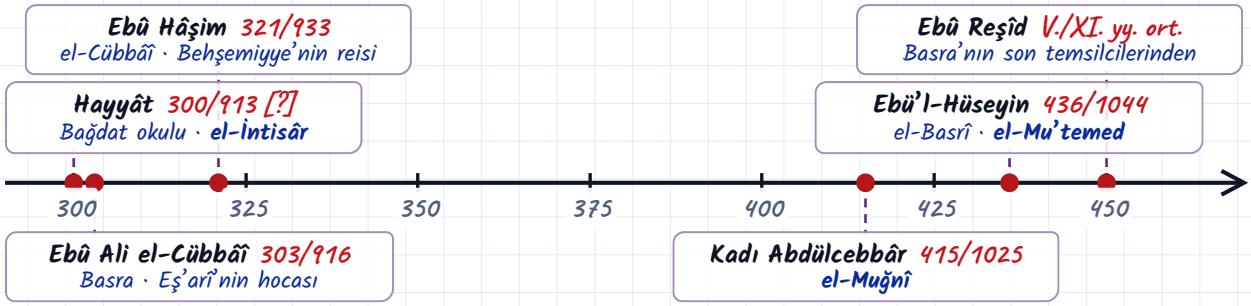

Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî'nin kesin vefat tarihi bilinmez; eksende yaklaşık yeri gösterilmiştir.

Mu'tezile hakkında eser vermiş ama Mu'tezilî olmayan isimler: **İbnü'l-Murtazâ** *ö. 840/1437 (Zeydî imam; Tabakâtü'l-Mu'tezile)* · **Cemâleddin el-Kâsımî** *ö. 1332/1914* · **Zühdî Hasan Cârullah** · **Albert Nasrî Nâdir** *(modern araştırmacılar).*

> ⚠ **Dikkat!** İhtisas 2023'te "Mu'tezile: Câhız, Nazzâm, Kadı Abdülcebbâr, Zemahşerî" doğru eşleştirme olarak verildi; Zemahşerî (tefsiriyle) Mu'tezilî bir âlimdir. İbnü'l-Murtazâ ise Mu'tezile tabakâtı yazmış bir Zeydîdir; Mu'tezile listesinde görürseniz dikkat edin.

Mâtürîdiyye

Mütekaddimûn

Mâtürîdiyye mütekaddimûnu (vefat sırasıyla)

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî
ö. 333/944 · kurucu · **Kitâbü't-Tevhîd**

Hakîm es-Semerkandî
ö. 342/953 · **es-Sevâdü'l-a'zam**

Ebû Seleme es-Semerkandî
IV./X. yüzyıl · **Cümelü usûli'd-dîn**

Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî
ö. 493/1100 · **Usûlü'd-dîn**

Ebü'l-Muîn en-Nesefî
ö. 508/1115 · mütekaddimîn döneminin son büyük ismi

Müteahhirûn

Mâtürîdiyye müteahhirûnu (vefat, hicrî)

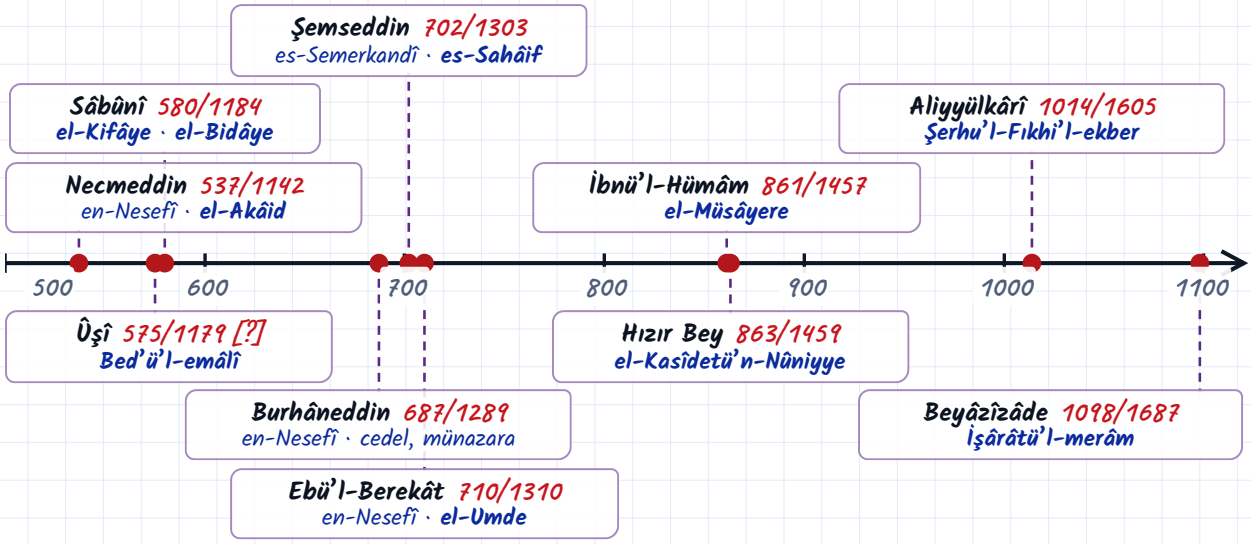

> ⚠ **Dikkat!** Bazı listeler **Ebü'l-Muîn en-Nesefî**'yi müteahhirûn arasında sayar; DİA'ya göre Mâtürîdiyye'de mütekaddimîn dönemi onunla sona erer ve İhtisas 2022 sorusu da **Tebsıratü'l-edille**'yi mütekaddimûn eseri kabul etmiştir. Sınır isim olduğunu bilmeniz yeterlidir. İhtisas 2023'te "Mâtürîdiyye: Pezdevî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Nûreddin es-Sâbûnî" doğru eşleştirme idi.

Eş'ariyye

Mütekaddimûn

Eş'ariyye mütekaddimûnu (vefat, hicrî)

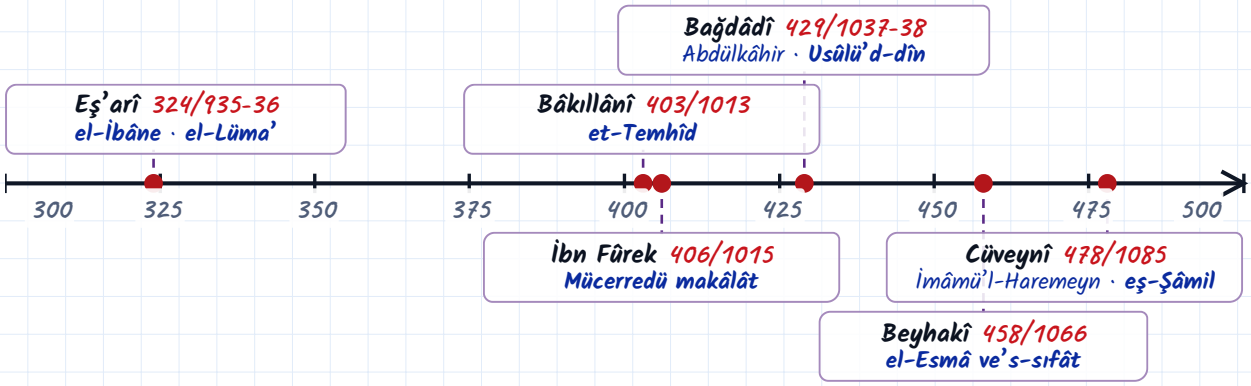

Müteahhirûn

Eş'ariyye müteahhirûnu (vefat, hicrî)

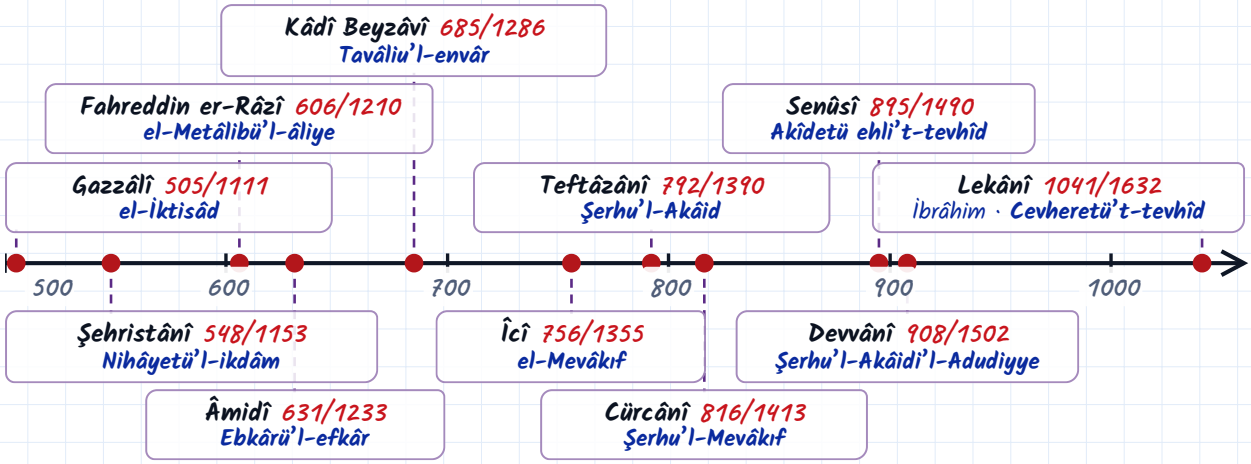

Hatırla! Eş'ariyye müteahhirûnu kronolojik zincir: Gazzâlî → Şehristânî → Râzî → Âmidî → Beyzâvî → Îcî → Teftâzânî → Cürcânî → Senûsî → Devvânî → Lekânî. Senûsî 895/1490 Devvânî'den 908/1502 önce vefat etmiştir.

Dikkat! Beyzâvî'nin vefat tarihi kaynaklarda 641/1243 ile 716/1316 arasında çok farklı verilir; DİA'nın esas aldığı tarih 685/1286'dır. İhtisas 2023'te "Eş'ariyye: Bâkıllânî, Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî, Âmidî" doğru eşleştirme idi.

Hızlı Tekrar – Kendini Dene

Kendini Dene

1 Mu'tezile'nin en kapsamlı eseri ve müellifi?

cevap **el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl**, **Kadı Abdülcebbâr**

2 "Aslah Allah'a vâciptir" hangi esasa bağlıdır?

cevap adl

3 Mâtürîdî'nin kelâm eseri ve onu şerh niteliğinde sürdüren eser?

cevap **Kitâbü't-Tevhîd** → **Tebsıratü'l-edille** (Ebü'l-Muîn en-Nesefî)

4 Şerhu'l-Akâid'in metni kimindir, şârihi kimdir?

cevap Necmeddin en-Nesefî (Mâtürîdî) · Teftâzânî

5 Müteahhirîn Eş'ariyye kim ile başlar?

cevap Gazzâlî; felsefî kelâmı sistemleştiren Râzî

6 Tenkîhu'l-kelâm hangi döneme aittir?

cevap yeni ilm-i kelâm (Harpûtî)

7 Minhâcü's-sünne kime reddiyedir?

cevap Allâme Hillî'nin **Minhâcü'l-kerâme**'sine

8 İsnâaşeriyye'nin dört hadis kitabı?

cevap el-Kâfî · Men lâ yahduruhü'l-fakîh · Tehzîbü'l-ahkâm · el-İstibsâr

BÖLÜM 4

TEFSİR

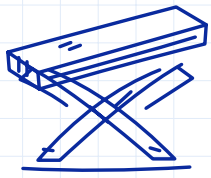

Tefsir çeşitleri · Ulûmü'l-Kur'ân eserleri (el-Burhân → el-İtkân) · Mübhemât, garîb, vücûh, müşkil, i'câz, esbâb-ı nüzûl · Yüzyıllara göre müfessirler

Yöntem Bakımından Tefsir Çeşitleri

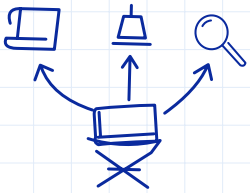

Tefsir, Kur'ân âyetlerinin ne anlattığını ortaya koyma çabasıdır; ancak her müfessir bu işe aynı kaynaklarla girişmez. Kimi yalnızca Hz. Peygamber'den, sahâbeden ve tâbiînden gelen nakillere yaslanır, kimi dil bilgisini, aklî muhakemeyi ve kendi ictihadını öne çıkarır, kimi de âyetlerin arkasındaki manevî işaretlerin peşine düşer. Tefsir literatürünü sınıflandırırken önce bu kaynak ve yöntem farkına bakılır; müfessirin mezhebi, ilgi alanı (ahkâm, dil, tasavvuf) ise ikinci bir ayırım ölçüsüdür. Bu bölüm, sınavlarda en sık sorulan "hangi tefsir hangi türe girer?" sorusunun temelini oluşturur.

Rivâyet tefsiri ile dirâyet tefsiri

Rivâyet (me'sûr, naklî) tefsir

- Kaynak: Kur'ân, sünnet, sahâbe ve tâbiîn sözleri
- Müfessir nakille yetinir, kendi yorumunu geri planda tutar
- Önde gelen örnekler: Taberî, İbn Ebû Hâtim, Beğavî, İbn Kesîr, Süyûtî (ed-Dürrü'l-mensûr)
- Zayıf rivayet ve İsrâîliyat taşıma riski vardır

↔

Dirâyet (re'y) tefsiri

- Kaynak: nakle ek olarak dil, belâgat, akıl ve ictihad
- Kendi içinde dil, kelâm, fıkıh ve işârî kollara ayrılır
- Önde gelen örnekler: Keşşâf, Mefâtîhu'l-gayb, Envârü't-tenzîl, Medârik, İrşâdü'l-aklî's-selîm
- Ölçüsüz kullanıldığında mezhep görüşlerini âyete yükleme tehlikesi taşır

Yöntem bakımından tefsir

Tefsir
kaynak ve yöntem bakımından iki ana kol

- **Rivâyet tefsiri**
  me'sûr tefsir · nakle dayanır
- **Dirâyet tefsiri**
  re'y tefsiri · dil, akıl ve ictihada dayanır

- **Dil bilimsel (lügavî)**
  garîb, meânî, i'râb, belâgat
- **Kelâmî (mezhebî)**
  Mu'tezile, Eş'ariyye, Mâtürîdiyye, Şîa, Zeydiyye
- **Fıkhî (ahkâm)**
  Hanefî, Şâfiî, Mâlikî ahkâm tefsirleri
- **Tasavvufî (işârî)**
  sûfî yorum ve işaretler

> **Bilgi** TDV İslâm Ansiklopedisi rivâyet–dirâyet ayırımını kesin sınırlı iki kutup olarak değil, iki telif geleneği olarak görmeyi önerir: rivâyet tefsiri sayılan eserlerin çoğunda dirâyet, dirâyet tefsirlerinde de rivayet bulunur. Taberî bile yer yer derin tahlil ve tercihler yapar. Bu yüzden sınıflandırma "ağırlık hangi taraftaysa" mantığıyla yapılır; ikisini dengeli kullananlara karma yöntem denir (ör. **Fahreddin er-Râzî**, **Şevkânî**, **Âlûsî**).

1. Rivâyet Tefsirleri

Rivâyet tefsirinde müfessir âyeti önce başka bir âyetle, sonra Hz. Peygamber'in açıklamasıyla, ardından sahâbe ve tâbiîn sözleriyle açıklar. Bu türün en saf örnekleri, görüş bildirmeden yalnızca nakil toplayan **İbn Ebû Hâtim** ve **Süyûtî**'nin eserleridir.

Nakil zinciri: âyet → hadis → sahâbe → tâbiî

Müfessir	Tefsir	Ne bilmeli?
Fîrûzâbâdî ö. 817/1415	**Tenvîrü'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs**	İbn Abbâs'a nispet edilen rivayetlerin derlemesi; İbn Abbâs'ın kendi kaleminden çıkmış bir kitap değildir.
İbn Cerîr et-Taberî ö. 310/923	**Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân**	Rivâyet tefsirinin ana kaynağı; rivayetleri isnadıyla aktarır, görüşleri karşılaştırıp tercih de yapar.
Abdürrezzâk es-San'ânî ö. 211/826-27	**Tefsîrü'l-Kur'ân**	Günümüze ulaşan erken rivâyet tefsirlerinden.
İbn Ebû Hâtim er-Râzî ö. 327/938	**Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm**	Yorum katmadan yalnızca merfû ve mevkuf rivayetleri sıralar.
Ebü'l-Leys es-Semerkandî ö. 373/983	**Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm (Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî)**	Hanefî fakih. Modern baskılarda yanlışlıkla **Bahrü'l-ulûm** adıyla basılmıştır (aşağıdaki uyarıya bakın).

Müfessir	Tefsir	Ne bilmeli?
Beğavî ö. 516/1122	**Meâlimü't-tenzîl**	Temel kaynağı Sa'lebî'nin **el-Keşf ve'l-beyân**'ıdır; orta hacimli rivâyet tefsiri.
İbn Kesîr ö. 774/1373	**Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm**	Kur'ân'ı Kur'ân ve sünnetle açıklar; Taberî'den sonra en meşhur rivâyet tefsiri. Mukaddimesi hocası İbn Teymiyye'den alınmıştır.
Celâleddin es-Süyûtî ö. 911/1505	**ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr**	Yalnızca rivayetleri (me'sûr) toplar, kendi görüşünü eklemez; 898/1493'te tamamlandı.

⚠ **Dikkat!** Bahrü'l-ulûm tuzağı: Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsiri bugün **Bahrü'l-ulûm** adıyla basılıyor; oysa TDV İslâm Ansiklopedisi'ne göre bu adı taşıyan tefsirin asıl müellifi, Karaman'a yerleşmiş Türk müfessir **Alâeddin es-Semerkandî**'dir ö. 860/1456. Ebü'l-Leys'in eseri kaynaklarda **Tefsîru Ebi'l-Leys** diye anılır.

🎯 **İpucu** İhtisas 2009, 2010 ve 2013'te "rivâyet tefsirinin kaynaklarından hangisi değildir?" diye soruldu: doğru cevap akıl / ictihad gibi dirâyete ait bir kaynaktır. 2013'te ayrıca "rivâyet tefsirinde zayıf haber yoktur" ifadesinin yanlış olduğu soruldu. 2020'de Taberî, Arapça bir tanıtım metninden "me'sûr tefsirde ilk başvuru kaynağı" olarak tanındı.

2. Dirâyet Tefsirleri

Dirâyet tefsiri, nakli dışlamadan dil, belâgat, kelâm ve fıkıh bilgisini de devreye sokar. Dirâyetin en etkili eseri **Zemahşerî**'nin **el-Keşşâf**'ıdır; Ehl-i sünnet çevresinde ise **Fahreddin er-Râzî**'nin **Mefâtîhu'l-gayb**'ı bu yöntemin zirvesi sayılır. Aşağıdaki alt başlıklar, dirâyetin hangi bilgiyi öne çıkardığına göre yapılmış bir ayırımdır; bir eser birden fazla başlığa girebilir.

a) Dil bilimsel (lügavî) tefsirler

İlk dört asırda yoğunlaşan bu çalışmalar kelimelerin anlamını, i'râbı ve üslûbu inceler. Amaç, Arapçayı iyi bilmeyen kitlelerin ve aşırı fırkaların âyetlere yanlış anlam yüklemesinin önüne geçmekti.

Müfessir	Eser	Ne bilmeli?
Ferrâ (Yahyâ b. Ziyâd) ö. 207/822	**Meâni'l-Kur'ân**	Kûfe dil mektebinin temsilcisi.
Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ ö. 209/824 [?]	**Mecâzü'l-Kur'ân**	Kur'ân'ı filolojik açıdan yorumlayan ilk eserlerden; kaynakta yanlışlıkla "el-Ubeyde".

Müfessir	Eser	Ne bilmeli?
İbn Kuteybe ö. 276/889	**Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân**	Kur'ân'a yöneltilen itirazlara dil ve üslûp açıklamalarıyla cevap verir.
Râgıb el-İsfahânî ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği	**el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân**	Kur'ân sözlüğü niteliğinde en meşhur garîb eseri.
Zemahşerî ö. 538/1144	**el-Keşşâf**	Belâgat yönüyle dil bilimsel, mezhep yönüyle kelâmî (Mu'tezile).
Beyzâvî ö. 685/1286	**Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl**	Kaynakları Müfredât, Keşşâf ve Mefâtîh; hem dil hem kelâm başlığında anılır.

b) Kelâmî (mezhebî) tefsirler

Bu grupta müfessirin itikadî mezhebi yoruma belirgin biçimde yansır. Sınavda eser verilip mezhebi, ya da mezhep verilip temsilci tefsiri sorulur.

Müfessir	Tefsir	Mezhep ve özellik
Zemahşerî ö. 538/1144	**el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl**	Mu'tezile; 526/1132'de Mekke'de başlayıp iki yılda bitirdi.
Fahreddin er-Râzî ö. 606/1210	**Mefâtîhu'l-gayb (et-Tefsîrü'l-kebîr)**	Eş'ariyye; aklî istidlâlle itirazları reddetmeyi amaçlar, karma yöntemin başında gelir.
Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ö. 333/944	**Te'vîlâtü'l-Kur'ân (Te'vîlâtü Ehli's-sünne)**	Mâtürîdiyye; Kitâbü't-Tevhîd ile üslûp ve içerik birliği taşır.
Muhammed Hüseyin Tabâtabâî 1904–1981	**el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân**	Şîa (İmâmiyye).
Şevkânî ö. 1250/1834	**Fethu'l-kadîr**	Zeydî çevrede yetişti; rivâyet ve dirâyeti birleştirir.

Kelâmî tefsir = mezhebin aynası

el-Keşşâf
Mu'tezile · **Zemahşerî**

Mefâtîhu'l-gayb
Eş'arî · **Fahreddin er-Râzî**

Te'vîlât
Mâtürîdî · **Ebû Mansûr el-Mâtürîdî**

el-Mîzân
Şîa · **Tabâtabâî**

Fethu'l-kadîr
Zeydî çevre · **Şevkânî**

Envâr · Medârik
Keşşâf'ın Ehl-i sünnet süzgecinden geçmiş özetleri gibi okunur

⚠ **Dikkat!** **Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl** (**Ebü'l-Berekât en-Nesefî**, ö. 710/1310) ana kaynağı olarak Keşşâf'ı kullanır ama Mu'tezilî yorumları ayıklar; bu yüzden "Keşşâf'ın i'tizâlden arındırılmış muhtasarı" diye nitelenir. Aynı müellifin fıkıh usulündeki eseri **el-Menâr**'dır; tefsir sorusunda Menâr'ı, usûl sorusunda Medârik'i seçmeyin.

c) Fıkhî (ahkâm) tefsirler

Ahkâm tefsirleri Kur'ân'ın hüküm içeren âyetlerini ele alır ve genellikle müellifin fıkhî mezhebini savunur. Ahkâm âyetlerinin sayısı hakkında farklı görüşler vardır; Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî bu sayıyı 500 olarak vermiştir.

Müfessir	Tefsir	Mezhep ve not
Mukâtil b. Süleyman ö. 150/767	**Tefsîrü'l-hamsi mie âye mine'l-Kur'ân**	Fıkha dair 500 âyeti inceler; günümüze ulaşan en erken ahkâm çalışması.
İmam Şâfiî ö. 204/820	**Ahkâmü'l-Kur'ân**	Şâfiî; görüşlerini **Beyhakî** ö. 458/1066 derledi.
Ebû Bekir el-Cessâs ö. 370/981	**Ahkâmü'l-Kur'ân**	Hanefî.
Kiyâ el-Herrâsî ö. 504/1110	**Ahkâmü'l-Kur'ân**	Şâfiî.
Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ö. 543/1148	**Ahkâmü'l-Kur'ân**	Mâlikî.
Kurtubî ö. 671/1273	**el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân**	Mâlikî; adı ahkâm dese de âyetleri çok yönlü işleyen geniş bir dirâyet tefsiridir.
Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ö. 333/944	**Te'vîlâtü'l-Kur'ân**	Ebû Hanîfe'nin görüşlerini de aktarır; hem kelâmî hem fıkhî.
Muhammed Ali es-Sâbûnî 1930–2021	**Ravâiu'l-beyân fî tefsîri âyâti'l-ahkâm**	Çağdaş ahkâm tefsiri.

Mezheplere göre ahkâm tefsirleri

Hanefî
Ebû Bekir el-Cessâs ö. 370/981 · **Ahkâmü'l-Kur'ân**

Şâfiî
İmam Şâfiî ö. 204/820 · **Kiyâ el-Herrâsî** ö. 504/1110

Mâlikî
İbnü'l-Arabî ö. 543/1148 · **Kurtubî, el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân**

Çağdaş
Muhammed Ali es-Sâbûnî · **Ravâiu'l-beyân**

Dikkat! İlk ahkâm eseri kimin? Kronolojik olarak en eski ahkâm çalışması **Mukâtil**'in beş yüz âyet tefsiridir; ama "Ahkâmü'l-Kur'ân" adlı türün ilk eseri TDV İslâm Ansiklopedisi'ne göre genellikle **İmam Şâfiî**'ye nispet edilir. Soru kökünde "Ahkâmü'l-Kur'ân" adı geçiyorsa Şâfiî'yi, "ilk fıkhî tefsir / 500 âyet" deniyorsa Mukâtil'i düşünün. Aynı adı taşıyan eserlerde ayırt edici bilgi mezheptir.

İpucu İhtisas 2017'de sûre sırasını izleyen (mevzîî/tahlîlî) tefsir olmayan eser soruldu: cevap Cessâs'ın Ahkâmü'l-Kur'ân'ı; çünkü ahkâm tefsirleri yalnız hüküm âyetlerini seçerek işler. 2021'de işârî tefsirler arasına konan **Ravâiu'l-beyân** (Sâbûnî) "türü farklı olan" olarak soruldu.

d) Tasavvufî (işârî) tefsirler

Zâhirin ötesinde: kalbe doğan işaretler

İşârî tefsir, âyetin zâhir anlamını kabul etmekle birlikte sûfînin kalbine doğan manevî işaretleri de açıklar. Tedvini sahâbe sonrasına rastlar; Hasan-ı Basrî'nin zühd yorumları bu çizginin başında anılır ve ilk kayda geçmiş örnek **Sehl et-Tüsterî**'nin tefsiridir.

Müfessir	Tefsir	Ne bilmeli?
Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ö. 283/896	**Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm**	İşârî tefsirin kayda geçmiş ilk örneği.
Ebû Abdurrahman es-Sülemî ö. 412/1021	**Hakâiku't-tefsîr**	Önceki sûfîlerin yorumlarını derler.
Kuşeyrî ö. 465/1072	**Letâifü'l-işârât**	**er-Risâle**'nin müellifi.
Abdürrezzâk el-Kâşânî ö. 736/1335	**Te'vîlâtü'l-Kur'ân**	Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye yanlış nispetle basılmıştır.

Müfessir	Tefsir	Ne bilmeli?
İsmâil Hakkı Bursevî ö. 1137/1725	**Rûhu'l-beyân**	Bursa Ulucami vaazlarından doğan Osmanlı dönemi tasavvufî tefsiri; yaklaşık 21 yılda yazıldı.
Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî ö. 1270/1854	**Rûhu'l-meânî**	Klasik dönemin son büyük dirâyet tefsiri; işârî yorumlara da geniş yer verir.

İşârî tefsirler (vefat, hicrî)

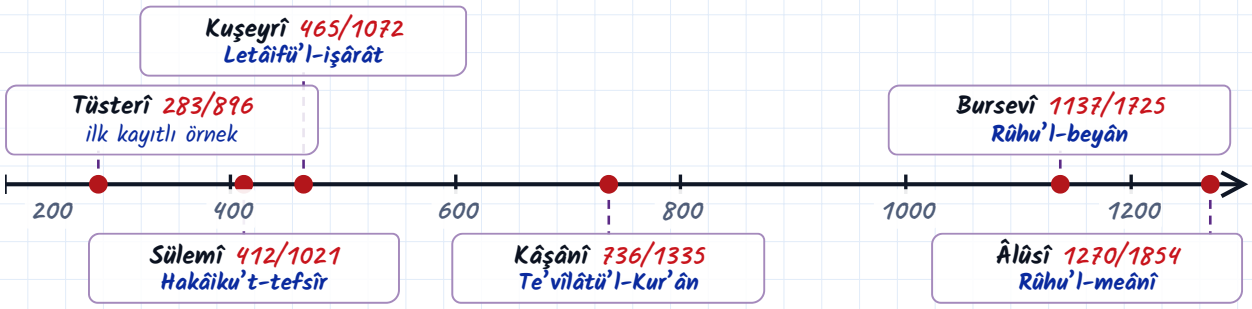

⚠ **Dikkat!** Letâif ↔ Hakâik karışıklığı: **Letâifü'l-işârât** **Kuşeyrî**'nin, **Hakâiku't-tefsîr** **Sülemî**'nindir (İhtisas 2013'te "Sülemî – Letâifü'l-işârât" yanlış eşleştirme olarak soruldu). Te'vîlât karışıklığı: **Te'vîlâtü'l-Kur'ân** denince önce **Mâtürîdî** anlaşılır; İbnü'l-Arabî adına basılan tasavvufî **Te'vîlât** ise **Abdürrezzâk el-Kâşânî**'nindir.

İpucu İşârî tefsir, İhtisas'ta en çok sorulan türdür: 2009 ve 2010'da **Rûhu'l-beyân**, 2015'te işârî olmayan **İrşâdü'l-akli's-selîm**, 2018'de işârî olmayan **Mehâsinü't-te'vîl** (Kâsımî), 2022'de Tüsterî'nin tefsiri, 2023'te Arapça bir işârî metin tanıtıldı; 2026'da "İşârî tefsir – İbn Atıyye – el-Muharrerü'l-vecîz" yanlış eşleştirme olarak geldi.

e) Modern dönemde öne çıkan eğilimler

XIX. yüzyıldan itibaren klasik tasnife yeni başlıklar eklendi. Sınavlarda bu eğilimler çoğu zaman bir temsilci ya da tanıtım metni üzerinden sorulur.

Eğilim	Temsilci ve eser	Ne bilmeli?
İlmî (bilimsel) tefsir	**Tantâvî Cevherî** 1862–1940 · **el-Cevâhir fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm**	Âyetleri tabiat bilimleriyle yorumlar; 26 ciltlik eserde binden fazla görsel vardır. Şâtıbî, Zehebî ve Emîn el-Hûlî bu yöntemi eleştirdi.
Edebî tefsir	**Emîn el-Hûlî** 1895–1966; **öğrencisi ve eşi Âişe Abdurrahman (Bintüşşâtî)** · **et-Tefsîrü'l-beyânî**	Kur'ân'ı önce bir edebî metin olarak inceler; ilmî tefsire karşı çıkar.

Eğilim	Temsilci ve eser	Ne bilmeli?
İçtimaî (edebî-içtimaî) tefsir	**Muhammed Abduh** 1849–1905 – **Reşîd Rızâ** · **Tefsîrü'l-Menâr**	Toplumun güncel ihtiyaçlarını merkeze alır; İsrâiliyata yer vermez.
Nüzul sırasına göre tefsir	**Muhammed İzzet Derveze** 1888–1984 · **et-Tefsîrü'l-hadîs**	Sûreleri iniş sırasına göre dizer.
Mevzûî (konulu) tefsir	**Diyanet İşleri Başkanlığı · Hayat Rehberi Kur'an (5 cilt)**	Bir konuyla ilgili bütün âyetleri, mümkünse nüzul sırasını gözeterek bir arada yorumlar.

İpucu İhtisas 2017'de Ahmed el-İskenderânî, Gazi Ahmed Muhtar Paşa ve Tantâvî Cevherî'nin öncülüğünü yaptığı tür (ilmî tefsir), aynı yıl 1895–1966 arasında yaşamış edebî tefsir temsilcisi (Emîn el-Hûlî) soruldu. 2022'de içtimaî tefsir örneği olarak Tefsîrü'l-Menâr, 2019'da mevzûî tefsirin tanımı, 2025'te Hayat Rehberi Kur'an'ın konulu tefsir olduğu, 2024'te ise Arapça bir metin üzerinden bilimsel tefsir soruldu.

Biliyor muydun? Edebî tefsir ekolünün iki büyük ismi aynı evdeydi: **Âişe Abdurrahman** 1913–1998, 1945'te hocası **Emîn el-Hûlî** ile evlendi ve onun yöntemini **et-Tefsîrü'l-beyânî**'de uyguladı.

İpucu "Türü bakımından diğerlerinden farklı olan hangisidir?" kalıbı İhtisas'ın klasik sorusudur (2013, 2023, 2024, 2025). Çözüm: şıklardaki tek rivâyet tefsirini (Taberî, İbn Kesîr, ed-Dürrü'l-mensûr) ya da dirâyet tefsirleri arasındaki tek rivâyet dışı eseri bulun. Ör. 2025: Taberî, İbn Kesîr, Süyûtî rivâyet; el-Bahrü'l-muhît (Ebû Hayyân) dirâyet.

Özet / Kendini Dene

Rivâyet mi, dirâyet mi?

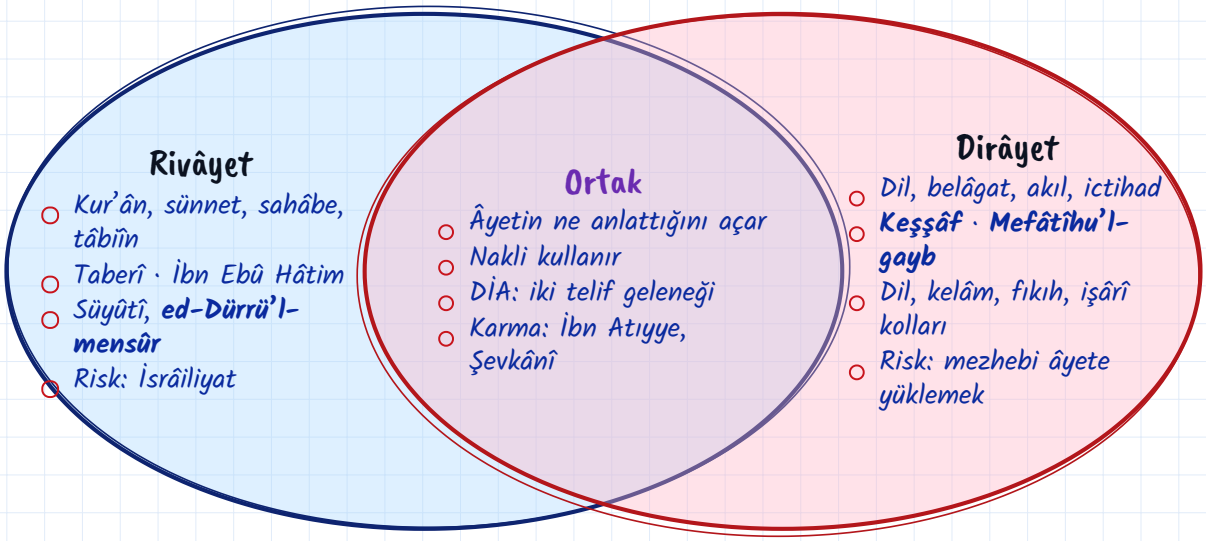

Kendini Dene

1 Rivâyet tefsirinin kaynakları nelerdir?

cevap Kur'ân, sünnet, sahâbe ve tâbiîn sözü. Akıl ve ictihad dirâyete aittir.

2 En saf rivâyet tefsirleri hangileridir; rivâyetin ana kaynağı kimdir?

cevap İbn Ebû Hâtim ve Süyûtî (**ed-Dürrü'l-mensûr**). Ana kaynak: Taberî.

3 Keşşâf, Mefâtîh, Te'vîlât ve el-Mîzân hangi mezhebi yansıtır?

cevap Keşşâf → Mu'tezile; Mefâtîh → Eş'arî; Te'vîlât → Mâtürîdî; el-Mîzân → Şîa.

4 İşârî tefsirin klasikleri kimlerdir?

cevap Tüsterî, Sülemî (Hakâik), Kuşeyrî (Letâif), Bursevî (Rûhu'l-beyân), Âlûsî (Rûhu'l-meânî).

5 Medârik ve Envârü't-tenzîl hangi eserin Ehl-i sünnet süzgecinden geçmiş özeti sayılır?

cevap el-Keşşâf.

Tefsir Usûlü (Ulûmü'l-Kur'ân) Eserleri

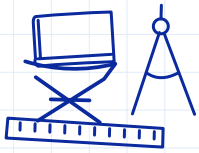

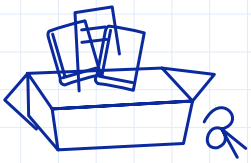

Dağınık bilgiler tek çatı altında

"Ulûmü'l-Kur'ân", Kur'ân'ın nüzûlü, toplanması, kıraati, nesih, i'câz, garîb kelimeleri gibi onu anlamaya yarayan bilgilerin ortak adıdır. Bu bilgiler önce ayrı ayrı kitaplarda ele alındı; sonra hepsini bir çatı altında toplayan ansiklopedik eserler yazıldı. Terimin tam olarak ne zaman yerleştiği tartışmalıdır: adında bu terkibin geçtiği bilinen erken eser **el-Havfî**'nin **el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân**'ıdır; adıyla birlikte sistemli ilk kitap ise **İbnü'l-Cevzî**'nin **Fünûnü'l-efnân**'ı sayılır. Alanın iki klasiği **Zerkeşî**'nin **el-Burhân**'ı ve **Süyûtî**'nin **el-İtkân**'ıdır; sınav sorularının büyük kısmı bu ikisinin etrafında döner.

el-Burhân'dan el-İtkân'a

Kâfiyeci: et-Teysîr
Bulkînî: Mevâkiu'l-ulûm
→ **Süyûtî:** et-Tahbîr (872/1467-68)
→ **Zerkeşî:** el-Burhân (47 nev')
→ **Süyûtî:** el-İtkân (80 nev')
→ **İbn Akîle:** ez-Ziyâde ve'l-ihsân (154 başlık)

Süyûtî, hocası Kâfiyeci'nin ve Bulkînî'nin eserlerinden yola çıkıp et-Tahbîr'i yazdı; Zerkeşî'nin el-Burhân'ını görünce onu örnek alarak el-İtkân'ı telif etti. İbn Akîle el-Mekkî'nin eseri el-İtkân üzerine kurulup onu hacimce geride bıraktı.

47
nev': Zerkeşî, el-Burhân

80
nev': Süyûtî, el-İtkân

300+
kitap: el-Burhân'ın kaynakları

~250
ulûmü'l-Kur'ân kitabı: İbnü'n-Nedîm'in listesi (377/987)

Kur'ân ilimlerini bir arada ele alan başlıca eserler, kronolojik sırayla:

Eser	Müellif	Özellik
el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân	**Hâris el-Muhâsibî** ö. 243/857	Adında terim geçmese de birden çok Kur'ân ilmini toplayan ilk eser sayılır: fazilet, üslûp, muhkem-müteşâbih, nesih ve halku'l-Kur'ân tartışması. Neşir: Hüseyin el-Kuvvetlî (Beyrut 1971).
el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân	**Ali b. İbrâhim el-Havfî (el-Hûfî)** ö. 430/1038	Terimin ıstılahî anlamda geçtiği ilk eserlerden. Otuz cilt olduğu, on beş cildinin ulaştığı söylenir; içeriği i'râb, garîb, müşkil ve kıraat notlarıyla zenginleşmiş bir tefsir niteliğindedir.
Fünûnü'l-efnân fî uyûni ulûmi'l-Kur'ân	**Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî** ö. 597/1201	Adında terim geçen ilk sistemli eser; otuza yakın başlıkta mushaf bilgileri, müteşâbih, nâsih-mensûh, garîb ve vücûh-nezâir işlenir. Neşir: Hasan Ziyâeddin Itr (Beyrut 1987).
el-İksîr fî ilmi't-tefsîr	**Necmeddin et-Tûfî** ö. 716/1316	Hanbelî âlim; tefsir usûlü kitabı olmakla birlikte meânî ve beyân (belâgat) ağırlıklıdır. Neşir: Kahire 1977.
Mukaddime fî usûli't-tefsîr	**İbn Teymiyye** ö. 728/1328	Doğru tefsir yolunu (Kur'ân, sünnet, sahâbe, tâbiîn) ve müfessirler arasındaki ihtilâf türlerini anlatan kısa risâle; İbn Kesîr, Zerkeşî ve Süyûtî'nin temel kaynağı oldu. Türkçesi: Harun Ünal, Tefsir Üzerine.
el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân	**Bedreddin ez-Zerkeşî** ö. 794/1392	47 nev'; her bölümün başında o konuda yazılmış eserleri tanıtır, 300'den fazla kaynak kullanır. Alanın ilk kapsamlı klasiği. Neşir: Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, 4 cilt.
et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-tefsîr	**Muhyiddin el-Kâfiyeci** ö. 879/1474	Manisa Gökçeköy doğumlu Osmanlı âlimi, Süyûtî'nin hocası. Muhtasar bir usûl kitabı: tefsir-te'vil, müfessirin ilimleri, muhkem-müteşâbih, esbâb-ı nüzûl, nesih. Neşir ve tercüme: İsmail Cerrahoğlu.

Eser	Müellif	Özellik
el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân	Celâleddin es-Süyûtî ö. 911/1505	80 nev'; el-Burhân'ı örnek alır ve ondan geniş ölçüde yararlanır. Büyük tefsiri **Mecmau'l-bahreyn**'e mukaddime olarak yazıldı; alanın en meşhur eseri. Türkçesi: Sakıp Yıldız – Hüseyin Avni Çelik (İstanbul 1987).
el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr	Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ö. 1176/1762	Farsça, muhtasar, beş bölüm. Süyûtî'nin mensuh saydığı 21 âyetten yalnız beşinde neshi kabul etmesiyle bilinir. Türkçesi: Mehmet Sofuoğlu (İstanbul 1980).
Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân	Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî ö. 1367/1948	Ezher Usûlüddin Fakültesi'nde ders kitabı olarak doğdu; on yedi başlıkta konuları ayrıntılı işler, en çok i'câza yer verir ve Kur'ân'a yöneltilen şüphelere cevap verir.
et-Tefsîr ve'l-müfessirûn	Muhammed Hüseyin ez-Zehebî 1915–1977	Müfessirlerin yöntemleri üzerine ilk kapsamlı tefsir tarihi; 1946 tarihli doktora tezine dayanır. Rivâyet ve dirâyet tefsirlerini, mezhebî, işârî, fıkhî tefsirleri ve modern ekolleri ele alır.
Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân	Subhî es-Sâlih 1926–1986	Vahiy, cem', yedi harf, Kur'ân ilimleri ve tefsir tarihi. Ayırıcı özelliği: müsteşriklerin görüşlerini aktarıp eleştirir. Türkçesi: M. Sait Şimşek, Kur'an İlimleri.
Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân	Mennâ' Halîl el-Kattân 1925–1999	Kur'ân tarihi, Kur'ân ilimleri ve tefsir tarihi; sade ve akıcı üslûbuyla ilahiyat öğrencilerine uygundur.
el-Medhal li-dirâseti'l-Kur'âni'l-Kerîm	Muhammed Ebû Şehbe 1914–1983	Nüzûl, vahiy, esbâb-ı nüzûl, yedi harf, Hz. Ebû Bekir'in cem'i, Hz. Osman'ın istinsahı ve resm-i mushaf (Kahire 1973).
et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân	Muhammed Ali es-Sâbûnî 1930–2021	Çağdaş, derli toplu bir Kur'ân ilimleri kitabı; İhtisas 2016'da tefsir usûlü eseri olarak soruldu.

Ulûmü'l-Kur'ân eserleri (vefat, hicrî)

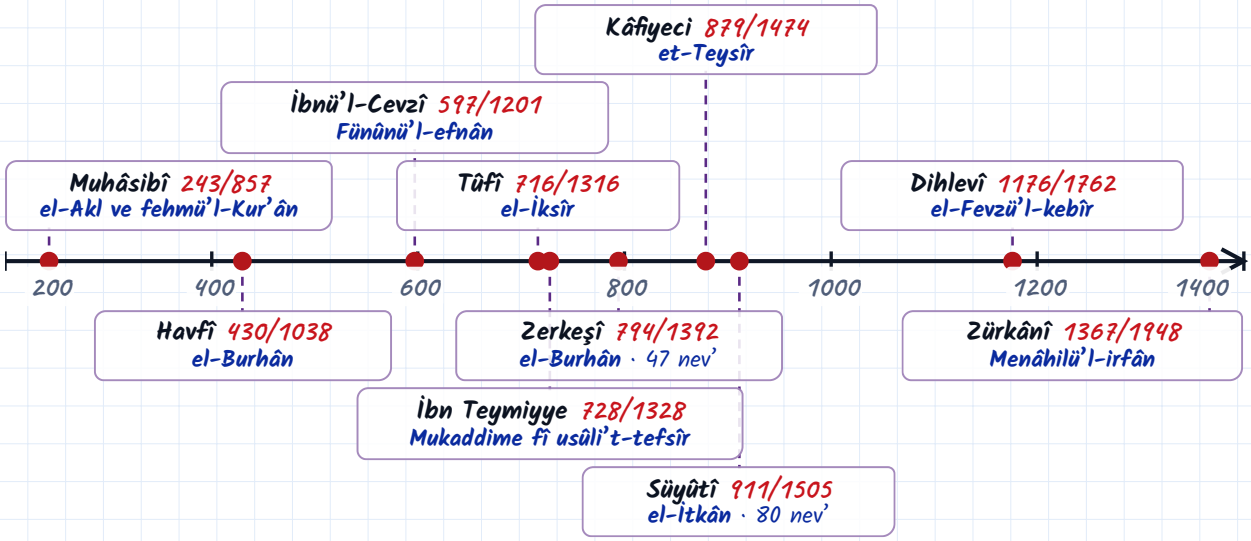

Çağdaş eserler (Zehebî, Subhî es-Sâlih, Kattân, Ebû Şehbe, Sâbûnî) tabloda milâdî tarihlerle verilmiştir.

Dört ayrı "el-Burhân"

el-Havfî ö. 430
el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân · terimli erken eser

Zerkeşî ö. 794
el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân · alanın klasiği, 47 nev'

Tâcülkurrâ el-Kirmânî
ö. 500/1106'dan sonra · **el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân**: benzer âyetler

Cüveynî
el-Burhân · fıkıh usûlü eseri

⚠ **Dikkat!** İhtisas 2016'da "tefsir usûlü eseri olmayan" şık olarak Cüveynî'nin **el-Burhân**'ı verildi. Soruda sadece "el-Burhân" ve Kur'ân ilimleri geçiyorsa Zerkeşî.

⚠ **Dikkat!** İki ayrı **Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân**: **Subhî es-Sâlih** (müsteşrik görüşlerini eleştirir) ve **Mennâ' el-Kattân** (kolay üslûp). "Müsteşrik" kelimesi görürseniz Subhî es-Sâlih'i seçin.

⚠ **Dikkat!** **Büyük Tefsir Tarihi** **Ömer Nasuhi Bilmen**'indir 1883–1971. İhtisas 2014'te "İsmail Hakkı İzmirli – Büyük Tefsir Tarihi" yanlış eşleştirme, 2017'de Bilmen'in tefsir tarihi eseri olarak soruldu.

İpucu Müellif–eser eşleştirmesi bu başlıkta sık gelir: 2011 (Zerkeşî → el-Burhân), 2014 (Zürkânî → Menâhilü'l-irfân, Râgıb → el-Müfredât), 2018 (doğru eşleştirme Zürkânî – Menâhil; çeldiriciler Kattân – Fünûnü'l-efnân, Subhî – Mukaddime fî usûli't-tefsîr, Zerkeşî – et-Tefsîr ve'l-müfessirûn).

Biliyor muydun? İbnü'n-Nedîm, 377/987'de tamamladığı **el-Fihrist**'te ulûmü'l-Kur'ân'a dair yaklaşık 250 kitap adı sayar; yani alan, büyük ansiklopedik eserlerden asırlar önce zengin bir literatüre sahipti.

Özet / Kendini Dene

Kendini Dene

1 Birden çok Kur'ân ilmini toplayan ilk eser hangisidir?

cevap Muhâsibî, **el-Akl ve fehmü'l-Kur'ân**.

2 Adında ulûmü'l-Kur'ân geçen ilk sistemli eser hangisidir?

cevap İbnü'l-Cevzî, **Fünûnü'l-efnân**.

3 el-Burhân ve el-İtkân kaç nev'dir; Süyûtî'nin hocası kimdir?

cevap el-Burhân (Zerkeşî) 47 nev' → el-İtkân (Süyûtî) 80 nev'; hocası Kâfiyeci.

4 Farsça usûl kitabı ve şüphelere cevap veren modern eser?

cevap Dihlevî, **el-Fevzü'l-kebîr** · Zürkânî, **Menâhil**.

5 İlk kapsamlı tefsir tarihi hangisidir?

cevap Zehebî, et-Tefsîr ve'l-müfessirûn.

Kur'ân İlimlerine Dair Müstakil Eserler

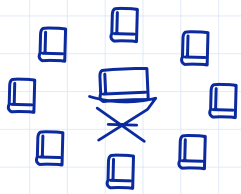

Ulûmü'l-Kur'ân ansiklopedilerinden önce ve sonra, bu ilimlerin her biri için ayrı kitaplar da yazıldı. Sınavda genellikle iki şey sorulur: bir tanım ya da örnek âyet verilip hangi ilmin konusu olduğu, bir de ilgili ilmin temel eseri ve müellifi. Aşağıda her ilmin önce tek cümlelik tanımını, sonra eserlerini bulacaksınız.

Müstakil Kur'ân ilimleri

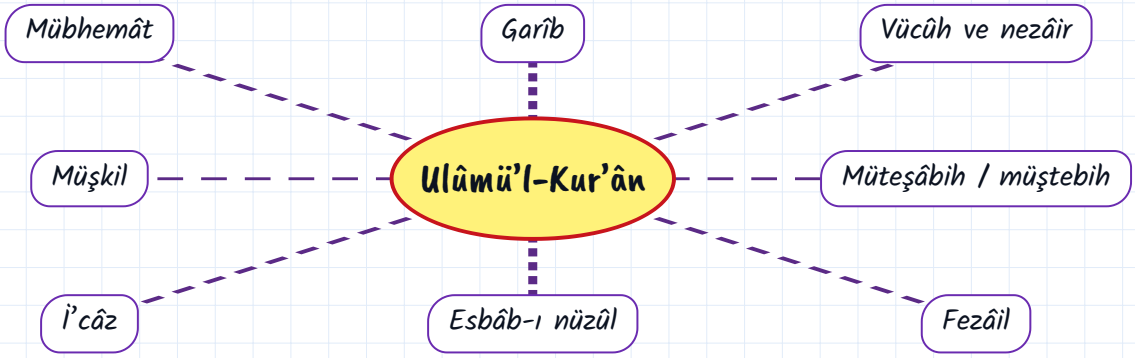

Müstakil ilimler: her birinden bir temsilci (vefat, hicrî)

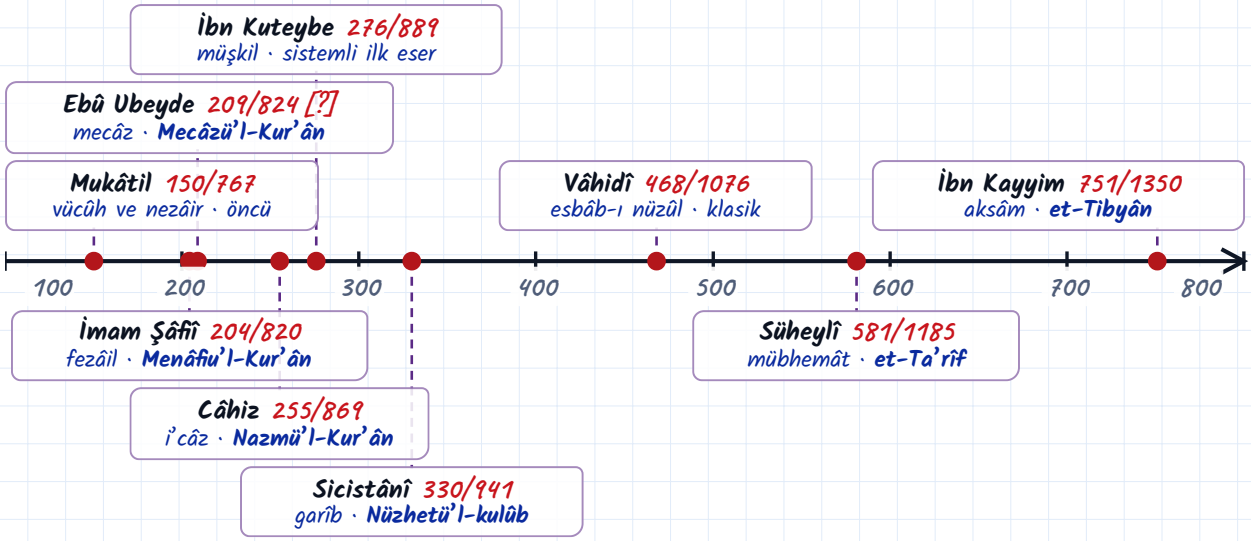

Mübhemâtü'l-Kur'ân

Kur'ân'da adı açıkça verilmeyip zamir, işaret ismi, "bir adam", "bir kadın" gibi genel ifadelerle anılan kişi, yer ve varlıkların kim ya da ne olduğunu belirleyen ilimdir. Örneğin Mücâdile sûresinin başında sözü edilen kadının Havle bint Sa'lebe olduğu bilinir. Bilgi rivayete dayandığı için Süyûtî bu alanda ictihada yer olmadığını söyler.

Eser	Müellif	Özellik
et-Ta'rîf ve'l-i'lâm fîmâ (bimâ) übhime fi'l-Kur'ân mine'l-esmâ' ve'l-a'lâm	**Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî** ö. 581/1185	Mushaf sırasını izler, yer yer hadislerden yararlanır; sonraki eserlere temel olmuştur.
et-Tibyân fî (li-) mübhemâti'l-Kur'ân	**Bedreddin İbn Cemâa** ö. 733/1333	Müellif bunu kısaltarak **Gurerü't-Tibyân**'ı yazmıştır.
Müfhimâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân	**Celâleddin es-Süyûtî** ö. 911/1505	Konunun en yaygın kitabı; çok baskısı vardır.

İpucu İhtisas 2012 ve 2019'da tanım verilerek ("zamir, işaret ismi, zaman ve mekân isimleriyle kapalı bırakılan varlıklar") Mübhemâtü'l-Kur'ân soruldu. 2015'te "orta namaz ikindi namazıdır" açıklamasının mübhemin tafsîli olduğu soruldu.

Garîbü'l-Kur'ân

Az kullanıldığı, başka bir lehçeden ya da dilden geldiği için anlamı sözlüğe bakmadan anlaşılamayan kelimeleri açıklayan ilimdir. Bu tür eserler II./VIII. yüzyıldan itibaren, Arap olmayan halkların İslâm'a girmesiyle önem kazandı.

Eser	Müellif	Not
Garîbü'l-Kur'ân (Nüzhetü'l-kulûb)	**Ebû Bekir Muhammed b. Uzeyz (Uzeyr) es-Sicistânî** ö. 330/941	Babasının adı Uzeyr mi Uzeyz mi tartışmalıdır.
el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân	**Râgıb el-İsfahânî**	Alanın en meşhuru; garîbin ötesinde Kur'ân kelimelerinin çoğunu türevleriyle açıklayan sözlük.
Tezkiretü'l-erîb fî tefsîri'l-garîb (el-Erîb)	**Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî** ö. 597/1201	**el-Erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb** adıyla basıldı.
et-Teysîrü'l-acîb fî tefsîri'l-garîb	**İbnü'l-Müneyyir** ö. 683/1284	İskenderiyeli Mâlikî fakih; eser manzumdur.

Biliyor muydun? Garîb kelimeyi şiirle açıklamanın ilk temsilcisi **Abdullah b. Abbas** kabul edilir: rivayete göre Hâricî lider Nâfi' b. Ezrak'ın Kur'ân'daki anlaşılması güç yaklaşık 200 kelimeyle ilgili sorularına Arap şiirinden örnekler getirerek cevap vermiştir.

İpucu İhtisas 2014 (nihle, tasdiye, el-yem kelimeleri), 2024 (Kinâne, Hüzeyl, Cürhüm lehçelerinden kelimeler) → Garîbü'l-Kur'ân. 2025'te tanıtım metninden **el-Müfredât** soruldu; çeldiricilerden biri İbnü'l-Müneyyir'in **et-Teysîrü'l-acîb**'iydi.

Vücûh ve Nezâir

Kur'ân'da aynı kelimenin farklı yerlerde farklı anlamlar kazanmasını inceleyen ilimdir. Örneğin Mukâtil ve Yahyâ b. Sellâm'a göre tâğût kelimesi bir âyette şeytanı, bir başkasında putları, bir diğerinde Kâ'b b. Eşref'i ifade eder.

Bir lafız, birçok mânâ: vücûh

Vücûh mu, nezâir mi?

Vücûh (mânalar)
- Aynı lafzın farklı yerlerdeki farklı anlamları
- Ör. "salât": namaz, dua, rahmet, istiğfar
- Terimde görüş birliği vardır

↔

Nezâir (lafızlar)
- Aynı kelimenin aynı anlamda kullanıldığı yerler
- Ör. farklı âyetlerde cehennemi ifade eden kullanımlar
- Tanımı tartışmalı; hâkim görüş Zerkeşî'nin görüşüdür

Eser	Müellif	Not
el-Vücûh ve'n-nezâir	**Mukâtil b. Süleyman** ö. 150/767	Alanın öncüsü; 185 kelime.
et-Tesârîf	**Yahyâ b. Sellâm** ö. 200/815	115 kelime.
Nüzhetü'l-a'yüni'n-nevâzır fî ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir	**İbnü'l-Cevzî** ö. 597/1201	Terimleri ilk tanımlayan; 324 kelime.

İpucu Bu ikili İhtisas'ın favorisidir: 2012 (tanımların doğrusu), 2015 (cehennem anlamındaki kelimeler → nezâir), 2020 ("salât" kelimesinin farklı anlamları → vücûh), 2025 (her yerde "dua" anlamı vermek → vücûhu göz ardı etmek). 2009'da "birden çok kelimenin aynı mânayı ifade etmesi" için nezâir beklendi. Kısa formül: vücûh = bir lafız, çok mâna.

Aksâmü'l-Kur'ân ve Müteşâbihü'l-Kur'ân

Aksâm, Kur'ân'daki yeminleri ve bunların anlamını inceler. Müteşâbih ise birden fazla anlama ihtimali olduğu için anlaşılması güç âyetlerdir; bu konuda Mukâtil'den itibaren müstakil eserler yazılmıştır.

Konu	Eser	Müellif
Aksâm (yeminler)	**et-Tibyân fî aksâmi'l-Kur'ân**	**İbn Kayyim el-Cevziyye** ö. 751/1350
Müteşâbih	**Müteşâbihü'l-Kur'ân**	**Kâdî Abdülcebbâr** ö. 415/1025
Müteşâbih	**el-İklîl fi'l-müteşâbih ve't-te'vîl**	**İbn Teymiyye** ö. 728/1328
Müteşâbih	**Müteşâbihü'l-Kur'ân (kaynakta bu adla)**	**Süyûtî** ö. 911/1505

Bilgi **Kâdî Abdülcebbâr**, zâhiri tevhid ve adl ilkelerine uyan âyetleri muhkem, aykırı görünenleri müteşâbih sayar ve onları Mu'tezile ilkelerine göre yorumlar; eser bu yüzden Mu'tezile kelâmının tefsire yansımasını gösteren tipik bir örnektir.

Dikkat! Müteşâbih ≠ müştebih. Usûlde müteşâbih, muhkemin zıddıdır (anlamı kapalı âyet). Müştebih(ât) ise lafız ve üslûpça birbirine benzeyen âyetlerdir (Bakara 2/58 ile A'râf 7/161 gibi). Bu konudaki eserlere de "Müteşâbihü'l-Kur'ân" denmesi karışıklık doğurur; Kirmânî'nin **el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân**'ı bu yanlış anlamayı önlemek için **Esrârü't-tekrâr fi'l-Kur'ân** adıyla da basılmıştır.

İ'câzü'l-Kur'ân

Kur'ân'ın benzerinin getirilemeyeceğini, yani erişilmez üstünlüğünü inceleyen ilimdir. Konuyu ilk tartışanlar Mu'tezile âlimleridir; tartışma V./XI. yüzyılda Bâkıllânî, Kâdî Abdülcebbâr ve Abdülkâhir el-Cürcânî ile altın çağını yaşamıştır.

Eser	Müellif	Not
Nazmü'l-Kur'ân (günümüze ulaşmadı)	**Câhiz** ö. 255/869	İ'câzı nazım düşüncesine bağlar.
en-Nüket fî i'câzi'l-Kur'ân	**Ebü'l-Hasan er-Rummânî** ö. 384/994	Mu'tezilî dilci; sarfe yanında belâgat i'câzını da savunur.
Beyânü i'câzi'l-Kur'ân (Risâle)	**Ebû Süleyman el-Hattâbî** ö. 388/998	Muhaddis ve lugatçı.
İ'câzü'l-Kur'ân	**Bâkıllânî** ö. 403/1013	Eş'arî kelâmcı; sarfeyi eleştirir, gayba dair haberleri de i'câz sayar.
İ'câzü'l-Kur'ân	**Kâdî Abdülcebbâr** ö. 415/1025	**el-Muğnî**'nin XVI. cildi; Mu'tezile.
Delâilü'l-i'câz · Esrârü'l-belâga	**Abdülkâhir el-Cürcânî** ö. 471/1078	Nazım teorisi; belâgat yoluyla i'câzın zirvesi.

İ'câz literatürü (kronolojik)

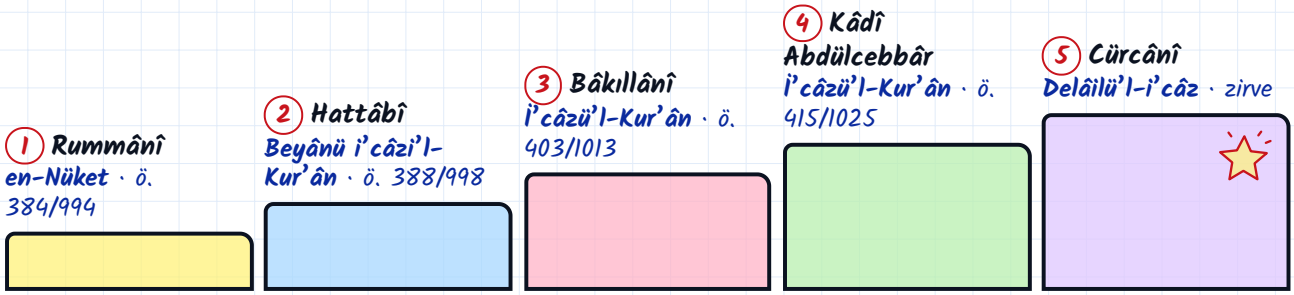

İ'câz dörtlüsü Rummânî → Hattâbî → Bâkıllânî → Kâdî Abdülcebbâr; zirvede Cürcânî.

Dikkat! Sarfe teorisi (**Nazzâm**): Araplar aslında Kur'ân'ın benzerini getirebilecek güçteydi, fakat Allah onları bundan alıkoydu. Sünnî âlimlerin çoğu, başta Bâkıllânî, bu görüşü eleştirmiştir. İhtisas 2016'da tanımından, 2025'te şıklar arasından soruldu.

Fezâilü'l-Kur'ân

Kur'ân'ın, sûre ve âyetlerin faziletlerine dair rivayetleri toplayan türdür. Bu alanda sahih rivayetlerin yanında zayıf ve uydurma haberler de bulunduğundan eleştirel okumak gerekir.

Eser	Müellif	Not
Menâfiu'l-Kur'ân	**İmam Şâfiî** ö. 204/820	Kâtib Çelebi'ye göre alandaki ilk müstakil çalışma.
el-Vecîz fî fezâili'l-kitâbi'l-azîz	**Kurtubî**	Nesâî ve Firyâbî'nin eserleriyle birlikte alanın günümüze ulaşan en eski örneklerinden.
Fezâilü'l-Kur'ân	**Ziyâeddin el-Makdisî** ö. 643/1245	

Biliyor muydun? Müfessir **Kurtubî**, tefsirinin mukaddimesinde sûre faziletleri hakkında hadis uyduranları eleştirir; uydurduğunu itiraf eden bir kişinin "insanları Kur'ân'a yöneltmek için yaptım" gerekçesi, fezâil literatüründe ibret verici bir örnek olarak nakledilir.

Müşkilü'l-Kur'ân

Âyetler arasında ilk bakışta varmış gibi görünen çelişkileri inceleyip gideren ilimdir. Günümüze ulaşan sistemli ilk eser **İbn Kuteybe**'nin **Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân**'ıdır; V./XI. yüzyılda soru-cevap tarzı, VII./XIII. yüzyılda manzum eserler ortaya çıkmıştır.

Eser	Müellif	Not
Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân	**İbn Kuteybe** ö. 276/889	Alanın sistemli ilk eseri.
Müşkilü'l-Kur'ân	**İbn Fûrek** ö. 406/1015	Eş'arî kelâmcı.
Dürretü't-tenzîl ve gurretü't-te'vîl fî beyâni'l-âyâti'l-müteşâbihât fî kitâbi'llâhi'l-azîz	**Hatîb el-İskâfî** ö. 420/1029	Soru-cevap tarzı; benzer âyetler.
Müşkilâtü'l-Kur'ân	**Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî**	

Eser	Müellif	Not
Tetimmetü'l-beyân limâ eşkele min müteşâbihi'l-Kur'ân	**Ebû Şâme el-Makdisî** ö. 665/1267	Manzum eserlerin ilk örneklerinden.

⚠ **Dikkat!** **Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân** **İbn Kuteybe**'nin, **Müşkilü'l-Kur'ân** **İbn Fûrek**'indir. Hadiste ise **Müşkilü'l-âsâr** **Tahâvî**'nin eseridir; karıştırmayın.

🎯 **İpucu** Müşkil en sık sorulan Kur'ân ilmidir: 2009, 2013 ve 2015'te tanım; 2018 (Mûsâ'ya 40 gece / 30+10 gece), 2021 (insanın topraktan, çamurdan, balçıktan yaratılışı), 2023 (kıyamette sorgu olacak / olmayacak) âyet grupları → Müşkilü'l-Kur'ân. 2025'te bu vehmi gidermek için yazılan eser: İbn Kuteybe, Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân.

Mecâzü'l-Kur'ân

Eser	Müellif	Not
Mecâzü'l-Kur'ân	**Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ** ö. 209/824 [?]	"Mecâz" kavramını kullanan ilk eserlerden; filolojik yorum.
Esrârü'l-belâga · Delâilü'l-i'câz	**Abdülkâhir el-Cürcânî** ö. 471/1078	Belâgat ilminin kurucusu sayılır.
Telhîsü'l-beyân fî mecâzâti'l-Kur'ân	**Şerîf er-Radî** ö. 406/1015	Şair ve Şiî müfessir; **Nehcü'l-belâga**'nın derleyicisi.

Esbâb-ı Nüzûl

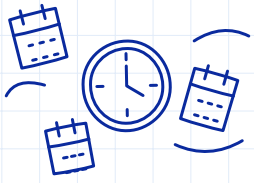

Âyet ve sûrelerin hangi olay ya da soru üzerine indiğini araştıran ilimdir. Kaynağı nakil olduğu için ilk bilgiler hadis rivayetleri içinde yaşadı, sonra müstakil kitaplar yazıldı. Bu alandaki ilk çalışma olarak **İbn Şihâb ez-Zührî**'ye nispet edilen **Tenzîlü'l-Kur'ân** anılır; Buhârî'nin hocası **Ali b. Medînî**'nin de bir **Esbâbü'n-nüzûl**'ü vardır.

Hangi olay üzerine indi?

Eser	Müellif	Not
Esbâbü'n-nüzûl	**Vâhidî** ö. 468/1076	Alanın en tanınmış klasiği.
et-Tibyân fî nüzûli'l-Kur'ân	**İbn Teymiyye** ö. 728/1328	
Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl	**Süyûtî** ö. 911/1505	Vâhidî ile birlikte en meşhur iki eserden.

"et-Tibyân" adlı dört eser

İbn Kayyim
et-Tibyân fî aksâmi'l-Kur'ân · yeminler

İbn Cemâa
et-Tibyân fî mübhemâti'l-Kur'ân · mübhemât

İbn Teymiyye
et-Tibyân fî nüzûli'l-Kur'ân · esbâb-ı nüzûl

Sâbûnî
et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân · genel usûl

Özet / Kendini Dene

Kendini Dene

1 Adı verilmeyen kişi ve yerleri hangi ilim inceler?

cevap Mübhemât (Süyûtî, **Müfhimâtü'l-akrân**).

2 Az bilinen, lehçeye özgü kelimeleri hangi ilim açıklar?

cevap Garîb (Râgıb, **el-Müfredât**).

3 Bir kelimenin çok anlamı ile aynı anlamda tekrarı nasıl adlandırılır?

cevap Çok anlam → vücûh; aynı anlamda tekrar → nezâir.

4 Çelişkili görünen âyetleri hangi ilim inceler?

cevap Müşkil (İbn Kuteybe, **Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân**).

5 Kur'ân'a nazîre getirilememesini ilâhî engellemeyle açıklayan teori?

cevap Sarfe (Nazzâm).

Yüzyıllara Göre Müfessirler ve Tefsirleri

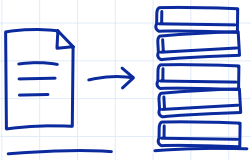

Bir sayfadan kütüphaneye: tefsir birikimi

Bu bölüm, tefsir tarihini hicrî yüzyıllara göre bir şerit gibi takip etmenizi sağlar. Ezberlerken her yüzyıldan bir "çapa" eser seçin: II. yüzyılda Mukâtil, IV.'te Taberî, VI.'da Keşşâf, VII.'de Mefâtîh ve Kurtubî, VIII.'de İbn Kesîr, X.'da Celâleyn ve Ebüssuûd. Diğer müfessirleri bu çapaların etrafına yerleştirmek hatırlamayı kolaylaştırır.

⚠ **Dikkat!** Kaynak tabloda yüzyıl başlıkları bir eksik yazılmıştı (ör. 127 ve 150 "1. yüzyıl" altında). Aşağıda doğru hicrî yüzyıllar kullanılmış, ölüm tarihleri TDV İslâm Ansiklopedisi'ne göre düzeltilmiştir. "Türkçe" notu, kaynak listede o tefsirin Türkçe tercümesinin de kaydedildiğini gösterir.

Dönüm noktası tefsirler

- **150/767** — **Mukâtil b. Süleyman**
  günümüze ulaşan ilk tam tefsir
- **283/896** — **Tüsterî**
  ilk kayıtlı işârî tefsir
- **310/923** — **Taberî, Câmiu'l-beyân**
  rivâyetin ana kaynağı
- **333/944** — **Mâtürîdî, Te'vîlât**
  Mâtürîdî kelâmî tefsir
- **538/1144** — **Zemahşerî, el-Keşşâf**
  Mu'tezile, belâgat
- **606/1210** — **Râzî, Mefâtîhu'l-gayb**
  Eş'arî, karma yöntem
- **671/1273** — **Kurtubî, el-Câmi'**
  Mâlikî ahkâm
- **685/1286** — **Beyzâvî, Envârü't-tenzîl**
  medrese klasiği
- **774/1373** — **İbn Kesîr**
  rivâyetin ikinci büyük eseri
- **870/1466** — **Celâleyn tamamlandı**
  Süyûtî 40 günde bitirdi
- **982/1574** — **Ebüssuûd, İrşâdü'l-akli's-selîm**
  Osmanlı dirâyet tefsiri
- **1270/1854** — **Âlûsî, Rûhu'l-meânî**
  klasik dönemin son büyük tefsiri
- **1935** — **Reşîd Rızâ, Menâr**
  içtimaî tefsir
- **1935–1939** — **Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili**
  9 cilt basıldı

Hicrî II. yüzyıl

Müfessir	Tefsir	Not
İsmâil b. Abdurrahman es-Süddî el-Kebîr ö. 127/745	**Tefsîrü's-Süddî**	Tâbiî müfessir. "el-Kebîr" eser adı değil, lakabıdır.
Mukâtil b. Süleyman ö. 150/767	**et-Tefsîrü'l-kebîr (Tefsîru Mukâtil)**	Kur'ân'ı baştan sona tefsir eden, günümüze ulaşan ilk tam tefsir; güçlü dirâyet unsurları taşır.

İpucu İhtisas 2011: "Bugün elimizde bulunan en eski tarihli tefsirin müellifi?" → Mukâtil b. Süleyman (çeldiriciler Taberî, İbn Kesîr, Mâtürîdî).

Hicrî III. yüzyıl

Müfessir	Tefsir	Not
İmam Şâfiî (Muhammed b. İdrîs) ö. 204/820	**Tefsîrü'l-İmâm eş-Şâfiî**	Sözlerinden sonradan derlenmiştir.
Ferrâ ö. 207/822	**Meâni'l-Kur'ân**	Dil (Kûfe).
Abdürrezzâk es-San'ânî ö. 211/826-27	**Tefsîrü'l-Kur'ân**	Rivâyet; **el-Musannef**'in müellifi.
Ahfeş el-Evsat ö. 215/830 [?]	**Meâni'l-Kur'ân**	Dil (Basra).

II.–III. yüzyıl müfessirleri (vefat, hicrî)

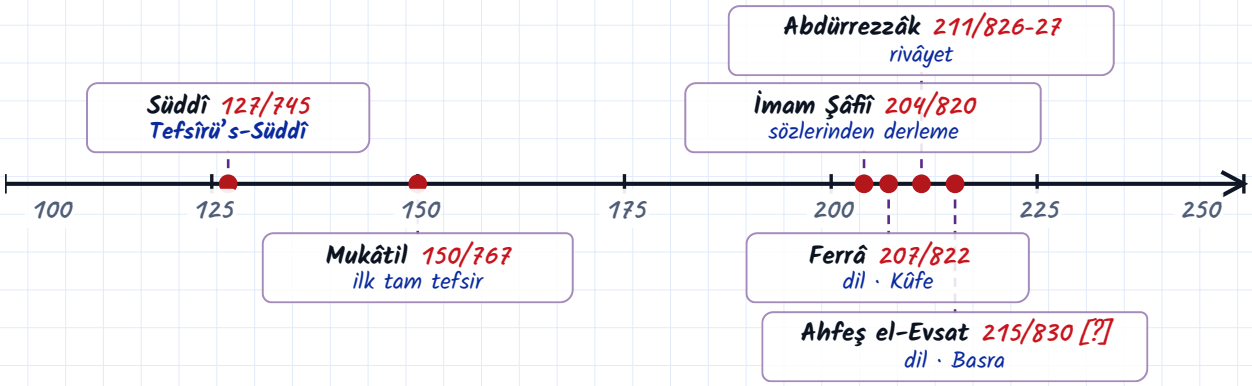

Hicrî IV. yüzyıl

Müfessir	Tefsir	Not
Nesâî ö. 303/915	**Tefsîrü'n-Nesâî**	Rivâyet.
İbn Cerîr et-Taberî ö. 310/923	**Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân**	Rivâyet · Türkçe. Talebelerine 270/883'ten önce yazdırmaya başladı.
Zeccâc ö. 311/923	**Meâni'l-Kur'ân ve i'râbüh**	Dil.
Ebû Müslim el-İsfahânî ö. 322/934	**Câmiu't-te'vîl li-muhkemi't-tenzîl**	Mu'tezile; eser sonraki tefsirlerdeki alıntılardan bilinir. Kur'ân'da neshi kabul etmemesiyle tanınır.
İbn Ebû Hâtim er-Râzî ö. 327/938	**Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm**	Saf rivâyet.
Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ö. 333/944	**Te'vîlâtü'l-Kur'ân**	Mâtürîdiyye; kelâmî ve fıkhî.
Ebû Ca'fer en-Nehhâs ö. 338/950	**Meâni'l-Kur'ân**	Dil; ayrıca **en-Nâsih ve'l-mensûh**.
Ebü'l-Leys es-Semerkandî ö. 373/983	**Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî**	Hanefî fakih ve sûfî; Bahrü'l-ulûm adıyla basılması hatalıdır.
İbn Ebû Zemenîn ö. 399/1008	**Muhtasaru Tefsîri İbn Sellâm (Tefsîrü'l-Kur'ân)**	Endülüslü Mâlikî; Yahyâ b. Sellâm tefsirinin muhtasarı.

IV. yüzyıl müfessirleri (vefat, hicrî)

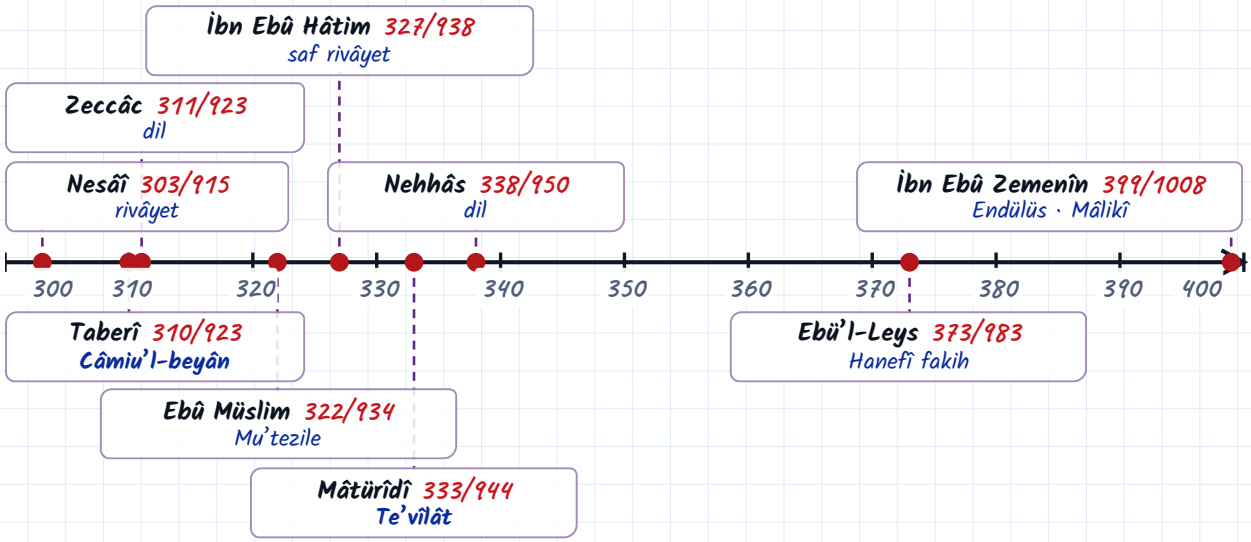

Hicrî V. yüzyıl

Müfessir	Tefsir	Not
Ebû İshak es-Sa'lebî ö. 427/1035	**el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân**	Nîsâbûr; Vâhidî'nin hocası. Sûre faziletlerine dair uydurma rivayetleri de aktardığı için eleştirilir.
Mekkî b. Ebû Tâlib el-Kaysî ö. 437/1045	**el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye**	Rivâyet ağırlıklı; kıraat âlimi.
Mâverdî ö. 450/1058	**en-Nüket ve'l-uyûn**	Şâfiî fakih; **el-Ahkâmü's-sultâniyye**'nin müellifi.
Ali b. Ahmed el-Vâhidî en-Nîsâbûrî ö. 468/1076	**el-Basît** · **el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd** · **el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz**	Büyük–orta–küçük üç tefsir; ayrıca **Esbâbü'n-nüzûl**. el-Vecîz için kaynakta Türkçe kaydı var.

⚠ **Dikkat!** Sa'lebî ≠ Seâlibî: **Ebû İshak es-Sa'lebî** ö. 427/1035 → **el-Keşf ve'l-beyân**; **Ebû Zeyd es-Seâlibî** ö. 875/1471, Mâlikî → **el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân**. Kaynaktaki "Sealebi Maliki" Seâlibî'dir.

Hicrî VI. yüzyıl

Müfessir	Tefsir	Not
Beğavî ö. 516/1122	**Meâlimü't-tenzîl**	Rivâyet.
Zemahşerî ö. 538/1144	**el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl**	Mu'tezile · belâgat; sonraki dirâyet tefsirlerinin çoğunu etkiledi.
İbn Atıyye el-Endelüsî ö. 541/1147	**el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz**	Rivâyet ve dirâyeti birlikte kullanır; işârî değildir.
Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ö. 597/1201	**Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr**	Hanbelî; hacimli **el-Muğnî** tefsirinin ihtisarıdır.

V.–VI. yüzyıl müfessirleri (vefat, hicrî)

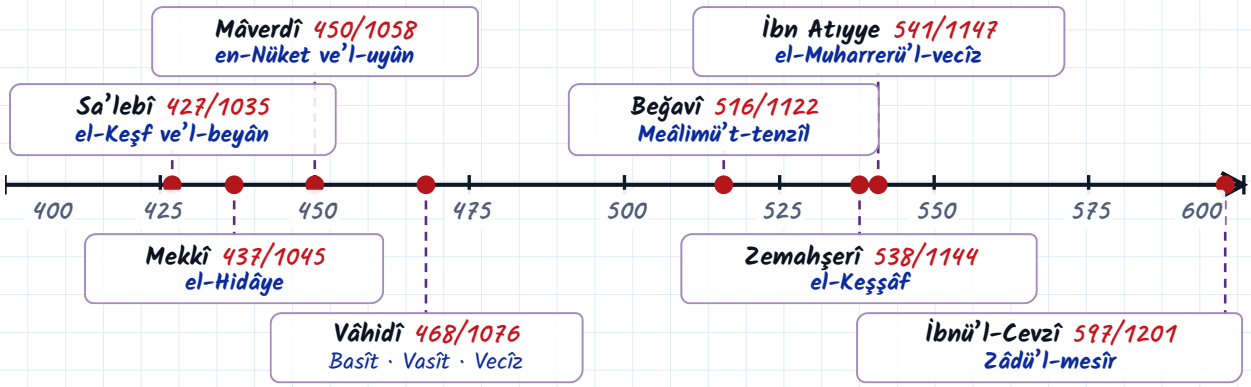

Hicrî VII. yüzyıl

Müfessir	Tefsir	Not
Fahreddin er-Râzî ö. 606/1210	**Mefâtîhu'l-gayb**	Eş'arî · Türkçe. Son tarih kaydı 603/1206-07; tamamının Râzî'ye ait olduğu görüşü ağırlıktadır.
Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye nispet edilen ö. 638/1240	**Tefsîr-i Kebîr Te'vîlât**	Türkçe. Gerçek müellif **Abdürrezzâk el-Kâşânî** ö. 736/1335.
Kurtubî ö. 671/1273	**el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân**	Mâlikî ahkâm · Türkçe; mukaddimesi küçük bir ulûmü'l-Kur'ân kitabı gibidir.
Beyzâvî ö. 685/1286	**Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl**	Dil + kelâm; medreselerde okutuldu, üzerine 250'den fazla şerh, hâşiye ve ta'lik yazıldı (Şeyhzâde, Konevî, Hafâcî).

Hicrî VIII. yüzyıl

Müfessir	Tefsir	Not
Ebü'l-Berekât en-Nesefî ö. 710/1310	**Medârikü't-tenzîl ve hakâikü't-te'vîl**	Hanefî-Mâtürîdî; Keşşâf'ın arındırılmış özeti.
İbn Cüzey el-Kelbî ö. 741/1340	**et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl**	Gırnatalı Mâlikî fakih.
Ebû Hayyân el-Endelüsî ö. 745/1344	**el-Bahrü'l-muhît**	Dil (nahiv) ağırlıklı dirâyet; 710/1310'da başladı, muhtasarı **en-Nehrü'l-mâd**.

Müfessir	Tefsir	Not
İbn Kayyim el-Cevziyye ö. 751/1350	**Tefsîrü'l-Kur'âni'l-kerîm (et-Tefsîrü'l-kayyim)**	Eserlerinden sonradan derlenmiştir.
İbn Kesîr ö. 774/1373	**Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm**	Rivâyet · Türkçe.
İbn Âdil ed-Dımaşkî VIII./XIV. yüzyıl	**el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb**	Hanbelî. Eskiden 879–880 vefat tarihi verilirdi; bunlar nüshaların istinsah tarihidir.

VII.–VIII. yüzyıl müfessirleri (vefat, hicrî)

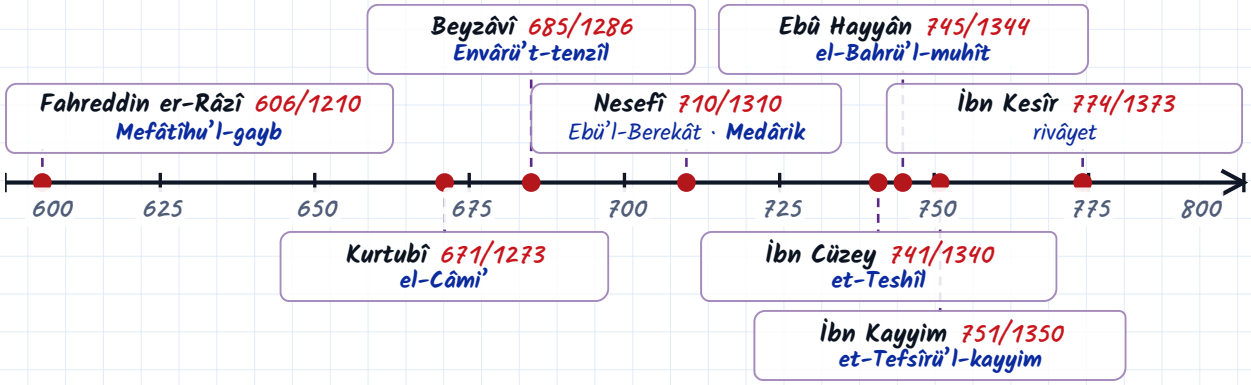

İbn Âdil (**el-Lübâb**) VIII./XIV. yüzyıl âlimidir; kesin vefat tarihi bilinmediği için eksende yok.

> ⚠ **Dikkat!** **İbn Âdil'in tarihi:** Kaynakta ve bazı eserlerde 879/1475 ya da 880 verilir. TDV İslâm Ansiklopedisi, hocalarının ve öğrencilerinin vefat tarihlerinden hareketle onun VIII./XIV. yüzyıl âlimi olduğunu, bu tarihlerin el-Lübâb nüshalarının istinsah kaydı olduğunu belirtir. Bu yüzden İbn Âdil IX. yüzyıl tablosundan VIII. yüzyıla taşındı.

Hicrî IX. yüzyıl

Müfessir	Tefsir	Not
Celâleddin el-Mahallî ö. 864/1459	**Tefsîrü'l-Celâleyn (ilk yarısı)**	Kehf–Nâs arasını ve Fâtiha'yı yazdı; eseri tamamlayamadan vefat etti.
Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed es-Seâlibî ö. 875/1471	**el-Cevâhirü'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân**	Mâlikî.

Hicrî X. yüzyıl ve sonrası

Müfessir	Tefsir	Not
Celâleddin es-Süyûtî ö. 911/1505	**ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr**	Rivâyet.
Celâleddin el-Mahallî ö. 864/1459 **+ Celâleddin es-Süyûtî** ö. 911/1505	**Tefsîrü'l-Celâleyn**	İki Celâleddin'in ortak eseri; "Lübbü't-tefâsîr" diye de anılır.
Ebüssuûd Efendi ö. 982/1574	**İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm**	Osmanlı şeyhülislâmı; Keşşâf ve Envâr'ı esas aldı, Kanûnî'ye sundu.
Şevkânî ö. 1250/1834	**Fethu'l-kadîr**	Rivâyet ve dirâyeti birleştirir.
Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî ö. 1270/1854	**Rûhu'l-meânî**	1252–1267 arasında yazıldı; dirâyet + işârî.

IX. yüzyıl ve sonrası (vefat, hicrî)

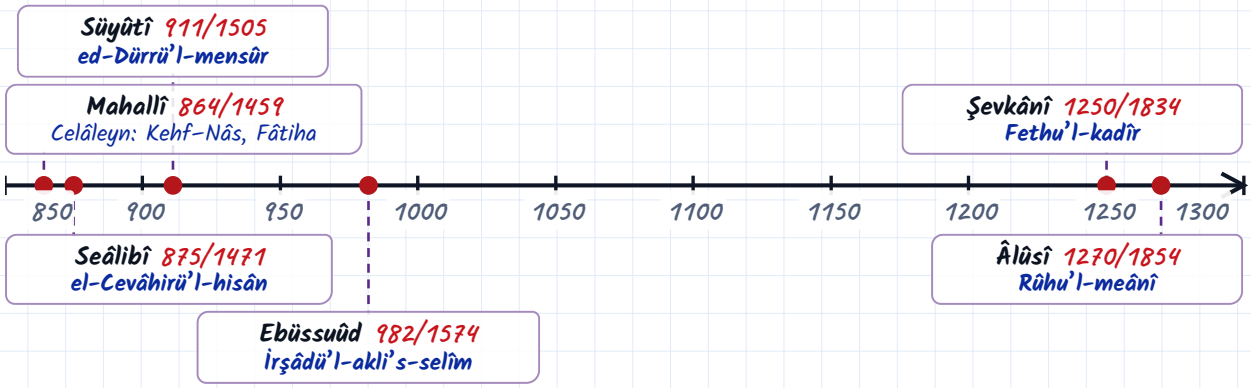

Celâleyn = iki Celâl

Celâleddin el-Mahallî ö. 864/1459
- Kehf'ten Nâs'a kadar ve Fâtiha'yı tefsir etti
- Eseri tamamlayamadan vefat etti

↔

Celâleddin es-Süyûtî ö. 911/1505
- Mahallî'nin öğrencisi
- Kalan kısmı (Bakara–İsrâ) 870/1466'da kırk günde tamamladı
- Fâtiha'yı sona koydu

⚠ **Dikkat!** Kâtib Çelebi'nin tersini söyleyen rivayeti, Süyûtî'nin kendi ifadesiyle çelişir: Kehf–Nâs + Fâtiha Mahallî, Bakara–İsrâ Süyûtî.

İpucu İhtisas 2010'da Ebüssuûd'un tefsirinin adı (**İrşâdü'l-akli's-selîm**), 2011'de Nesefî'nin tefsirinin adı (**Medârikü't-tenzîl**) ve Celâleyn'in müellifleri soruldu. Çeldirici olarak **Lübâbü't-te'vîl** (Hâzin) ve **Envârü't-tenzîl** (Beyzâvî) kullanıldı.

Modern dönem (milâdî tarihler)

Müfessir	Tefsir	Not
Cemâleddin el-Kâsımî 1866–1914	**Mehâsinü't-te'vîl**	Dımaşk; 1. cildi tefsir usûlüne ayrılmıştır, 1316/1899'da yazılmaya başlandı. İşârî değildir.
Muhammed Reşîd Rızâ 1865–1935	**Tefsîrü'l-Menâr**	Abduh'un Ezher derslerine dayanır; edebî-içtimaî.
Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır 1878–1942	**Hak Dini Kur'an Dili**	Türkçe; TBMM kararıyla Diyanet İşleri Riyâseti adına yazıldı.
Seyyid Kutub 1906–1966	**Fî zılâli'l-Kur'ân**	Türkçe.
Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr 1879–1973	**et-Tahrîr ve't-tenvîr**	Tunus.
Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî 1903–1979	**Tefhîmü'l-Kur'ân**	Urduca · Türkçe.
Muhammed Hüseyin Tabâtabâî 1904–1981	**el-Mîzân fî tefsîri'l-Kur'ân**	Şîa.
Muhammed İzzet Derveze 1888–1984	**et-Tefsîrü'l-hadîs**	Nüzul sırasına göre, 12 cilt · Türkçe.
Âişe Abdurrahman (Bintüşşâtî) 1913–1998	**et-Tefsîrü'l-beyânî li'l-Kur'âni'l-kerîm**	Edebî-beyânî.
Heyet (âlimler kurulu)	**et-Tefsîrü'l-müyesser**	Medine'deki Mücemmau'l-Melik Fehd yayını; kaynakta 2009.
Muhammed Ali es-Sâbûnî 1930–2021	**Safvetü't-tefâsîr**	Halep doğumlu, Yalova'da vefat etti · Türkçe.

Modern dönem müfessirleri (vefat, milâdî)

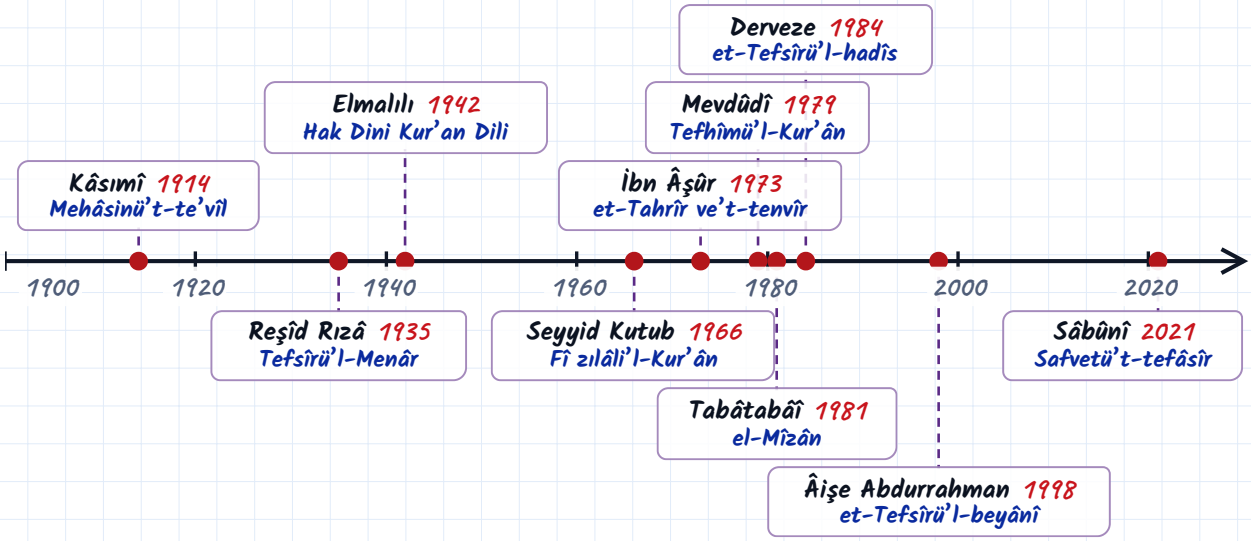

Biliyor muydun? ***Tefsîrü'l-Menâr***'ın asıl adı ***Tefsîrü'l-Kur'âni'l-hakîm***'dir; Menâr dergisinde tefrika edildiği için bu adla anılır. **Muhammed Abduh** 1899–1905'te Fâtiha'dan Nisâ 126'ya kadar ders verdi; **Reşîd Rızâ** 1935'teki ölümüne kadar Yûsuf 52'ye ulaşabildi.

Hak Dini Kur'an Dili

1926–1938	9 cilt	10.000
yazım süresi (12 yıl)	ilk baskı 1935–1939	takım basıldı; çoğu ücretsiz dağıtıldı

Dikkat! Derveze için kaynakta yazılan 1888 tarihi doğum yılıdır; vefatı 1984'tür. Sâbûnî'nin ***Safvetü't-tefâsîr***'i ile ***et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân***'ı ve ahkâm tefsiri ***Ravâiu'l-beyân***'ı ayrı eserlerdir.

Özet / Kendini Dene

Kendini Dene

1 Günümüze ulaşan ilk tam tefsir kimindir?

cevap Mukâtil b. Süleyman ö. 150/767.

2 Yüzyıllara göre "çapa" müfessirler kimlerdir?

cevap Taberî (IV.), Zemahşerî (VI.), Râzî–Kurtubî–Beyzâvî (VII.), Nesefî–Ebû Hayyân–İbn Kesîr (VIII.), Celâleyn–Ebüssuûd (IX.–X.).

3 Celâleyn'de kim hangi kısmı yazdı?

cevap Mahallî Kehf–Nâs + Fâtiha; Süyûtî Bakara–İsrâ.

4 Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi müfessirleri?

cevap Osmanlı: Ebüssuûd (İrşâd), Bursevî (Rûhu'l-beyân); Cumhuriyet: Elmalılı (Hak Dini Kur'an Dili).

5 el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb müellifi İbn Âdil hangi yüzyıl âlimidir?

cevap VIII./XIV. yüzyıl.

Defteri bitirdin; şimdi soru çöz!

Tedris Pro

Soru çözerek hazırlan.

Okuduğunu sorularla ve bilgi kartlarıyla pekiştir.

DHBT · MBSTS
İhtisas · ÖABT DKAB
Dört sınav, tek uygulama

28.000 soru,
24.500 bilgi kartı
Hepsi uygulamanın içinde

Gerçek sınav formatında deneme
Her sınavın kendi şablonuyla

Bilgi kartlarında aralıklı tekrar
Zorlandığın kart sık, bildiğin seyrek

Android:
Google Play'de "Tedris Pro"
QR kodu telefonunla okut ya da dokun.

Bilgisayardan:
app.tedrispro.com.tr
Aynı hesapla tarayıcıdan çalış.

Daha fazla ücretsiz fasikül: **tedrispro.com.tr/fasikuller**

YouTube · Instagram: **@tedrispro**

Google Play, Google LLC'nin ticari markasıdır. Tedris Pro bağımsız bir hazırlık uygulamasıdır; Diyanet İşleri Başkanlığı, ÖSYM veya Millî Eğitim Bakanlığı ile resmî bağlantısı yoktur.